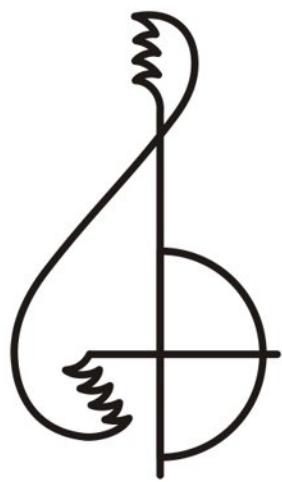

8

2009

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Издаётся с мая 1934 года

Главный редактор
Ахсар КОДЗАТИ

Редакция
Ответств.секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2009

8
2009

РЕСПУБЛИКАЕ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ АЕРВЫЛМАЕЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
Хъодзаты Ахсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбæг

Журналы ахсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КъУСРАТЫ Анатоли, НÆКУЫСАТЫ Наирæ,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2009

НОМЫРЫ ИС:

АЙЛАРТЫ Измаил. Тәрхоны ләгтә. Кадәг. Кәрон 5

БОЦИТЫ Алыксандр. Арвы хъэр. Әмдзәвгәтә 50

ТОРЧЫНТЫ Таймураз. Әрыхъусәггаг хабәрттә 54

АЙЛАРТЫ ЧЕРМЕН: 75 АЗЫ

АЙЛАРТЫ Чермен. Радзырд, әмдзәвгәтә 69

МЫСЫКАТЫ Ахберд. Қайдәр хуры тын. Әңәг цау 77

КЪИБИРТИ Амурхан. Царди аманати. Әмдзәвгитә 84

ХӘМЫЦАТЫ Юри. Әмдзәвгә 93

АИВАД, КУЛЬТУРАЕ

ЦӘРИКЪАТАЫ Мәирбег. Ахәм уыд Азанбек 94

РАСТАЕГ – РАСТАЕВЗАРАЕН

КОСТЫ Ингә. «Әз күы әрыздәхон» 105

БЕКЪОЙТЫ Гоги. Реабилитаци йәхъялхъаг адимә 114

АХУЫРГӘНӘЕГӘН ӘЕХХУЫСӘН

МЗОКТЫ Асләнбек. Къостайы радзырд «Дзәбидырдзуан» 119

АРВИСТОН

134

АЙЛАРТЫ Измаил

ТӘРХОНЫ ЛӘЕГТАӘ Кадәг*

ХУЫЦАУЫ ДИН

*Иу — Хуыцау! Хуыцауы динәй
Арвмәх ауы дур.*

Къоста

Нә

фыдәлтә рагзамантәй фәстәмә сә
цәрәнбәсты әвәрдмә, боныхъәды хуыз-
иәнтәм ләмбынает кастьсты әхсәвәй-
бонәй, хурәй-къәвдайә. Әрдзон уагыл
зыдтой хыгъд аәмә бәрәц афәдзы цыппар
афонән. Афәдзы дәргъы сын уыди цып-
пар хурхәтәны, дыуудәс мәйнәүәджы
әмә мәйзәронды. Стыр нымадәй сын
афәдз кодта дыууә бәрәт дихы сәрд
әмә зымәгыл. Зымәгәй сәрды астәу
уалдзәг ахадыдта әрдзыл рәзынынрдәм,
сәрдәй зымәдҗы 'хсән та бур фәzzәг
руайәны хуызивәнтәй хъазыд. Сәрды
дәргъы сын уыди артә тәвд рәстәдҗы
— хурхәтәны, сусәны аәмә майрәмты,
zymәdҗы дәр артә хъызты-карзы —
цыппурс, ног аз аәмә комахсәны..

Рәстәдҗы цыдимә, әрдзы хуызивән-
тимә баст цыдисты афәдзы күистәгтә,
әмә сын әүүәнчы-уырнынады канонтәй
әвдисәни ләууыд Хуыцауы дин. Әнә
Хуыцауы дины, уырнынады канонтәй бам-
барән наей ирон адәмы цардвәндаджы
мидис аәмә хуызән. Әңгом тынуәфтау

* Кәрон. Райдайән кәс журналы ацы азы 7 номыры.

дәргымә-уәрхмәйә кәрәдзи ахсынц ирон дины канонтә әмә афәзды күистәгтә удыгәстә әмә мәрдты номәй. Цин әмә мастьы, фыдах әмә уарзты ңаутә дзуарәвәрдәй ләууыдысты кәддәриддәр әхсәны тәразыл Хуыцауы дины хъомысәй, әмә дзы Әрфәны фәду зыны фәлтәрты бастдзинад кәрәй-кәрномә.

Хуыцауы дин — Хуыцауы уырнынад, дунейы сконды әмбарамынад, әмә рәстәй цәрәг, рәстәй кусәг ирон дзылләйән сси сә фарны хъомыс. Цәрәг уdtән уәлон җарды Хуыцау радта уәлон хәрзтә — дзәнәты хәрзтә, мәрдтән мәрдты-бәсты — сыйджыты хай...

Хуыцауы дин у аеппәты рагондәр әмә растидәр дин. Ис ын дәргъвәтиң ахаст дунейы тыгъдады. Йә канонтә фәзындысты әмә ныффидар сты адәмты сәрымагъзы мингай азты дәргъы. Уйиадыл әмдзу фәкодтой рәстәгимә, әмә сын әваст нәдәр аивән ис, нәдәр ныууда...

Дуне скодта хуыцәутты хуыцау стыр Хуыцау, әмә аеппәт адәмты дәр, хъәуид әмә, хәциккөй әмхуызонаһ се сфа-дисәджы динил — уырнынадыл. Фәлә, стыр хъыгагән, алы җарды уавәрты адәмтә ныххәңдысты хицән динтыл-уырнын-әдтыл, әмә уйи азарәй әнусты дәргъы кәрәдзи туг фәкалд-той цыфыддәр фыдгултау...

Ирон дин, ирон уырнынады бындуртә райдайәнәй кәрномә әнцайынц Хуыцауы дины канонтыл, хъомысыл, әмә сын ис дәргъвәтиң ахаст дунейы тыгъдады. Фәзындысты әмә рәэтысты әрдзон уавәрты әхсәнадон зонд әмә тыхәй, архайд әмә фәндонәй әнусты дәргъы.

Ирон дин — Хуыцауы дин, Хуыцауы уырнынад куыд хуызәй-кондәй, афтә мидис әмә хъомысәй дәр дзурәг у әрдзон уавәрты дунейы рәстадыл. Хуыцауы дины-уырнынады рәстаг хъомысәй фәлгонцонд әрцыдысты хохәй быдымә Ирыстоны дзуәрттә әмә кувәндәттә. Хуыцауы дины — уырнынады фәлгәтты айдә-нау зынынц нағ фыдәлты удхъомысы хәрзтә әмә фыдәхтә. Сыгъ-дәгдзуарджын зәххыл сын иунәгәй ницы фыдыйта. Цәрны хәрзтә дәр сын къәйттәй ахадыдтой, мәлыны фыдәхтә дәр. Алы адәймагән дәр уыд Хуыцауы, зәды әмә фыдбылызы хәйттә. Алы адәймаджы дәр сфа-дышта Стыр Хуыцау, тавта йә Хурты Хурзәрин, дардта йә Зәхх, әмә уыцы стырдәр хорзәхтәй хорд-той ард, кодтой сомы әмә сәм күывтой әртә кәрдзынәй...

Нымәңтәй нә фыдәлтә бәстагдәрыл нымадтой әнәкъәйттәй аәртәйы, фондзы, авды, фарасты, къәйттәй та дыуудаесы әмә дыууын цыппары. Ирон тымбыл фынг дәр у Хуры, Зәххы әнгәс әмә ләууы аәртә къахыл. Уйиадыл цины фынгыл әвәрдтой кувинәгтә аәртыгәйттәй, зианы фынгыл, рухсаггәгты дыгәйттәй. Цины фынгыл сидтытә цыдысты әнәкъәйттәй, зианы фынгыл — къәйттәй...

Әмткәй райсгәйә ирон дингәнәг адәм Хуыща әмә йе сконд зәйтәм куывтой сәхи сыгъдәг тугвәллойә, фәлә куырмәджы — нә. Ирон рәестаг адәм зәйтимә куистой, бадтысты семә куывтды әмә чындзәхсәвты, кодтой тәрхәттә, хастой уынаффәтә, уыди се 'хсан түг әмә әгъдауәй хәстәгад, фәлә сәм ардтой рәедытә, хастой азымтә әрдзон уагыл. Ирон дингәнәг дзыллә кәрәдзий әүүәнчы, бәрны дәр цыдысты Хуыща әмә зәдты әвдисәни даргәйә.

Афәдзы райдайәныл нымадтой Ногазы, фәлә сын бәрәгбәтты сәрәвәрән уыдысты Уастырджий бонтә, стәй цыппар урсыкъурийы. Әрдзон уагыл зымәг райдайы Цыптурсәй, уйиадыл уыцы мәйы нымадтой бындурыл афәдзы бәрәгбәттән куыд хуызәй, афтә мидисәй дәр. Зымәг әмә сәрд кәнүнц афәдзы рәестәг дыууә бәрәг дихы. Зымәджы райдайән — цыппурсы мәй, сәрды райдайән — хурхатәны мәй. Уйиадыл зымәджы әмбисыл нымадтой Комахсән, сәрды әмбисыл — Атынәг. Уыцы уавәрә баззад фыдәлтәй ныхас: «Атынәг мын зәгъ, әмә дын сәрд зәгъон, Комахсән мын зәгъ, әмә дын зымәг зәгъон». Атынәджы иугонд цыдысты зәххы әмә фосы куисты бәркәттә аәфснайыны уагыл, Комахсән та — фәстаяәрцы уагыл. Комахсән фәрнджын ирон бинонтән сә хоры әмә хосы хардз әмбисәй фәфылдәр, уәд ног тылләджы әрцидмә хойраг хъуагәй тарстысты, кәрдәджы рацъәхмә — хос цухәй, әмә архайдтой иугъәдоны фәстаяәрцәй...

Дины, уырнынады канонтәм амонгәйә нә фыдәлтән уыди дыууә комбәттәны зымәджы, иу — гыццыл комбәттән, Фыдыкомбәттән, иннә — стыр комбәттән, Урсыкомбәттән. Фыдыкомбәттән айиәфта дыууә къурийы цыппурсы мәйы фәестаг әмбисы, Урсыкомбәттән та айиәфта авд къурийы әмә аххәссый Комахсәнәй суанг Комуадзәнмә (Куадзәнмә). Дыууә комбәттәны дәр амыдтой удыгәстәй мәрдтү

'хсән фәлтәрты бастдзинадмә зәххы әмә фосы күисты әфтиәгты-бәркәдты биндурыл, фәтчийәгтә әмә нәфәтчи-йәгты хынцгәйә, нымайгәйә...

Ныхмәвәрдәй ләууыдысты ирон дины ахасты хәрзтә әмә фыдәхтә, цинтә әмә мәстыйтә, хъыгтә әмә әхсызгәттә, арфәтә әмә уайдзәфтә. Ёңаң царды күүд вәййи, афтә рай-гондәй арфәтә кодтой кәрәдзийән Уастырджийы, Цыптурсы, Ногазы, Комахсәны, Тутыры, Куадзәны, Кәрдәгхәссәны, Цыргысәны бонты. Табуыы, ләгъстәйы уагыл дзырдой Алар-дыйы, Фадынәджы дзуары, Фыдуанийы әмә Йелиайы нәмттә. Әхсызгонәй, зәрдиагәй күывтой Хуыцау әмә йе сконд зәйтәм-дауджытәм: Уастырджимә, Мадизәнмә, Бынатыхи-цаумә, Сәрзызәдмә, Хоры Уацилла әмә Фосы Фәлвәрамә, Мыкалгабырмә.

Ирон әхсәнадән әеппәт царды фәэзындты дәр уыди Хуы-цауы дины, уырнынады ахаст бакусынәй бауләфынмә, бахә-рынәй бадарынмә...

Зымәгон дәндаг дуртә хәрү, уалдзыгон дәндаг — сугтә, зәгъгә, әмбисондән баззад әмә раст амынта цәрүны мадзәлттәм әрдзон уагыл: даргъ зымәдҗы хардзән бирәе хәрдзтә хъауы, әмә хәринагмондагәй дәндаг дуртә дәр баууилдзәни. Уалдзәдҗы кәрон мит дәр рауары, зәхх дәр ныссәлы, әмә фос хизәнхъуагәй хъәдтә дәр бахсындысты. Уыцы әрдзон хуызивәнтә хынцгәйә адәм фәстаярцәй ар-хайдтой хоры әмә хосы әфтиәгтимә...

Ирон дины нысәннәе домдтой адәймәгтәй рәстәй цәрүн, кусын әмә хидвәллойә Хуыцау әмә йе сконд зәйтәм күүин сыйғаң зәрдәйә. Әеппәт цини әмә мастьы хәрзтә-бәркәдтә цәттәгонд цыдысты сыйғаңдәр хойраг әмә донәй, сойаг әмә урсагәй. Дзугъом мәлләг, низдҗын фосәй нәдәр цини заман кодтой кусарт, нәдәр зианы әгъдауыл цәрәг ирон хәдзарвән-даг. Фәрнджын ираттәй алчидар архайдта фосы хәрзхастыл сәрдәй, зымәгәй. Уалдзәдҗы цъәхәй фәzzәдҗы мит әруа-рынмә фос цыдысты хизынмә, зымәдҗы сә хастой јендарә-ны хосәй. Дыууә уавәры дәр фосмә зилин әнцион нәу, фәлә зымәдҗы бонты дзәвгар зындәр хәссән уыдысты. Хос сүн ләвәрдтой бон дыууә фәлтәрән: иу — райсомы хурыйскас-тыл бинонты аходәнны размә, иннә изәры хурныгуылды размә, әмбисбон та сә скъәрдтой дон нуазынмә. Сәрвәтты хизгәйә

дәр фосмә кәсын хұуыди әхсәвәй-бонәй, хурәй-къәвдайә. Нымад цыдысты райсомәй сихормәйы әмә сихорәй изәрмәйы хизәнтә ңәгәтты әмә хүссәртты. Сихорыл әфсәст фос кодтой ривәд байбынты, аууэтты, доныбылты. Сынәр ңәгъдәйә әфсәст фосән сә хәрд хуыздәр тади, әмә уййи буарыл зынди фызызғәләй әхсәры әркондмә...

Ирон динил хәңәг дзылла незамантәй фәстәмә зәххы әмә фосы күистытә ңас әхсәзгөнәй кодтой әмә сәм куыд арахстысты, уййи зыны нае дины-уырнынады канонтыл, стәй нае адәмы удхъомысы хәрзтыл нае фыдаелтыл дәр. Зәххы әмә фосы күистытә афәдзы дәргы әмбар-әмныхәй кәрәдзийи әййәфтой дывәрсигәй, әмә сәрдәй, зымәтәй кәд ахадгәдәр уыдысты, уййи зын зәгъән у. Фәлә ирон фарны бындуртә әмә удхъомысы стырдәр нысәннәтә үйдоныл баст кәй әрцыдисты мингай азты дәргы, уййи дызәрдыгага нае. Әнә уәлдай хивәнд монцтәй ирон адәмы ңарды хъәрмә ләмбынаәк куы байхъусәм, куы әркәсәм сә күисты дәсныйәдтәм әрмадзы домәнтәй, уәд фосы әмә зәххы күистытәм сәхицәй дәсныдәр нае уыдис алыварсы адәмтәй... Хи әрмәдзәфтә син уыди алы күисты хуызән дәр, әмә уыдоны астәу бәрәгдәрәй сә хуыз равдыстой кусарты, урсаджы әмә хойраджы конд, стәй стыр нымадәй фынгәвәрды фәтк. Урсаджы күистытә әмә кусарт қәнгәйә сыхаг адәмтәй бирәтәм бакастән, әмә син наәдәр дины домәнтәй ис абарән, наәдәр дәсныйады-араҳсты домәнтәй. Цины әмә зианы фынгтыл кусарты, нывонды сәр әмә бәрзәй әвәрәны әгъдау никәцы адәмыхатмә бazzад. Фыццаг хуылфыдзаумәттәй цины бонты физонджыты конд дзурәг у ирон адәмы рагфыдәлты зонд әмә әрхъудайыыыл, кәд син сә дины-уырнынады мидис ахуыргәндәт-иртасджытә рәестмә нае бамбәрстой, алы афонты Ирыстоныл зилгәйә, уәддәр. Кусарты уәнгтә скәнин нымадәй иннә адәмтә зонгә дәр нае кәнинц. Алы хайән дәр сәрмагонд нысаниуәг кәй ис ирон фынгтыл, уййи әмбаргә дәр нае бакодтой, афтәмәй дзәнгәда фәңгәттәй, ирон динил муртаттағ гәччытә чи фәкодта, уыцы әрбафтәт наукон-зонадон кусдҗытә бынәттон фарсхойтимә. Кусарты уәнгтәй алкәңтәйән дәр уыди сәрмагонд нысаниуәг уырнынады хъомысәй, хуызәй, әмә зонадон уагәй әвзәрст-иртәст не 'рҶыдысты...

Рәестәй ңәрәг әмә кусәг ләгән райгуырән зәххы тавсәй,

фыдыуәзәджы хъармәй әхсызғондәр, аджындәр нәй. Ләгәты күң райгуыра әмәе цәра, уәддәр әм дунейи хәрзтәй хуыздәр кәсіп фыдызәхх, фыдыуәзәг. Фыдызәхх, фыдыуәзәгимә баст әрцәуынц үә зәрдәйи тугдадзинтә цыфәнди фыдуавәрти дәр. Фыдызәххыл, фыдыуәзәгил самайы үә цәрәнбонты ныфсы мәсиг әмәе сә кәны аеүүәнчү сомы, хәрү бәстаджы ард. Аеүүәнчү, ардхәрдь ләг әххормаг әмәе бәгънәгәй дәр фыдыуәзәджы дәвдәт къәйиң күң аләууа, уәддәр үә цәрыны ныфс нә сәтти фидәни хуыздәрил аеүүәндәгәй...

Цард цы хуызәнәй нал әрәйиәфта, цы фыдәбойнаң күсәг ләдҗы кары бонты! Аердзон әмәе әхсәнадон фыдбылызтәйыл сагъуыйынц, уәддәр үә кәстәртән фәлләйттә-бынта кәны, дур дурыл әвәрү, хъәд хъәдил әндадзы, ныхасы фидәни әхсызгәттә уынгәй...

Мәләт әмәе цард әмдзу кәнынц, Фәрнджын бинонты хистәр мәләтү къахыл күң нылләууы, уәддәр ма үә фәстаг сагъәс вәйиң фидәни кәстәртил. Ахәм у рәстәй цәрәг әмәе күсәг адәймаджы аердзон удыконд. Хорзәй, әвзәрәй цы саразы уәләуыл, уымәй фәллист әрцәуы үә мәрдтәмвәндаг дәр...

Хуыцауы дины, уырнынады канонты хәрзтәй бәрцил, рәстәтгү пайды кәнын күң зонид адәймаг, уәд ын әнусы цард нымад уаид әмбисыл. Фәлә, стыр әнамондән, адәймаг Хуыцауы ләвәрттәй пайды кәнын нә базыдта әмәе хивәнд митәй дзәвгар цыбырдәр фәкодта үә царды бонтә. Гъемә, рәстүл күң дзурәм, уәд ирон дины канонтыл бәрәгәй зынынц кәрәф әмәе зыд, хәләг әмәе фыдәхзәрдә адәймәгти мысәттәг әфтуантә, уәлдай хәрдзтә, хәңгә низтау. Чырийы сәрүл ма хивәнди адәргәй әдзәлгъәд кәрдзынгәнәт уәлдай цүүпп күңд асадзы, афтә нә рәстәг фыдәлти цыбыр, мидисдҗын аив әгъдәуттәм әфтыдтой фыдвәтчи нысәннәт, гуыбыны фәдил чи цыди, хәрд әмәе нозтән бәрц чи нә зыдта, уыцы ирәттә. Хәрзахуыр әмәе фыдахуыр фәрсәй-фәрстәм ләууынц, әмәе хәрзахуырән зындәр цәрән вәйиң кәддәриддәр, уымән әмәе фылдәр вәйиңиң үә хәстә дзылләйи фәзминагдәр минәвары номәй, фәрнджын адәймаджы кад әмәе радәй...

Ирон дины фәлгәтти сфидахуыр цины әмәе марды

æгъдæуттæ, фынгæвæрды фæтк æмæ уаг хæрз цыбырæй. Кæй зæгъын æй хъæуы, адæймаджы фæнды бирæ цæрын æмæ, мæлæтæй тæргæйæ, æрхъуыды кодта дыууæ царды хуызы: иу — уæлон, иннаæ — мæрдтыбæсты. Уыйадыл адæймаджы буары дæр дыууæ дины фæкодтой: иу — уд, æнæмæлгæ цыдæр, иннаæ — буар, нымад бонты цæрина. Іердзон-гуырдзон уаг æмæ фæткæй та æнæмæлгæ дуне нæй. Буар иугуыр у æрдзон хъомысæй æмæ фæцæры бæрæг рæстæг уæлæуыл-зæххыл, стæй амæлы æмæ бафты йæ сыджыты хайыл æндæр хуызы, æндæр уавæртты. Уыцы æрдзон уаг нæ куырхон фыдæлтæ зыдтой æмæ æмбæрстoy махæй хуыздæр, æндæра нæ бæззадаиккой мысинагæн сæ ныхæстæ фæлтæртты хъуыдый мæнæ ахæм хуызты:

Хуыщауы фæндонæй адæймаг зæххыл равзæры æмæ фæцæры рæстæгмæ, стæй амæлы, æмæ йæ сыджыты хайыл бафты.

Æнæ мæлгæ дуне нæй. Мæлæт у царды иу хай, æмæ йæ алчи дæр æвзары.

Тас мæлæтæн æххуыс нæу.

Фыдбылыз цалынмæ æрçæуа, уæдмæ дзы тæрс, иугæр æрçыд, уæд йæ хуыздæр хос — быхсын.

Ма тæрс — мæгуырæн мæсы.

Мард удыгæстæн — хæрина.

Мард цæстысыгæй фидауы.

Кæд мæрдты бæсты дзæнæт и хуыздæртæн, рæстагтæн, уæд ма сыл мардæй кæугæ та цæмæн фæкæнæм?

Мæрдты кусæнтæ æмæ бадæнтæ нæй.

Мæрдты дараентæ æмæ хæрæнтæ куы уайд æвæлмонæй, уæд ма уæлæуыл нæхи фыдæбонæй цы марæм?

Дзæнæт ис уæлæуыл, мæрдтыбæстæ гасæй дæр — мард.

Мæлæт — иу сæр, цардæн бирæ сæртæ и. Адæймаг уæлæуыл хорзæй, æвzæрæй цы фена, уый — йæхи, мæрдты сыджытæй уæлдай ницы и.

Цард — цæрина.

Мард — кæуинаг.

Кæндтæ, хистытæ марды номыл скæнынц, фæлæ дзы хъæстæ дæр нæ фæвæйы, мæрддзыгой адæм сæ бахæрынц.

Нæ мæрдты нæмттæ кæдмæ арæм, уæдмæ нын цæрдзысты.

Мæрдтыбæсты дзæнæтыл цы хистæртæ æууæндынц, уыдон фыццаг сæхи сайынц, стæй та — сæ кæстæртты...

Хъысмæты уæззау уаргъæн хæссынæй хуыздæр мадзal нæй.

Фадәттә кәddәриddәр вәййынц џардаразәг, уавәртә та — хынцәг, әмәе уыдоны бәрны-ахәсты кусәг ләдҗы сәр бахъәуы ныфсы, фәразоны хъомысәй. Уыйадыл баззад фыдәлтәй ныхасән: «Сәrbахъуыды заман әнәбары бәх дыгәйттә хәссы, әнәбары ләг та — артыгәйттә.» Гәемә, ирон Хуыщауы сконд адәмыл фыдзамантә бирә хәттыты скодта, фәлә сә ныфс сәхицәй раздәр сәттын, мәлүн никуы бауагътой уырнынады хъомысәй. Хуыщауы рәстаг дины-уырнынады тавсәй сенгонд уыдысты ирон дзыллә фәлтәргай, әмәе разәнгардәй тырныдтой фидәни хуыздәрмә.

Æхсәнадон фарнәй фәлтәрты раз әвәрд цыдысты дыууә сәйрагдәр хәссы — хистәрәггәг әмәе кәстәрәггәг. Уыцы хуызы фәлтәртимә әмдзу кодтой фыдәхтә әмәе хәрзтә, фидәни сенгондәй. Цотхалы уидәгтә тугдадзинтау баст уыдысты райгуырән зәххы мәрыл әрдзон-гуырдзон уавәртты. Уыди әрдзон-гуырдзон хъомысәй афәдзы дәргы цыппар хурхәтәны — зымәдҗы, уалдзәдҗы, сәрды әмәе фәzzәдҗы. Фосәй, адәмәй чи Җавәр рәстәдҗы райгуырдаид, уый ад кодта, уыцы әрдзон миниуджытәй хайджын уыд. Цотхалы әрдзон хәрзтә әмәе миниуджытән баннымайән дәр нәй фыдәлты уагыл, фәлә сәрәй бынмә дзурәг сты Хуыщауы дины рәстадыл. Чи Җавәр мад әмәе фыдәй райгуырдаид, Җавәр зәххыл хъомыл кодтаид, уыдоны әнгәстә уыди мидисәй, хуызәй, әмәе уымән баззад ныхасән, сәгъәй сәнныкк гуыры, фысәй — уәрлыкк, сау хохәй урс дур нә хууы, урс хохәй — сау дур, зәгъгә. Зымәдҗы гуырдтә сын уазалән уыдысты фәразон, сәрды гуырдтә — тәвдән. Фәzzыгон хур сын әнәнизы хос уыд, уалдзыгон хур — хъәнтә бәрәгтәнән. Фосы цотән дыууә афоны гуырдәй кодтой уәлдай аргъ. Күрмәдзонтыл стуртән хуыздәрүл нымадтой уалдзәдҗы кәрон әмәе сәрды райдайән, лыстәг фосән та — фәzzәдҗы әмбисы таугәрдәгыл. Ләппу гуырдты тыххәй Күадзәнмә әргәвстөй равзаргә дыууәмәйдзыд нәл сәнныччытә, уәрлыччытә, родтә, куыд хъалон, афтә, әмәе бадтысты хъәуты хәстәгдәр дзуәрттән кувивтү Күадзәнны. Чызг гуырдтән кодтой Ногбон әхсәв әртхуроны хыссәйә дедатә әмәе басылтә.

Ирон адәмән сә мадәлтү әмәе цоты бардуаг уыди Сыгъдәг Мадизән, фосы бардуаг — Фосы Фәлвәра, хоры бардуаг — Хоры Уацилла, сәфтәгдҗын сырдты бардуаг — Аффати, тугдзых

сырдты бардуаг — Тутыр, бәркәйтә-амәндтә дәттәг бардуаг — Мыкалгабыр, дзуары низты бардуаг — Аларды, хъуыддәгтә рәстмәгәнәг — Уастырджи, фәлмән уахъазты бардуаг — Галәгон, тыхымгәты бардуаг — Фыдуани, әрвнәрды бардуаг — Елия. Уыдонимә күывтой әрдзон уавәрты сәхидгүисты бәркәйтәй, хастой сын фосыкондәй нывәндтә бәрәгбәттәм...

УАСТЫРДЖИЙЫ БОНТАӘ

Фәззәджы боныхъәд дәргъвәтин саузым хәссы, аәмә фос хизынмә цәуынц, адәм фәззыгон күистытә бәстон бакодтой. Әрластой хосы мәкъуылтә әфтауцуәттәм, самадтой сүдҗы рәгътә хъәдбынты, аәртыдтой зымәджы фадхосән фәсал, ракодтой нәэзийы цырәгътә судзынаң, базылдысты күирәйттәм аәмә әрыссадтой зымәджы фыццаг әмбисы хардз хор, сәльвидтой фос, бафснайдтой къәбицты цыхты хәндгүитә, царвы хъуырәуттә. Уәләйи дарәсән бауәфтой Атынәджы нывәзт тынтә, фадыварцән сәттә кодтой уәфсаг аәмә уәлфәттаг... Күистагәй, бәркадәй цәттә сты ирон адәм Уастырджийы бонтәм, сә фадат цас амыдта, уымәй. Әххәссыдысты иу къуырисәрәй иннәмә аәмә аеййәфтой кәддәриддәр Ичъинайы мәйи дыккаг әмбисмә. Бонты аәмә къуыриты хыгъд нымадтой нә фыдәлтә мәйнәуәг аәмә мәйзәрондмә кәстәйә, хъусдаргәйә. Мәйнәуәгәй мәйзәрондмә сын әрдзон фәткыл уыди сыгъдәгәй цыппар къуырийы — 28 болы. Мәйнәуәг аәмә мәйзәронды астәутә уыди дыууә, аәртә мәйдар талынг әхсәвы. Афәдзы бонты нымад баст циди мәйнәуәг аәмә мәйзәрондыл. Уыйадыл бazzад дыууә хузызы нымады — зәронд аәмә ног. Ног нымад аейяфы 13 болы раздәр зәрондәй, аәмә бәрәгбәтты афонтә схәццә вәййынц дыууә нымады астәу ныры ирәттән. Афтәмәй боныхъәды ивәнтән афәдзы дәргыз зәронд нымад дәтты растдәр дзуапп әрдзон хъомысәй.

Уастырджийы, Уазы Стыр Джиуәрджийы нә фыдәлтә нымадтой фәндагсары, рәстәмбәләджы, хъуыддәгтә рәстмәгәнәджы бардуагыл, аәмә ирон уырнынады канонты ахста дыккаг бынат Хуыцауы фарсмә. Афәдз иу хатт аәрвииста Стыр

Хуыцау зәхмә Уастырджийы бәрәггәнәг йә кувәг адәммәе әрәгвәззәдҗы, бәркәдтә әфснайд күңелдиккей, уәд. Үйиадыл Уазы Стыр Джиуәрджи къуырийы дәргъы зылди адәмил, каст сә цардыуагмә әмә фәстәмә Хуыцаумә хаста кувәг адәмы фәндәттә, ныстуәттә. Уәларвы тәрхонгән-джытә — Хуыцау әмә йе сконд зәдтә-дауджытә, зәххыл тәрхоны ләгтә та — сә кувәг адәмтү растдәр минәвәрттә, хъәутү әмә кәмтти дзырдзәугәдәр минәвәрттә...

Уастырджийы зәхмә әрхизән рәстәгыл нымадтой Хуыцауы сконд ирон адәм къуырисәры изәрәй хурныгуылды размә. Үйиадыл йе 'хсәв әййәфта дыщәгәхсәвы, йә бон — дыщәгбоны...

Уастырджийы номыл фәрнджын ирон бинонтә хастой нывонд койгонд нәлгүист фосәй әмә йә әргәвстөй йә зәхмәе әрхизән изәры хурныгуылды размә. Бәрәгбоны номыл хосдҗындәр хәдзәрттә йә размә хуыцаубоны әргәвстөй галтә дәр, әмә йә хуыдтой Галәргәвдән Хуыцаубон. Бирә бинондҗын хәдзәрттә кусәгдыхәй дардтой фылдәр фос, гыццыл бинонтә — къаддәр. Гъемә фадат — аразәт, уавәртә — хынцәг. Бонзонгәйә бәрцыл — алцыпшәт дәр. Фәстаг фондз азы дәргъы Бәрәзджы бинонтә кусәгдыхәй цас фәкъаддәр сты, уыйас фосәй дәр. Ис ма йәм лыстәдҗытә фыннадәс, стуртә — авд әмә кусынән гал, бәх. Уыдан фаг фос хәстәгдәр уыгәрдәнты самайы. Йәхи бон ма уыцы кары цастә кусын у, фәлә йәм хъәубәсты күистхъом фәсивәд фәкәсүнц, әмә сын Дунейы Стыр Фарн фидәни уәлдай хәрзтә-амәндәтә саккаг кәнәд!

Хъысмәтү уаргъ уәззая у, фәлә йын хәссынәй хуыздәр мадзал нәй. Йә бәрны, иуәй — фыдәй сидзәр чызг әмә ләппү сә мадимә, иннәмәй у хъәубәсты хистәр, әмә дыууә хәссыл бафтыд әртүрккаг уәлдай бәрнондәрәй, тәрхоны ләдҗы кад әмә радәй... Уыцы хъудытимә зәронд Бәрәзг фыццаг митуарды фәлахс хъәдын фыйягимә тыргъы аләу-уыд боныцъәхәй әмә комбәсты әрдзыл афәлгәссыд... Фыццаг митуард йә афоныл уәлдай әхсизгөндәр вәййы фәрнджын адәмән зымәгон күистәгти цинәй, әрдзон нывты-хуызивәнты әхсизгөнәй. Фыццаг митуарды арв әмә зәхх вәййынц бәрәг рухсдәр, урсдәр зымәгмә цәттәдәр бинонтән, әдзәттә бинонтән та — ихәны әмә тыхсты хос...

Хъәдын фыйиагәй рахизәнты мит къаҳвәндагән сәрфы, әмә сәләфәй дзәвгар рауарыд. Цыфәнды хурбонтә күң фәкәна әнә уәлдай уазаләй, уәддәр фос хизынмә нал аңау-дзысты, әмә — әндарәны зылдтытә... Скъәты дуар күң бай-гом кодта, уәд файнә хъәләсәй баусыдысты сәгътә әмә фыстә сәрвәтмә цәууны монцәй, әмә Бәрәзг разыйау йә сәр батылдта, стәй зымәгон фосы зылдтытә-куистәгтә фәдфәдил цәсттылы ауадысты. Куистәгтимә — зымәгон бәрәгбәттә кәрәдзийи фәдил, әмә фосмә ләмбынәг кәсгәйә снысан кодта нывәндтә: Уастырджийи бонтәм — нәл сәгъ, Цыпурсмә — нәл фыс, Ногазмә — нәл сәгъ, Комахсәнмә — нәл фыс. Уыданаен хибарәй — хатән, әмә уым радыгай хәссинаг уыдысты сыгъдәг хос әмә донәй. Искуы-дәй-искуыдмә сын дәттын хъәудзәни цәхх луарәнтимә, на-уәд сә царм — зындәр стигъян, сә фыд — зындәр фыщән... Цыппар нывондагәй уәлдай галтә әргәвстой бонджындәр хәдзәрттә Джиуәргүубайы Комахсәны размә хуыцаубәтты. Әхсәз равзаргә кусартәй-нывондагәй тыхтой фиутә, әмә афәдзы фаг уыдысты дзаджджынта-уәливиҳтә кәнынән.

Уастырджийи бонты куырайттә дәр нә зылдышты. Әрмәст фәтчыгъәдән, бәрәгбонты райгондәй хәдзарәй хәдзармә, сыхәй сыхмә цыфәнды митуарды дәр фәндәгтә әвәдәй нә задышты...

Үәхскауы хъәубәсты дыууә сыхән файнә ныхасы, әмә хурмәбадәны уыд чырынты рәзты, әхсәны ныхас та — фыдәлтиккон гәнахы чыылдыммә.

Бәрәзг ма зынгонд уыд Ирыстоны бирәтән, куыд рәстәй цәрәг әмә рәстыл кусәг дзырдзәугә ләг, афтә, фәлә Тәга әмбис кары тәрхоны ләгты ардахәрды кәй архайдта, уымай хъәубәстә уәлдай райгонд уыдысты әмә дыууә сыхы дзырадзәугәдәр ләгтәм Уастырджийи бонты размә рауад бәстон ныхас бәрәг ныхмәвәрд хъуыдитимә:

— Адәмы рәгъы цәуынән кад әмә радәй бирә цыдәртә хъәуы.

— Адәймагән йә ном — йә уәлә: адәмы раст уагыл цыфәнды фыдуавәрты дәр вәййи рәстыл кусәг әмә рәстыл цәрәг.

— Фыдуавәрты ахәсты, әвәдза, рәстаг адәймаг дәр дзәвгар рәдидтә әруадзы кәм әнәбәры, кәм та барәй уавәртә хынцгәйә.

— Аңаң рәдид Хуыңау әмәе йе сконд зәйтә-дауджытә дәр не сты, фәләе әппәт хәрзтә әмәе фыдахтән дәр зонын хъәуы хыгъд әмәе бәрц, уаг әмәе фәтк, афон әмәе бынат.

Рәдиды комы — әхсирфәмбал, әмәе цас цыргъдәр вәййы, уыйбәрц тынгдәр кәрды әнарахсты къухты. Гъемә әнәе иу рәдидәй, азымәй ләг мәрдтәм дәр нәе цәуы, фәләе рәдидыл афоныл басәттын у адәймагән йәе амонд.

Хәрзтә әмәе фыдахтә күнд баст вәййынц кәрәдзи-уыл, рәститә әмәе зылынта дәр афтә. Уыйадыл зын равзарән вәййынц бахъуыды бонты.

Рәдидыл басәттынән зонд әмәе тых хъәуы. Аңдәнәй, хиuarzonәй чи цәры, уыдан сә рәдидтыл никуы басәтдзысты барвәндәй. Иугәндзоны фәлывд әмәе сайдәй архайы, уәddәр хатыр нәе ракурдзәни. Гъемә уавәрты ахәсты дыууә ныхмәвәрд миниуәджы тәразыл әвәрдәй ахадынц: кәнә — тас, кәнә — әфсарм!

Хәдзарән фәтк, хъәуән әғъдау и, зәгъгә, ныхасән баз-зад фыдаелтәй, әмәе раст хъуыды кодтой. Аңмхуызон джиппы уагъд фаззәттә дәр нәе руайынц хуызәй-кондәй, тыхәй-хъа-руйә, әрхъуыдыйә-зондәй, фәләе сә иумәйаг миниуджытә дзурәг вәййынц әрдзон-гуырдзон хәрзтыл әмәе фыдахтыл ныйиарджыты хъомысәй. Хәдзарән фәтк, хъәуән әғъдау дәр ныйиарджыты хъомысыл дзурәг уыди фыдаелтән, әмәе уый сәраппонд цыдысты иумәйаг бындурон хъуыдитәм: «Кәстәр әмәе дын хистәры уаг хәдзары бинонты астәу нәй, уәд сә уынджы ма агур!» Чи џавәр хәдзарәй цыди уынгмә, уый фәтк хаста сыхмә, хъәумә әмәе фәстәмә здәхти иумәйаг ныхасы домәнтимә. Ирон хәдзары фәтк әмәе хъәубәсты әғъдау иу кодтой афәдзы дәргъы куистәгты цин әмәе фәлләйтты мондәй, әмәе сын әвдисән уыдысты бәрәгбәтты фынгәвәрдтә бәркады уагыл. Бәркадән та сәрәвәрәнтә уыдысты армы фәлләйттимә удхъомысы сыйғыдәг хәрзтә.

Хәдзарән фәтк, хъәуән әғъдауыл хәңгәг ирон адәмән уыди иумәйаг фарны барәнтә әмәе арәнтә хистәрәй кәстәрмә, нәлгоймагәй сылгоймагмә намысы, әфсармы уагыл, әмәе нәдәр хистәрәггәгты рох кодтой, нәдәр кәстәрәггәгты цыфәнды фыдуавәрты дәр...

Сыхты хистәрты бынаты Уәхскауы хъәубәсты әвзәрст ләгтә цалдәргай кусәртитә акодтой кәстәрты хъусдардәй,

әмәе хәдзарән кувинагимә афоныл амбырд сты хәстәг дзуары бынмә къуырисәры изәрәй. Йә зәхмә әрхизән изәр Хуыцауы стырдәр минавар тәхгә-нәргә цәхәрцәст Уастырдже районд күйинә уыдаид Уәхскауы хъәубәстәй: хәстәг дзуары бын ыл сәе сыйгъдәт кувинәгтимә фысымы уагыл сәмбәлдысты. Сәйраг ракуывды ләугәйә хъәубәсты хистәр Бәрәзг Хуыцау әмәе юе сконд зәдты нәмттә ссардта хохәй быдырмә, кәстәртәм кувәттаг авәрдта әгъдауыл, стәй фыңцаг сидт фәкодта Хуыцауы номыл сәрмагондәй, дыккаг — Уастырджийы номыл әмәе зарыны бар радта рахизфарсәй бадәг дыккаг хистәрән. Уый сабыр ныллағ хъәләсәй систа зарәг әнәе уәлдай ракә-бакәйә, әмәе йын кәстәртә әмхузыонәй баҳъирныдтой. Иу фарсәй иннәмә сидгәйә Уастырджийы зарәджы ныхәстә фәдфәдил кәронмә куы ахәццә сты, уәд рәгты нуазәнтә ләугәйә банызтой, әмәе уыцы уаг дәр сәрмагондәй дзурәг уыди хәдзарән фәтк, хъәуән әгъдауы мидисыл.

Кувәндоны Уастырджийы әрцәуән изәры Бәрәзг фәкодта бәрцәй фондз сидты, стәй юе хъәубәсты хәстәг дзуарыл бағәдзәхста әмәе кувинәгтәй уырдыгләуджыты алы кувивдоны тәбәгты дәр хәйттә сәвәрдтой, әмәе уыцы әрхузыды дәр дзурәг уыд хәдзарән фәтк, хъәуән әгъдауыл: иуәрдигәй Уастырджийы номыл кувинәгтәй алқай бинонтә дәр саходдзысты бәрцыл, афоныл, иннәрдигәй, нәлгоймаг хистәр цы хәдзары нәе уыди, уыцы бинонты әфсингәтә дәр әхсәвәры әртә кәрдзынаә кувивтой сәхәдәг...

Иумәйаг фиппаинаг: нәдәр хуыцаубоны, нәдәр бәрәгбоны фәтчыди мард ныгәнын ирон динил хәңгәт адәмән. Ног мәрддженитәй кувивды адәм куырдтой бәрәг әгъдауыл хатыр, әмәе-иу уәздандәр, әрхузыдыджендәр хәдзәртты хистәртә кувивды, чындзәхсәвы фыдохы нуазәнныл хәңгәйә, сәхәдәг әппәтты разәй базарыдысты, әмәе уыцы уаг дәр дзурәг уыди фыдәлтән хәдзарән фәтк, хъәуән фәзминаң, арфәйаг әгъдауыл, ирон дины канонтәм комкоммә амонгәйә...

Уастырджийы кувән бонты фынгәвәрды уаг әмәе фәткимә ирон хъәубәстә уәлдай зәрдиагдәрәй зылдысты фосмә сыйгъдәт холлаг әмәе донәй. Кусәг фосән — цәдисы галтә әмәе бәхтән ләвәрдтой уәлдай хардз аходән әмәе әхсәвәрыл. Митарәхәй сәе сыйгъдәт сәрфтой сәрмагонд бәрз

уисәйттәй, хъуынхафәнтәй. Фәтчыгъәдән сә иftyгътой ногарәзт дзоныгъты. Саргыы бәхтыл сыхәй-сыхмә, хъәуәй-хъәумә сәппәй уадысты ерысы уагыл хъазуаты дугътәм җәттәгәнәгау. Зымәгон бәрәгбәтты хәрзтәй хайджын уыдысты бәркады уагыл күйтәе аәмә гәдитә дәр аәмә бәрц-ахуырай үәлдай комдзәгтәм әңхъәлмә нә кастысты, къуымты нә зылдысты сусәгхорта...

Сәрмагонд хъәзтытәе уыди зымәджы бонты алы кары фәлтәрән, аәмә хуызгай ахадытой цардыуагыл, рәстәдҗы ахастыл. Әппәт хъәзтытән банимайән дәр нәй къаҳдзоныгътәй тыччыты онг, фәлә сыйжытсәр уәлхәдзәртты хъис-фәндирә зәлтимә кағгәйә фәсивәдәй кәмттәе радысты. Тыгъды быдырмә җәттәгәнәгау ләппу фәсивәд фатәй мысанмә әхстой, уилән дуртә әппәрстой. Хъәбысәй хәцынән, икъяйә аәмә хъуләй, селайә аәмә телигәй хъазынән сәрмагонд фәтк уыди хистәртәй кәстәрты астәу аәмә йә фехалыны бар никәмән ләвәрдтой, къордтәй хъазгәйә. Кәрдтә, хъаматә къулты садзгәйә ныфсхастдәр ләппутә бырыдысты гәнәхты, мәсгүты сәрмә аәмә сыйгътой фәдиси аәртият...

Әрмадзты, куырдадзты аәмә донмарәнты күстытытә иу кодтой зымәгон фәндәгты аәмә ихын хидты арәзтимә.

Сылгоймәгты зымәгон күстытытә аәмә хъәзтытә үәлдай ахадәнәй зындысты хәдзарыл фәсмымийә хуийәндаджы онг, фадыварцәй үәләдарәсмә.

Әппәт царды хъәрән йә зәлтәе хъуыстысты хъисфәндирә цагъдимә кадәггәндҗыты фарнәй, аәмә фәлтәрты бастдзинады тәгтә дзылләйы иумәйаг бархъомысы мадзәлттәй үәлдай фидардәр кодтой әнусты дәргъы...

ЦЫППУРСЫ КАРЗ

Уастырджийы кувәнбонтә куыддәр фесты, афтәе дыщәдҗы фәссихәртты сәләфмит уарын райдыта ставд тыйфылтәй, аәмә иу афонәй иннае уышы афонмә кәмттәе уурс адардтой. Әнә үәлдай дымгәйә уыйбәрц арф аруарыд, аәмә хәдзарәй хәдзармә, сыхәй сыхмә дәр фәндәгтәе нәмын-тәрдүн баҳуыди кәм къаҳәй, кәм та хъәдүн фыйягтәй, аәмә, Уәхскауы хъәубәстү ләгтән сә ныхас дзырдәппарәнтәй хъуысти райсомраджы:

— Уый уын, мæ хуртæ, зымæджы райдайæн, гъе! Сырддон цъиу кæм бабада, уыйбærц саутæ нал баззад, нымбærзта сæ астæумæ сæлæф митæй.

— Хуыщауы арæстæй æрдз йæ кæнонтæ кæны. Асафоны миты уардыл зыны зымæджы ахаст, æмæ дæргвæтинаæй — хъызтытæ, тымыгътæ..

— Фыдæлтæ хорз хатыдтой хæхбæсты æрдзон хуызивæнты мæйзæронд æмæ мæйнæуæджы арвæ амонгæйæ. æртæ стырдæр митуардæн сын уыдæ артæ карзы-хъызты: иу — цып-пурсы, иннæ — ногбонты, æртыккаг — комахсæны.

— Хуыщауы зæрдил хорзæй лæуут! Дзырд дзырды агайы, ныхас ныхасы къахы баҳьюыды заман. Фыдæлтæн сæ хорæрзады бæркæдтæ баст цыдысты зымæджы æртæ стырдæр митуарды æмæ карзимæ. Цып-пурсы карз — фыщаг, ногбоны — дыккаг, комахсæны — æртыккаг. Уыйадыл сын зымæджы хæрзтæ æмæ фыдæхтæ, хъыгтæ æмæ æхсызгæттæ, зынтæ æмæ æнцонтæ амыдтой ком-коммæ æрдзы хуызивæнтæм æмæ рагацу сæхи цæттæ кодтой хорзæхтæ æфснайынмæ, фыдæхтæй-фыдбылызтæй та хызтой сæхи.

— Нæ комбæсты зымæгон куыстæгты фадæттæ хынцгæйæ бирæ митыл æнцондæр ласæн сты хосы æмæ суджы хæрдзтæ кæм дзоныгъты, кæм та сыфцæй. Уæдæ фæззæджы уымæлты дæр сауыл бирæ рæтты ласæн вæййы сугæн, хосæн. Фæлæ фыд-бындæр кæмтты цæрджытæн æнæ арф митæй нæдæр сугæн ис ласæн, нæдæр хосæн. Гъемæ ацы митуарды зымæгон куыстæгтæ сты кæнинағ æвæстиатæй, æнæ уæлдай æмгъуытæй...

— Зымæгон куыстæгтимæ хынцинағ сты бæрæгбæттæ. æнгом каубыд михцухæй нæ фидауы, бæрæгбæттæ дæр къахыртæй сæ хъомыс сафынц æмæ сæ мидисæй кæмдæрты иппæрд кæнын райдытой...

— Уæдæ, уæдæ! — лæмбынæг фæхъуыстoy хъæубæсты кæстæртæ сæ куырыхон хистæртæм, стæй дызæрдыïджы равгæй акастысты ивгъуыд бонты рæдытæм, къуыхçытæм бæрæг уæн-дондæрæй: — Хæдзарæн фæтк, хъæуæн æгъдау ис, зæгъгæ, фыдæлты иумæйаг фарны хæрзтæ лæзæрынц азæй-азмæ. Ног дарæсыл куыдфæндийæ уæлдай хъулон-мулон æмпъузæнтæ куыд æвæрай фæаивдæры монцæй, афтæ фылдæрæй фылдæр кæнынц нæ фынгæвæрды хуызтæ куыд цины, афтæ марды бонты дæр, æмæ цы хуыздæрæн?

— Хивәнд монцтә әмәе кәнгәе кады хәрдзтәй иумәйаг фарны бындурутә фидардәр нәе кәнныңц. Дины канонтә, бәрәгбәтты мидис әмәе күистәгты хъомыс иу фәтк, иу уагыл ләуд не сты, уәд хәцынц фәйнәрдәм әнәсәрбос кусәг галтаяу. Әлпүн ницы, фәләе афәдзы афонты дәр сүйтәе кәнның райдытам. Мәйты наемтә цалдәр дины ахәсты се 'рдзон хуызтәй фәиппәрд сты әмәе сәе Җәмән афтәе хуыдтой фыдәлтәе, уый дәр бәрәг нал у.

Хистәртәй кәстәрты астәу быщәу ныхас әгәр цырен куы кодта, уәд Бәрәзг уайдзәфгәнгау бафиппайдат:

— Царды хъәнтә әмәе рәдыштәм амонын куыннәе әмбәлы, фәләе — бәрцыл, рәстәтыл, стәй хайгай уавәртәе хынцгәйә. Мәрдтән куыд хъәуы рәстәг әгъдауыл, фәткыл банигәннынән, удыгәстән дәр уыйас әмбәлы баләтгад кәнның әхсәнәдон уагыл, әмәе кәрәдзийи бафәрсынәй, кәрәдзийи ныхасмә байхъусынәй нәдәр мәгүүрдәр фәуыздыстәм, нәдәр — әгаддәр. Цы ис уәлдайагәй әгъдәуттәм әмәе бәрәгбәттәм, уый дәр комкоммә номәй зәгъын хъәуы әмәе, цы ис бафтинаигәй, уый дәр.

— Цыппурсы мәйән цы у йәе мидис? — бафарста Тәга, әмәе кәстәртә фәбәлвырдәр кодтой сәе хъуыдитә фәдфәдил куыдауәндондәрәй комкоммә фәрсгәйә:

— Фыдәлтәе зымәджы фыццаг мәйы Җәмән ахәм номәй хуыдтой?

— Цы амоны дзырд «циппурс»?

— Бәрәгбоны кусарт зәйтәй кәй номыл конд Җәуы? Бәрәзг сәм ләмбынәг байхъусыста, фәлахс хъәдын фыйягыл ләдзәджы хуызән әнцой кәнгәйә, стәй таурәгъянәгүй бәстон дзуры:

— Афәдзы мәйтәе сты дыууадәс әмәе дихтәе кәнныңц әмхуызон нымадәй цыппәргай къуыритыл. Къуырийи ис авд боны, мәйы — аст әмәе ссәдз боны. Әмткәй мәйтәе бонты нымадтой фыдәлтәе мәйнәуәгәй мәйзәрондмә. Мәй цы бонты нәзынди, уыдоны нымадтой къахырыл — мәйдар әхсәвтыл, әмәе сәе әфтыдтой хурхәтәнә мәйтәм. Уыйадыл сыфтәрәфтауәнү (апрелы), хурхәтәнә (июны), рухәнү (сентябрь), ичъинайы (ноябрь) мәйтәе нымадтой 30-гай бонтә, тъәндҗы (январы), тәргайгәнаг (марть), хуымгәнәнә (майы), сусәнү (июлы), цыргъисәнү (августы), сыфтәрәзгъәләнү (октябрь), цыппур-

сы (декабры) — 31 боны. Ажрхъирәны (февралы) уыди 31 боны раджы кәddәр, фәләй йын дзы тәргайгәнаг мәй (мартъи) ажстуа айста, аәмә цыбыр азы вәййы 28 боны, даргъ азы — 29 боны.

Цыппурсы мәйы-иу кодтой фыдәлтә сәзәххы аәмә фосы күисты бәркәдтә-әфтийәгтә. Хорты сәртәй, сойәгты аәмә урсәгты хъомысәй ардтой бәрәгбәтты Хуыцау аәмә йе сконд зәдты-дауджыты нәмттә. Цыппурсән йә ном баст әрцыд фыдызгъәлы (сойаджы) аәмә урсаджы сыйгъәдәр хәрзтәй-бәркәдтәй кувән рәстәгимә. Фыццаг дыууә къуырийы күвинаджы фынгәвәрды уыдысты иумә сойаджы, урсаджы бәркәдтә, дыккаджы фыдызгъәл нал хордтой, уыди нәфәтчиаг — фыды комбәттән, гыццыл комбәттән. Уыцы уагыл базад йә ном зымәджы фыццаг мәйән цыппурсән, цыппар сойаг аәмә урсаг хәрән къуырийә.

Цыппурсы нывондаг, кусарт хастой фыдәлтә сыйгъәдәг дон аәмә холлагәй Хуыцау аәмә аәмткәй зәдты-дауджыты номыл. фәлә сәрмагонд рәгътә кодтой цины бәрәгбәтты Хоры Уацилла, Фосы Фәлвәрайы номыл, уымән аәмә царды сәйрагдәр хәрзтә-бәркәдтә цәуынц фосы аәмә зәххы күистәй.

Нәфәтчиаджы аәгъдау мәрдтимә тынгдәр баст у әви удыгәстимә? — ныхасы мидис дардәр цыренгәнәгау фәрсүнц кәстәртә, аәмә Бәрәзг бәстондәр бамбарын кодта царды рәстаг хъәр:

— Ажпәт царды хәрзтә аәмә фыдәхтә дәр фылдәр баст сты удыгәстимә, фәлә аәгъдәуттән дихтәгәнән нәй цәрдтыл аәмә мәрдтыл, уымән аәмә аәмдзу кәнүнц. Мард аәмә удәгас, кувәг аәмә дзуар ләууынц иу тәразыл — Хуыщауы рәстадыл, аәмә сәчи кәд уәззаудәр разындзәни, уый бәрәг нәй. Бәрәг вәййы сәйрагдәр хъуыддаг: мәрдты хәстә дәр сты удыгәсты фидинаг, мәрдты аәгъдәуттә дәр — удыгәсты кәнинаг...

— Цәвиттоны ныхасәй, удыгәстә аәмә мәрдтә иу уаргыы баст фесты Хуыщауы фәндонәй, аәмә сәфарн әрдзон-гуыр-дзон уагыл хәссын хъәуы фәлтәртән царды ажпәт хәрзтә аәмә фыдәхтәм әрвонг цәстәй кәсгәйә, — хистәры күывадтыл омменгәнәгау хатдзәгтә скодтой кәстәртә цыппурсы күистәгтәм аәмә бәрәгбәттәм комкоммә амонгәйә:

— Зымәгон күистәгтән — зымәгон фәндәгтә канд сыхәй сыхмә нә, фәлә хъәуәй хъәумә, комәй коммә дәр.

— Донгуырәнмә фәндаг уәлмәрдмә дәр фәсаджил вәййы фыщаг цыдән.

— Фыды комбәттәны мәрдтән җәкуытә ныххәлар кәнәм, урсы комбәттәны — лауызтә, әмә уыдан дәр удыгәстән — хәринаг...

— Гъемә Хуыщауы зәрдил хорзәй ләуут, кәстәртә! Күистәтгә дәр уын амонын нә хъәуы, бәрәгбәттә дәр, фәлә кәрәдзий фәстә афоныл кәнинаг сты, әмә — уә хорзәхәй! Әвәдәй уәлмәрд дәр нә фидауы, кувәндон дәр, әмә бәхтыл абадут әнәзивәгәй. Цыппурсы карз — зымәджы фыщаг карз, әмә йә нә удты тавсәй фәхъармәр кәнәм ацы сәләф митыл, — хъәдын фыййагыл әлвәст әхсаргардау фәхәңыд Бәрәзг разәнгарды монцәй, әмә къахвәндәгтә фәйнардәм айтынг сты райсомы хурыскастыл...

Цыппурсы бонмә — цыппәрәммә алчи йә күистәгтә бакодта митвәдыл. Цыппәрәм райсомы зылдтыты фәстә сыхты хистәр ләгтә сығыдәг армәй нывондаджы нәл фысты аргәвстой, әмә алы хәдзарвәндаг дәр йә кувинәгтәй ссардта Хуыщауы, зәдты нәмттә куыд ахсджиагдәрәй. Хәдзарәй хәдзармәй арфәтә кәнйимә цыдысты фәссихор әмә әртыщәдҗы аходәны фәстә. Иннае уләфән рәстәг әрвыйстой хъәуы ныхасы бадгәйә, таурағытә әмә каджытә кәнгәйә, ерысы хъәзттыты архайгәйә.

Ныхасы бадәг хистәртән хъисфәндыры аив зәлтимә хъуысти сә ныфсәвәрды хъәләс, әмә сәм ләмбынәг хъуыстой кәстәртә фәлтәргай дәллаг фәрсты ләугәйә... Диссагән — әмбисонд, әмбисондән — диссаг, зәтгә, амыдтой нә курыхон фыдәлтә, хәрз цыбырәй дзургәйә, фәлә ирон диссәгтә әмә әмбисәндтән арвәй зәххы астәу кәрон нә уыди. Тын нывәндәгау зылдысты зәххы алыварс, әвәрдтой нымәтын асингтә арвма, тәрхәтты бадтысты зәдтә әмә дауджытимә, сахсәнтәй ахстой хәйрәдҗыты, усгур цыдысты уәләрвтәм. Әмә цынае фехъуыстаиккой хъәубәсты Ныхасты кәстәртә сә хистәрты аив хъәләсәй. Сауҳохы уәйиг фәдисмә сидтаид Урсхохы уәйигмә, тагъд нәм фәзын, нарты фыдбылызы Сослан мын мә чызджы фескъәфы, зәтгә. Әвдгай Уастырджитә әмә Мыкалгабыртә чи мардта, уызы нартә цыдысты афәдз балцыты, стәрты әмә билар әфтыйтой сыхаг адәмтыл, стәй та-иу сыйдәй мәлйинмә әрцидысты, сә Ныхасы хурмә хуыстәйә даргъ уалдзыгон әмә сәрдыгон бонты.

Гъемә сын әгады радән Сырдоны гацца куыдз дәр сә былтә уымән сдәрдта...

Растәй-зылынәй, хорзәй-әвзәрәй, фаянагәй — әппәли-нагәй хъәубәсты хистәртә әхсәны ныхәсты цы дзырдой, уымә әнә байхъусгә нә уыди кәстәртән, фәлә — дызәр-дыгәй, царды рәстаг хъәрмә әрвонг ңәстәй кәсгәйә. Уыйадыл куыд уәндагдәрәй фарстой:

— Хоры Уацилла әмә Фосы Фәлвәрайән ма нывәндтә исчи хәссы иннә адәмтәй?

— Уацилла әмә Йелия иу сты әви хицән зәйтә-дуәгтә?

— Цы хуыздәрән баззад фәтк ирон адәммә Тутыры гуырд уәнгүитыл ңыппурсы әфсондз әвәрын, байрәгтыл — саргъ?

Дзәвгар ңымыдисаг фарстатә әвзәрди хъәубәсты кәстәртәм әхсәны ныхасы хистәртәм ләмбынәг хъусгәйә, әмә иумәйаг әгъдауы уагыл кәрәдзи әууәнчы ңыдысты, фыдәлты фарны фәлтәрдзинад әвдисәни даргәйә, ивгъуыд царды мидисәй хатдзәгтә кәнгәйә:

— Нывәндтә хәссыны фәтк нә алыварсы җәрәг адәмтәй иумә дәр нәй, — фәдәргәвдәну җәхгәр дзуапп радта Бәрәзг, әмә иннә хистәртә әвдисән фесты сәрәвәрән ныхасән, ңима рагацуа әмдзырд бакодтой:

— Сыхаг адәмтә Хуыцауы ном цы арынц, алы әвзәгтыйл дзургәйә, әндәр сәм зәдты-дауджыты кой нәй куыд цины, афтә зианы бонты дәр. Нывонд цы у, уый зонгә дәр нә кәнынц, стәй сә кусарты конд дәр у куыдфәндыйә.

— Уәдә, уәдә! Кусарт кәнгәйә сәм куы бакәсай, уәд дын фыдызгъәл фенад уыдзәни. Уәнгтә кәнынмә нә арәх-сынц әмә сә куыдфәндыйә ныллыгтә кәнынц. Сәр әмә сәм бәрзәй, фәхсын әмә фәрсчытә, базыг әмә сгуы, кувина-джы физонәг әмә әртә кәрдзыны нымады дәр не сты,

— Хъызналы змәст дзыккайу фыдызгъәлән фыңгәйә йә чъизитә нә калынц, әмә уыцы тарәй баззайы хәдмәлау. Нәдәр цины, нәдәр фыдохы уагыл нуазәнимә хай әвәрын нә зонынц...

Бәрәзг сәм хъубәсты хистәры уагыл ләмбынәг фәхъуыста, стәй бафиппайдта:

— Нә алыварсы җәрәг адәмтәм әндәр әгъдәуттә ис, уымән әмә хәзынц хицән динил-уырнынәдтыл. Гъемә сә

бар — сәхи. Махән та фыдәлтә хорзәй, растәй цы әгъдәуттә ныууагътой, уыдон сты әххәстгәниңаг нә абоны царды уавәрты... Нә фыдәлтә сәхи удты хъомысәй, цинтә әмә мәстытәй, хәрзтә әмә фыдәхтәй хатдзәгтә кодтой әрдзон уагыл. Цотхалы хуыздәр хъомысән сын әвдисәнтә уыдысты зымәджы әмә сәрдү хурхәтәнта, әмә уыданәй ноггуырд кәд федтайдиң буны рухс, уымәй ахадән уыдысты йә удыхъәды фәзминаг әмә фаяниң миниуджытә. Ләппу, байраг, род, уәрүкк әмә сәңыкк Тутыры бонты райгуырдысты, уәд уәлдай арфәйагъәй цардхъомдәр, тыхдҗындәр, хәрзуддәр хастой. Уыйадыл Тутыры гуырд уәнгүүтү ахуыр кодтой әфсондзы бын цәуыныл, фәлахс дзоныгъты ифтындзыныл, байрағтыл та әвәрдтой сәргүтә дыууә, әртәаздзыдтәй. Гъемә, мә хур акәнат, дәс уынаффәйә бахъуыды бонты иу хъуыддаг сәххәст кәнин арфәйагдәр у. Цыппурсы бәрәгбәттә цыппурсы куыстәгтимә кәнинаг сты фәдфәдил. Хәддәдис хәдзәрттән фәлахс дзоныгътә әмә әфсондзтә агурын нә хъәуы. Ҳицәнтәй цәдисы галтән — къәләт әфсәндзтә. Тутыры гуырд уәнгүүтү уә чи ахуыр кәна, уымән фәсуадзәй ләппутә — әххүсигәнджытә. Сыхаг хъәутәм уә саргыбыәхтыл цәуынвәнд чи скәна, уыданән Уастырджи — се 'мбал! — фәннымадта Бәрәзг Хъәдәргъәвәнирындзыл ләууягау, стәй фәстагмә фәдзәхсы: — Къаккъәләттә әмә дзоныгътә уә ма ферох уәд. Сывәлләттә сәрдәй-zymәгъәй хъазгәйә рәзынц. Уәдә сывәлләтти цинай зәрәдтә дәр әвзондҗы бонты әримысынц, иумә хъазгәйә, быргәйә, — фестад йә бадәнәй, әмә Ныхасы адәм йә алыварс уырдыг сләууыдысты цәуынәввонгәй.

Гъемә уыци фәтк дәр дзурәг уыд Уәхскауы хъәубәстән сә иумәйаг әгъдауыл Хуыцауы сконд адәмы номәй...

НОГБОНЫ АРФӘТӘ

Ногазы райдайән ирон адәмән уыди сәрәвәрән афәдзы куыстәгтә, фәлләйттә әмә әгъдәуттән къаты бонай бәрәгбонмә. Уастырджийи бонты хуызән нымадәй алы хәдзар дәр йә кувинәгтимә цыди хәстәг дзуары бынмә изәры хурныгүүлди размә. Кувинәгты хастой дзуәртты бынта м кувәг ләгтә. Дзуары кувинәгтәй алы хәдзары бинонтә дәр

ахуыстай агъдауыл ахсәвәры фынгәвәрды. Райсомы аходәны фынгәвәрд дәр уыди бинонтән сәхи бар, уәлдай Җәүәг нә фидытта нәдәр изәрәй, нәдәр райсомәй. Ногбоны арфәтә әмә хуындыйтән сә рәстәг уыди боны сихорәй фәстәмә... Уәдмә, йә хъәубәсты хонын кәй зәрды уыд, уыцы хәдзәрттә Җәттә кодтой фынгәвәрды хардз. Фыцлаг рад хаудта хъәубәсты хистәртәм, әмә агъдауыл кәрәдзийән бар ләвәрдтой. Уастырджиый бонты хуызән ногбонты куыватә дәр айяфты къуырийы дәргъы әмә иу кодтой бинонты хицәнтәй, хъәубәсты та әмткәй хәлары, уарзона фарна...

Ирон бәрәгбәтты кувинәгтә хәрд әмә нозтәй сты әмхуызон әдде бакәстгәйә, фәлә күйд мидисәй, афтә хуызәй дәр дзәвгар хицәнтә кәнинц. Әппәт аддинәгты әмә дзадж-ддинәгты алы бәрәгбоны фынгыл не 'вәрдтой фыдәлтә, уымән әмә сын уырнынады фарна үыди хицән нысәннә комкоммә афәдзы афонтән дзуапп дәтгәйә. Әппәт дзадж-джынтаң дәр уыди әмхуызон цъайраг әмә дзадждинаг, фәлә конд әмә асәй амыдтой комкоммә бәрәгбоны сәйрагдәр мидисмә, нысанмә. Уәливыхтә әмә әрты-дзыхәттән сә цъайраг — иу, сә дзадждинаг — әмхуызон, афтәмәй мидисәй, нысанәй амыдтой хицән фарны хәрзтәм.

Әнә нысанәй, бәрәгбоны мидисәй ирон фәрнджын адәм цәхәрүл дон дәр не сфыктаиккөй. Хойраджы кондән сәрәвәрән уыдисты дыууә хуызы — әмдымбыл әмә әртәдзыхон. Уыдоны уәлдай кодтой басылтә, гуылтә, лауызтә, ликъанитә (лакъамитә) кәм дзадждинагимә, кәм та әнә уымәй.

Уәлдай егъаудәрән фыхтой хуыны гуыдынта, уыдонимә әвәрдтой кады гуылтә, әмә сә хастой хуыны дурынитимә хъәуәй-хъәумә, комәй-коммә каджындарап. Хуыны дурыны кодтой нозт әнәкъай барәнтәй әртә, фондз, авд әмә фараст дзаджы.

Уәлдай буцдәрән фыхтой ирон адәм әхсызгон уазәджы номыл иу уәливых бәрәг егъаудәрәй, дзадждинадәрәй. Кәрдәгхәссәнты фыйайаүен хастой хәдзарән уәливыхы әмә сә хуыдтой әхсырдәйәни уәливыхтә...

Әппәт ирон кувинәгты астәу дзадждинәгтәй каджындарап нымадтой Ногбоны ӘРТХУРОН, зәххәй арвы 'хсән хәдзары бинонты иугәнәг, сыгъдәг армы бәркәттә дәттәг, амәндтә уарәг әмә фыдбылызтә сафәг, Мадизәни

фәдзәхстәй үотхал мадәлтыл әмә рәзгә фәлтәртыл хәрзаудәнгәнәг...

Фәрнджын ирон адәмән артә әртәдзыхоны амыдтой артә сәйрагдәр бардуагмә. Әртхуронимә цъайраг әмә дзаджиджинагәй уыдысты әмхуызон, кондәй та — хицәнтә. Әртхурон әмә артә әртәдзыхонимә Ногбоны фынгыл әвәрдтой кусарты раззаг хуылфыңдаумәттәй конд физонәг, фысы әхсирәй ахст гүимбыл әмә царвыхуырау, нозтәй — бәзджын къумәл... Уйдонимә дәллагфарсәй әвәрдтой ногбоны хыссәйә арәэт фосыкond...

Дзәвгар бәркәттә әмә бәстәттә бәрәгбоны номыл, әмә сә скәныныл, сfyцыныл әмхуызонәй архайдтой бинонтә гыцыләй стырмә сыйғыдәг армәй, әфснайдәй...

Уастырджий бонты хуызән Ногбоны әгъдауән йәрайдайән уыди йә размә изәры хурныгуылды агъоммә. Уәд афоныл кодтой кусарт әмә кувинәгтимә цыдысты хъәубәстә сә хәстәг дзуары бынмә. Дзуары кувинәгтәй әхсәвәры фынгыл ахуистой хәдзары бинонтә, стәй цәттә кодтой Ногбоны фынгәвәрды бәркәттә рагау. Бәрәгбоны фынгәвәрды мидис хаста әмхуызон хәдзарәй-хәдзармә, фәлә бәрцәй бинонты хыгъдән ләвәрдта дзуапп. Бирә бинонтән — фылдәр хардз, гыцыл бинонтән — къаддәр...

Бәрәзджы бинонтә сә бәрәгәхсәвы кувинәгтәй куы са-хуистой, уәд дыууә дихәй бавнәлтой Ногбоны кувинәгты цәттә кәненімә. Нәлгоймәгты куыстаг — артаджы рәвдз әмә кусарты уәнгты бабәстон кәнин, сәр әмә къәхты сарауын, стәй хыссәйә скәниң артхуроны фыр әмә ногбоны фосыкond. Сылгоймәгты куыстаг — сыйғыдәг әфснайдәй кувинәгты цъайраг әмә дзаджиджинәгтә бабәстон кәнин. Дардәй кәсгәйә әнцион уыди се сцәттә кәнин, фәлә бирә арәхст хъуыди сә саразынән әмә фәткыл се сfyцынән. Әнаә уәлдай сыйғыдтытә әмә скъуыдтәй хъуамә хәрзад, хәрзәффәй бурбурид сfyихтаиккой. Уйядыл хәдзары хицау әмә чындз, әфсины бынаты уайсәстәй дзургәйә, кәрәдзи әфсармы ба-цидысты, сә коммәгәс сидзәртән бәстон амонгәйә. Цалынмә Болион артхурон кодта, уәдмә астәуарты цәхәрәй тохынайы дурын къултә дәр сгәрнәгау сырх адардтой әмә дзедангарыл тымбыл къәй әхсидгәйә мәнә-мәнә кодта бәрәгәхсәвы цинәй. Иугъәдон нылләг артыл артхуронән къәйыл ие

'рæвæрынæй йе сfyцынмæ дзæвгар хъуыди, æмæ чyндз-æфсины арæхстæй уæлдай районд куыннæ уыдаид зæронд Бæрæзг: куы аудæны æвнæлдæй цæхæрхæфæнæй артдзæсты судзgæ æхсдидаæтæ æрхойы, куы сыл бавæры бæрзы хуылыдз сæстытæ... Ногбоны кувинæгты сfyцынæн хъуыди æвзаргæ сугтæ хус æмæ хуылыдзæй. Хусæй — тæгæр, тæрс æмæ уисхъæд, хуылыдзæй — бæрз хъæдджын комбæсты, хъæдæй мæгуыраудæр хъæуты та архайдтой сæнардыхæй. Гъемæ куыдфæнды ма уыдаид артаджы уавæр, уæддæр алы хæдзарвæндаг дæр ногбоны кувинæгты кодта уæлдай бæстондæр æмæ хæрзфыхдæр...

Æртхурон æмæ æртæдзыхæттæ куы сfyхтысты, уæд сæ Болион фæлмæндæрæн бæстон байсæрста царвæй, æмæ бæрæг бæркадхуыздæр фесты. Хъæдын тæбæгты сæ кæрæдзий уæлæ куы æрæвæрдта, уæд Бæрæзг райондæй бафиппайдта:

— Бæркадарм фæу, чyндз, бæркадарм, диссаджы хæрзфых дын рауадысты! Гъемæ сын ныр æххæст фыр дæр дæхæдæг куы скæнис...

— Дада, æмæ æртхуроны фыр дæхæдæг куы фækæнис, — хъæбысгæннæгау ыл дыгуæ цонгæй фæхæцыд Бола, æмæ Бæрæзг разыйæ сæр банкьюыста, стæй æрхæцæгау сабырдæр хъæлæсæй бамбарын кодта уавæр:

— Мæ къухтæ зыр-зыр кæнин райдытой, æмæ кувинаджы конд аивæй фидауы, дæ рынтæ бахæрон, аивæй!.

Аивæй æмæ сыгъдæгæй, æфснайдæй... Гъемæ Бæрæзгæн йæ чyндз Болион адæймаджы удхъомысы хуыздæр хæрзтæй фæзминаг уыди канд бинонты астæу нæ, фæлæ хъæубæсты æхсæн дæр. Фыдæлтæй дзæгъæлы нæ бæzzад ныхасæн: «Сиахс куы фæбæзза, уæд каистæн у лæггады фæзминаг кæстæр æмæ æгъдауы арфæйаг æфсымæр, чyндз куы фæрæстмæ уа, уæд та йæ ног бинонтæн свæййы æфсæрмаджы кæстæр æмæ хæстæгады уарzon хo». æххæст разынд Болион адæймаджы удхъомысы фæзминагдæр хæрзтæй, фæлæ йæ ног хæдзары амонд нæ фæци сæрыхицау æмæ бирæ цотæй, ходыгъдæтæ æмæ файнустытæй, æфсин æмæ тиутæй, æмæ уыдоны хыгъд хæрзты цæуы йæ гыц-цил бинонтæн, фыды цинтæ исы хæдзары хицауæй, æмæ дзы уый дæр иугъæдоны сæрыстырæй районд куыннæ уа?!

Хæрзконд, хæрзфыхæй æртхуроны фыры дæр царвæй сæрстæй ногбоны кувинæгты фарсмæ куы авæрдта, уæд Бæрæзг чyндзмæ уайсæст хъæлæсæй дзуры:

— Ныр нын цэттæ хыссæйæ фæдих кæн, æмæ мах дæр ногбоны фосыконды кой бакæнæм, кæддæра цы хуыз равдисиккой иумæ наэ кувинæгтæ, — бæстон æрбадти ныллаёт тымбыл æртыкъахыг фынджы фарсмæ фæхсбандоныл, йæхæдæг ма сывæллæттæм амоны: — Ùæ къухтæ сыйгъдæг ахсут æмæ мæ фарсмæ æрбадут...

Хистæрты фарн уæле бынмæ куыд цæуы, бынæй уæлæмæ дæр афтæ ахады. Ирон фæрнджын бинонтæ кæддæриддæр цардисты хистæр буц кæстæр арæхæй, æмæ уымæн бazzад ныхасæн: «Хистæр æмæ дын кæстæр хæдзары бинонты астæу куынæ уа æгъдауыл, уæд сæ сыхы дæр ма агур, уынджы дæр. Хорзæй, æвзæрæй сывæллон хистæрыл цæмæй сахуыр уа, уий кæнæи æмæ йæ фæтчы уагыл уынгмæ хæссы адæмы æхсæнмæ...»

Тымбыл фынгыл Болион арæхстгай хыссæ æрæвæрдта, æркодта йæ фарсмæ æвдулæны ссад æмæ фæлахс кард, стæй сыйгъдæг хъæмпы æмæ бæрзы къалиуты лыггæттæ...

Зæлинæ æмæ Бола фыццаг хатт наэ арæзтой кувинаджы хæрзнад хыссæйæ æртхуронæн басылтæ æмæ фосыконд дадайы хъусдардæй, æмæ рагацу сæ цæстытыл уадисты хæрзконд, хæрзфыхæй, æрмæст дызæрдыг кодтой иу хъуыддагыл: æнæ дадайы æххуысæй исты фæткыл скæндзысты? Гъемæ сæ дызæрдыг уæгъды наэ уыди. æртхуроны фосыконд æмæ басылтæ бæрæгбоны сыйгъдæг кувинæгтæ уыдисты æмæ семæ архайын æмбæлди хæрзæфснайд, хæрзарæхстæй. Уыйадыл чызг æмæ лæппуйæн сæ мад хибарæй æрæвæрдта фæйнæ хыссæйы карсты æвдулæны ссадимæ æмæ хистæртæм кæсгæйæ сæ дæсныйадыл ахуыр кодтой... Дада фыццаг сарæста фæдфæдыл хъомвос: галтæ æмæ хъууцытæ, уэнгүйтæ æмæ дыгæрдигтæ, лыстæг фос: фырытæ æмæ бодзтæ, дæрчытæ æмæ далыстæ. Уыдонæн — ног цот: родтæ, уæрьчытæ æмæ сæныччытæ. Уыдоны Болион арыдта гыццыл æртыскæнæй цæхæрыл, стæй сæ æввæрдта къæйын дзедангарыл, æмæ райс-байсæй бурбурид фыхтысты. æфсатийы фосæй ма скодта дада сагтæ, дзæбидыртæ, сиччиytæ, æмæ йæ Бола сонтæй афарста:

— Дада, æмæ бæхтæ, байраектæ кæнын наэ фæтчы?

— Хуыцау æмæ йе сконд зæдтæн цы фосæй æмæ сирдтæй кувæм, уыдоны номыл бazzад æгъдауæн ногбоны фосыконд дæр. Иннæтæ нывондагæн наэ баззынц, — бамбарын кодта Бæрæзг ирон дины уаг.

Фосыкондимә — басылтә, дедатә, фыййәуттә әмә фосмә зилджытә. Стыр әмбиссәхсәвмә сцәттә сты, әмә сә бур-бурид фыхәй ногбоны кувинәгты алыварс куы равәрдтой, уәд чызг әмә ләппу әмхъәләсәй бацин кодтой:

— Цас фос нәем уыдзәни!..

— Бирә, мә хуртә, бирә! — йәхъәбысы сә әрбакодта зәронд ләг, әмә Болион дәр райгондәй йә цәстстысыгтә аивәй асәрфта кәлмәрзәны кәронәй...

Әртхурон уыди бинонты иугәнәг ногбоны, әмә йә дихгәнгәйә хәдзары хистәр куытта Хуыцауы, зәдты нәмттә аргәйә. Фәдзәхста сыл куыд барондәрәй бинонты сә уарзон адәмимә, әмә бәллыйд уыдон разыйә фидәны бинонты фәфылдәрмә. Әртхурон кодтой әнәкъай дихтә бинонты нымәцмә кәсгәйә. Уыйадыл Бәрәзг дәр авд хайыл фәдиҳтә кодта райсомы аходәныл се 'ртхуроны, әмә фыщаг хай әрәвәрдта Болайы хъәдын къусы. Цыппар хайә ма уәлдай цы уыди, уый та — хәрәфыртты номыл. Хәрәфырттә нәлгой-магәй нымад цыдысты мадырвадәлтән бинойнәгтыл әмә хайдын уыдысты сә бәркәдтәй түгхәстәгәдә кад әмә радәй.

Ногбоны фосыкондмә бинонтә хәрыны уагыл куыдфән-дыйә не 'внәлдтой, хордтой дзы Доныскъәфәнты, Тутыры әмә Стыр мархойы (Комбәттәны) әмә сә кәрон әххәссыди суанг Комуадзәнмә (Куадзәнмә)...

Хыссәйә конд ногбоны фосәй бинонтәй чифәндү куы райстаид, уәддәр әй уәнггай уәрста иннәттыл, әмә уыцы фәткыл баззад ныхасән, уә басылы къух — мән, зәгъя...

ТУТЫРЫ ХӘРЗТӘ ӘМӘ ФЫДӘХТӘ

Ирон фарны хъомыс баст цыди фыдәй фыртмә бәстивәрды бинәттимә. Ирыстоны зәххыл Хуыцау цыдәрииддәр сфералдыста хорзәй-әвзәрәй, уарзтәй-фыдәхәй, уыдонәй алцәмән дәр уыд сәрмагонд бардуаг, әмә дзы әнәхицауәй, әнә ном, әнә нымадәй уиләндур дәр не ссардзынә. Кәрдәджы халәй сыйджыты мурты мурмә аеппәт нәмттә дзурәг сты не 'взаджы хъәздыг бинтыл, әмә сыл уымән дзырдтой сәрыстырәй ирон дзыллә зәйтә-дауджытимә бакусынәй бауләфынмә, бадарынәй бахәрүнмә. Фәнды фәндагыл

уыдаид ирон динилхæст рæстаг адæймаг, фæнды бынаты, уæддæр ыл æнæ бынаæтты бардуæгты нæмттæ ссаргæйæ бон изæр нæ кодта, æхсæв — бон. Күйдсæйрагдæрæй бардуæгтæй дзырдамондæр уыдисты Хуыцау æмæ Уастырджи, Мадизæн æмæ Бынатыхицау, Сæрызæд æмæ Аларды, Хоры Уацилла æмæ Фосы Фæлвæра, Тутыр æмæ Мыкалгабыр. Уыдонæй фылдæр æмбисæндтæ, таураæгтæ баззад Уастырджи æмæ Тутырыл. Уастырджийы сæрмагондæй нымадтой нæлгоймæгты бардуаг, сылгоймæгтæ йæ хуыдтой уыци номæй, фæлæ йæ мидис уыди дзæвгар уæрæхдæр Хуыцауы сæйрагдæр минæвары равгæй. Тутыры нымадтой бирæгтты бардуагыл, фæлæ йæ бартæ уыдисты дзæвгар фылдæр. Уыйадыл Уастырджимæ алы уавæрты дзырдтой алы нæмттæй: Фæндагсар Уастырджи, хъуыддæгтæ рæстмæгæнæг Уастырджи, хæрзæмбæлæг Уастырджи, къæсæры Уастырджи. Ныхасы Уастырджи, лæппуты лæггæнæг, байраæтты бæхгæнæг Уастырджи, цæхæрцæст Уастырджи, бæрzonдылбадæг хъæбатыр Уастырджи, æфçæджы Уастырджи. Тутырмæ дæр дзырдтой алы нæмттæй алы уавæрты: Тугдзых сырдты бардуаг, æфсæндзых бирæгтты бардуаг, фæлмæнтæ уарзаг æмæ хъæбæртæ дзураг, æртхъирæнтаæгæнæг, тымыгтæ æмæ хъызтисты бардуаг... Гъемæ куыдфæнды ма уыдаид Хуыцауы, зæдтыдауджыты уырнынады ахаст фыдæй фыртмæ Иры зæххыл, уæддæр рæстæй цæрæг кусæг адæмæн æххуисты цыдисты бахъуыды бонты ныфсы ныхас æмæ хъаруйæ, сыгъдæг монц æмæ намысæй, цæстуарзон хæрзтæ æмæ удыбæстæй, уырнынады канонтæ æмæ алыварсы дунейы раст æмбарынадæй...

Алы гыццыл ирон хъæуæн дæр алыварсы бæстывæрдыл уыди ахæм сыгъдæгдæр рæттæ, Хуыцау æмæ йе сконд зæдтæм хидвæллойы бæркæдтæй кæм куывтой æхсæвæй-бонæй, сæрдæй-зымæгæй, хурæй-къæвдайæ. Уæвыны, цæрыны æмæ кусыны хæстæн, бартæн æвдисæны дардтой рæстаг ирон адæм, тæрапыл æвæрдау, рæстаг ирон адæм Хуыцау æмæ йе сконд зæдтæ-дауджыты. Ахæм æхсæнадон-социалон уавæрты æнцондæрæй быхсыдтой-фæрæзтой царды зынвадæттæн, арæхстджындаæрæй сæхи хызтой-хъахъхъæдтой æрдзон бæллæхтæй-фыдбы-лызтæй...

* * *

Тутыры размæ къурийы рыгmit фæлдзæгъдæнæй фæуарыд, дымгæ зилгæ-здухгæйæ бæзджын хъæпæнтæ февæрдта, стæй

әрсабыр әмәе әруадымс бәстәе. Тарбын цъәх мигътәе къордтә-
къордтәй ләзәрын байдыңтой, әмәе хуры тынтај хъысчысаг
рыгмит тәвсындәстыйтәй хъазы боны әмбисмә. Уәдмә Уәхс-
кауы дыууә сыхы сәе райсомы күистәгтә фесты конд. Дәргъмә-
цәхгәрмәтәй уынгты къахвәндәгтә анадтой, базылдысты фосмә,
баҳордтой аходән, нынхафтой хъәдүн фәлахс фыййәгтәй
тъәпәнсәр хәдзәртты мит. Бабәстон кодтой цәрәнүәтты
фәздәгдзон ердоты, къәйдзар уәлвәдты, цыхцырты тәдзынә-
джы донаен фәндаг аразгайә... Стыр митуарды фәстә — дәевгар
куистәгтә хәэхон хъәубәсты, әмәе сәе алы бинонтә дәр әнәе
уәлдай фәстиатәй әххәст кәны. Фыдгулы хәдзармә надвәд
ма уәд аходәны размә! Доңмә әмәе күрәйттәм фәд анадтой
бәхтый әзфәраздәронәй ләгфәсивәд. Иумәйаг ныхас дыууә
гәнахы астәу цыди уәлдай әфснайдәр, сыгъдәгдәр, әмәе йә
мит ныммәрзынмә дыууә фарсәй чи фәраздәр уыдаид, уыцы
хәдзарвәндаг арфәгондәр хъәубәстән. Әнцайәны хуызән
хъәубәсты иумәйаг ныхас дәргъәлвәстәй әрцахста дәевгар
фәзуат чырамад гәнәхты әмзиллачы. Ныхасы фәзуатән йә
алыварс — ләгбәрцәй әнгом сисамад схизәни дурын асинтимә,
әмәе йәм әфснайдәрән фосыкъях нае хәецә кәны. Байбынән
йә сыйджытсәр цары аххәрджытә иувәрсыг амадәй әнцайынц
әртә әлхынц сисыл астәуы цәдҗындизмә. Ныхасы байбыны
әрбадынән — дыууә әмхуызон хъәди дывәрсыг амадәй, стәй
цалдәр цына дуры цыппәрдигъонәй...

Боны тавсыыл алчи йә фосыкъонды доңнуазынәй куы 'рбаз-
дәхта, рагаңау изәры артән сугтә куы 'рсаста, уәд хъәубәс-
ты ләгтә күңдкарджындәрәй әхсәнни Ныхасмә әмбырыд
кәнын райдыңтой. Сәе уәлә — алхуызты дарәс әмәе фады-
варц. Дәевгар фылдәр — бынаты конд әрмәгәй: фәсмын әмәе
цармәй, къуымбил әмәе сәхъисәй, әрчъиаг әмәе хәлынәй,
къаддәр та — әлхәнтә хъуымацәй, ердженәй, кәттагәй...
Зымәгон уазәлтты, хъызтыты буарән хъармдәр, фәлмәндәр
ци уыди, ахәм бонzonгә дарәс әмәе фадыварц. Сәртыл —
уәлдзармәй тенкаджын әмәе әнәе тенка тъәпән әмәе къопп
худтә. Уәлгуыры әddаг дарәсән — цъарджын әмәе әнәцъяр
даргъ әмәе цыбыр қәрцытә фысты, уәрыччыты, сәгъты,
сәнныччыты цәрмиттәй; царм әмәе нымматай — цыбыр әнәдис
къандзолтә; бәрзонд әфцәккотджын хәдәттә, күрәттә —
хиуәфт тынтај; басылыхъытә — тинтычы әмәе сәхъисәй;

рæттæ — гærзæй, фæсалæй, рæхсæнæй, уærдæхæй, ердженæй, нымæтæй; дæлгуыры дарæсæн — салбар хæлæфтæ тынæй, хъуымацæй, фысдзармæй; уæрагдарæнтæ — къуымбилæй, цармæй; зæнгæйттæ — фæсмынæй, хæлынæй, цармæй; зæнгбæттæнтæ — гærзæй, гæнæй; къахыдарæс — над æрчъиагæй, æдхъуын цармæй, рæтыд фæсмын æмæ хæлынæй... Фылдæр — дæрджынæй æмпъызыттæ. Эмпъузæнтæн — хæлын, нымæт, хæцьил; хуийæндагæн — тæбын, гæн, рæхсæн, бæхсныг æндах...

Гærзæй рæттæ кæуыл уыди, уыдон дардтой хиконд фæлахс кæрдзæмджын кæрдтæ, стæй — сауфистонджын даргъ хъаматæ, æмæ уыдон дæр уыдысты куыстдзагъд лæгты фæрнджын хъуыдæттæн бæрæг æвдисæнтæ. Бæгъдæгронæй цæуын ирон лæгæн намысы нысан næ уыди. Уæдæ æнæкард — æгад, æнæнымæд, зæгъгæ, ныхасæн дзæгъæлы næ баззад. Эцæгæй дæр, кард кæмæ уыди æгъдауыл, фыдызгъæл дæр уымæ уыд баҳууыды заман. Уыйадыл æртæаздзыдæй лæппуйæн хуыдтой ирон сылгоймæттæ нæлгоймаджы фæлахс кардимæ, æмæ йæ дарæсы аккаг æгъдауыл хæцыди хистæртыл ахуыр кæнгæйæ, хидарыны фæзминаг миниуджыттæм хъусдаргæйæ.

Сæрдæй-зымæгæй, хурæй-къæвдайæ хъæубæстæм уазæг æфтыд сæргонд уавæрты кæм цины, кæм та мастьы-хъыдджы хъуыдитимæ. Гъемæ, куыдфæнды ма уыдаид уазæджы фæзынд, уæддæр æгъдауы, нымды сæрæн фылдæр хæттыты цыди æхсæны Ныхасмæ, бадæг дзы куы зындаид, уæд. Фæрнджын хъæубæстæм уазæг хаста æгъдау æмæ æнæгъдауæй, æнæ исты æрхъуыдыйæ næ зади, не здæхти... цыфæнды æнæзонгæйæн, æцæгæлонæн дæр фæрнджын хъæубæсты исчи æгъдауыл хъарм фысым фæуыдаид. Фысымæггад æмæ уазæггады бартæ æмæ хæстæ цы иугай хъæутæ къахыр кодтой, уыдон кæмтты хастой æгады нæмттæ. Уыцы уавæрты баззад фыдæлтæм уайдзæфы, æгады, æнæрады ныхæстæ: «Уыдон та цæмæй хъæуы ном хæссынц, сæ уазæг зымæджы хъызты æнæрхъуыдыйæ Ныхасы астæу лæугæйæ куы баззад, хæдзармæ саккаг кæн, зæгъæг ын куынæ фæци!»

Хъæубæсты иумæйаг уаг æмæ фæткыл Ùæхскауы дзыхуыагджын хистæртæн фæрсæй-фæрстæм æгъдауыл бадгæйæ сабыргай ныхас бацайдагъ, æмæ кæстæртæ кары монц хаттæйæ къордтæй мæ дæллаг фарс балæууыдысты æнæ уæлдай ракæ-бакæйæ.

— Хуыцæутты Хуыцау Стыр Хуыцау цы стæрхон кæны, уый

цәуы әнә уәлдай митә әмә фәстиәттәй, — йә бынаты фес-тәгау кодта Бәтәг уәлдзарм къопхудыл уәлдәр схәңгәйә. Комбәсты боныхъәдым әңст ахаста әмә аудәнү нымд хъәләсәй дзуры: — Нә хәхбәсты зымәджы әртә карзән-хъызтән сә хәдразмә кәнә сә хәдфәстә фәлмән хъарм бонтә ма фәкәна, уымән уәвән нәй. Әрдзы әппәт хуы-зивәнтәм ләмбынәг дә хъус дарыс, уәд сәрдәй, зымәгәй әңгом баст сты цыппар хурхәтәнимә, әмә сә айдәнмә кәсәгая хатыдтой фыдаштә...

— Әнахуыр диссәгтә әмә әмбисәндтә: иу боны тыххәй ңыбыр азы стыр комбәттән авд къуырий ңәмән у, даргъ азы та — фараст къуырий? — фәрсы ңыщуа әйдзурағ комкоммә бәрәг ңаутәм амонгәйә, әмә кәстәртә дәр дызәрдыгәй хъуыдтыл фесты...

— Рәстәджы нымады бирә сусәгдинәдтә и, әмә уыдон райхалынән хъәуы стыр зондимә ңарды фәрләрдзинад, — бамбарын кодта уәллагфарсы хистәр.

— Фыдашты әмбисәндтәм ләмбынәг хъусыс, уәд фаты ңәфәй растдәр ңауынц. Әрдзон хәрзтә әмә фыдаштау син зәйтә-дауджытә дәр дихтә кодтой хәләрттыл әмә хәрәмттыл, рәститә әмә зылынтыл. Ғәзминаг әмә фиуинаг миниуджытәй ахадыдтой адәмы ңардыл. Әрдзон фәтк әмә уагыл дихтәй амонынц афәдзы цыппар афонмә. Күсгә әмә бәрәгбәттә, қуыстәгтә әмә фәлләйттә әмдзуйә ахадынц әхсәнү ңардыл...

— Гъемә Хуыщауы зәрдыл хорзәй ләуут! Дзырд дзырды сайы, ныхас ныхасы агайы. Нә зымәгон қуыстәгтәй ма ңы и, уыдон Тутыры номыл сты бынаты, хәдзары қәнинаг фыдашты уагыл, — бәстон әрләууыд Бәрәзг бәрәгбоны хуыз әмә мидисыл. — Тутыры фыдаштә бирәгъты бардуагыл нымадтой, фәлә бирә фылдәр ахады әрдзон уагәй ңәрәгойты ңардыл күйд хуызәй-уындәй, афтә мидисәй дәр.

— Әмә ңы хуызән у? — ңымыдисәй фәрсынц кәстәртә.

— Ңы хуызән у конд-уындәй, уый уын нә зәгъдзынән, уымән әмә йә никуы федтон, фәлә фыдашты хуызайы-мысинагты бazzад зәронд бардуагәй әргом ныхас әмә тызмәг әңгасимә. Әфсатийа дардта сырдзәрмтәй уәләдарәс әмә фадиварц. Хатти әмә бадти бәрзәндты, хъәдбынты, сәрвәтты. Йә саджил-ләдзәгт конд уыди хъандзал әндөнәй уәларвы Күрдаләгоны

куырдадзы, әмә дзы әрцәвинаеввонгәй цы бирәгъмә февзыстаид, уымән ие 'фсәртә хәлиуәй баззадаиккой. Фыдәлтә куыд дзырдтой, афтәмәй Күйрдаләгоны куырдадзы хъандзал әндөн әхсидыны, сәрыны фәрәзтә уыдысты тутгзыых бирәгъы әхсыр әмә маргджын калмы сой. Уышы әрдзон уавәры бирәгъ әмә калм баззадысты табуйагәй, наәфәтчиагәй әмә сә нә мардтой. Бирәгъы әхсыр әмә калмы сойә әхсист, сәрый әндөн кусән әмә хәңгәртәм фыдбылызтә хәстәг нә уәндыдысты. Уыйадыл куывтой табуйаджы фәткыл фыдәлтә сә хидвәллойы бәркәйтәй бирәгъты әмә кәлмиты бардуәгтәм.

Хидвәллойы фәлләйтты әмсәрый нымадтой нә рәстаг фыдәлтә удхъомысы хәрзты иугъәдоны бәллицдаг әмә фәэминагәй. Мыггәгты хорзән нымәң әвдисәны ләууыд ләгарәх әмә ләгсәрәнәй, фәлә сә удхъомысы хәрзтә куистәгты бәркәдтыл әфтид куынә уыдаиккой, уәд әмткәй әхсәнады җәсты нә ахадыдтой. Мәсиг самайынән цы хъару хъуыди, уымәй фылдәр уәз ластой йә кады нысәннәттә. Мыггаджы номхәссән мәсыйдже кад әмә амондән хуыздәр әвдисәнта уыдысты цыкурайы фәрдгуытә, әмә уыдон дәр амалгонд җыдысты калмы дзыхәй.

— Кәлмитәй иутә маргхъәстә сты, иннәтә-цардхъәстә, — кәстәртә аивәй цырен кәнүнц ныхас, әмә Бәрәзг, фыдәлты әвдисәны даргәйә, бәстон дзуры:

— Маргхъәстә кәлмитә цардхъәстәтәй къаддәр әххуисты нә җәуынц адәймагән, әрмәст сын зонын хъәуы се 'рдзон удыхъәди миниуджытә. Ис сын сәрмагонд әвзаг, әмә семә дзурын чи арәхсы, уымән сты коммәгәс, әмә сә марг бирәнисты дзәббәх кәны, сафы. Цардхъәстә кәлмитә сты хоры кәлмитә әмә хорырзадән әвдисән вәййынц хуымгәнәнәй хуымгәрдәнма. Ахәм әрдзон уаг әмә фәткыл кастысты нә фыдәлтә райгуырән зәххы хәрзтәм, фыдәхтәм. Калм цы зәххыл нә тылди, бирәгъ цы бәсты нә ләууыд, уым адәймагән дәр нә бәззыд җәрынән. Җәрыны, уәвүйни әмә кусыны хъомысәй дардтой ирон адәм Тутыры ком, әмә уыцы әгъдау хъуыдыйаг у махән. Күистәгты монц әмә фәллойы цинәй конд җыдысты комбәттәнән хәрзтә. Тутыры номыл нывәндтә нә хастой фыдәлтә, кусәрттытә нә кодтой сәрмагондәй, фәлә зәххы әмә фосы куисты бәркәйтәй ифтонг уыд йә кувинаджы фынгәвәрд.

— Фыдәлтыккон фәтчы уагыл кәрәдзимә кәсгәйә, рагон агъдау наә халәм, әмә — уый сәрән, әндәр куырмәджы комдарәнтәй түгдзых сыртәй фосән бахизән наәй, — царды рәстаг хъәрмә комкоммә амонгәйә, ныхас айстой кәрәдзийи фәдыл хъәубәсты иннае хистәртә, әмә Бәрәзгән фенцондәр бындурон хатдәгтә скәнны:

— Ныхасән бazzад фыдәлтәй: «Хуыцауыл әүүәнд, фәлә бахъуыды бонмә дә кард цыргъәй дар, дә топпыхос — хусәй!» Әүүәнк ныфсы хос у, фәлә адәймаг әппәтү разәй хъумамә әүүәнда йәхиуыл әмә цәуа размә йәхі ныфсәй...

Бәрәзг, иуәй, дзәвгар цәрү әмә федта фыдызызәххы цинтә әмә мәститә, хәрзтә әмә фыдәхтә, иннаемәй, бавзәрста цәүәг-хәтәг ләдҗы хъысмәт әңгәгәлон бәстәты әндәрниан адәмтү астәу сонты әнәрцәф, әнәхицау бонтү. Хъысмәтү дыууә фарсы уыдисты цәгат әмә хүссарау йә цәүән-хәтән бынәттә, әмә йыл күү хәрзаудән кодтой, күү фыдаудән, әхсәны хъазән-уилән хъулау. Дыууә уавәрәй йыл кәцы тынгдәр сахадытта, уый зын равзарән у, фәлә йыл сә фәдтә ныууагътой фәлтәртү әвдисәнән. Йә цәгомыл дыууә раны дзуарәвәрдау — ностә, фәлә дзәбәх нә зыныңц халасдзыд цыбыр зачъеты аууонәй. Галиу цонджы къәдз схъис састәй байгас әмә уазал бонтү әнтыснәгәй әндзыг кәнны. Рахиз зәнджы рагъистәгән йә нуәрттә тыхыскъуыдәй уәлдай фыд сәвәрдтой әмә дыркъуымтәй бazzад. Иннае буары цәфтәнүаестән баннымайән дәр наәй, фәлә нә зыныңц, стәй сә кой дәр чи кәнны? Йе 'ппәт рыстыгтә әмә мәститән Солы уыди әвдисән хицоны равгәй әмә әгас нал у, йәхәдәг та дзурын нә уарзы ивгъуыд бонтү фыдгәндү тыххәй. Гъе, фәлә адәм әхсәнадон монцәй дойнагдумы дәр дзурын кәндзысты бахъуджы заманты... Дзәвгар хъусәй аләуудисты ныхасы надмитыл хъәубәсты ләгтә, стәй йә хъавгәйә фәрсынц:

— Фындаас азы дәргүү бәстәтыл фәзылдтә, алы адәмтү федтай әмә, цы уавәртү цәрүнц, стәй цавәр диныхаст сты уыдон та?

— Фындаас азы зәрдәйи фәндонәй күү зылдаин бәстәтыл, уәддәр адәмтү цардыуагән кәронмә базонән наәй. Дыууадәсазыккон ләппү цәвәг ныссадзы әмә хосдзуу номыл уыгәрдәнү әрләууы хистәртү фәстә сонты әхсизгон монцәй, фәлә даргъ уиси күү афәллайы, уәд әмбарын райдайы, хос-

дзауы ном хәссынән зәрдәйы фәндонимә бирә тых әмә арәхст қәй хъәуы, уый... Уәлыгәс Җаугәйә фыййау дәр сәен әмә Солымә иу афәдз кәронмә фәхыстам Асыйы хәхты хъәрәсейаг фосджыны дзуг. Дзырдәй нын нә афәдзы мызд баннымайа зәддаг фысты сәртәй сә үотимә, афтә ныл фылгәнджыты къорд атымбыл сты үәлбәхтәй әмә нә әртә әфәгыл ахизын кодтой әнәзонгә бәстәм цидәр әнахуыр донбын дәлвәэстү Ахъ денджызмә хәстәг... Уым хъәзәй конд үәтәры фестәм нымадәй әртә боны, стәй нә хъәзәй конд бәләгъты бавгәдтой фосимә әмә бонцауәй бахыстыстәм денджызы иннә фарсмә... Цы фосы хъизәмар, цы — нәхи, уырдыгәй фәстәмә змәст хъарм дон әмә әнад хәринәгтәй фәлмәңгидыстәм, фәлә фәрәзтам, фидәны хуыздәрмә әнхъәлмә қәстәйә...

Дызәрдиг ма Җауылты кодтон фәэмниаджы хәрзтәй нә мәгуыр ирон Җарды уавәртү, уыдан дәр мын фестадысты бәрәгбоны, дзуары кувинәгттау аддкын әмә хәрзад. Бони хъизәмәртты уындае мә 'хсәвы фынтае дзаг кодтой райгүрән зәххы уындае, хъомысәй, әмә мын Ирыстон дзәнәт фестад йә дурджен хуымтимә, йә хәрзудыбәстә цәрджытимә...

Солы рухс дзәнәты фәбадәд! Уыл зәрдә даргәйә, мә ныфсыл ныфс әфтыди, мә тыхыл — тых. Сау зәххәй денджызмә ныл дзәвгар удфәлварән, ләгәвзарән бонтә скодта фылгәнәг къордты ахәсты, фәлә ирвәзтыстәм цидәр амәлтәй кәрәдзийи фарсмә кардәлвәст, фатәргъәвдәй ләугәйә. Ныхстуаты уавәртү мәләтү җәститәм цал хатты қастыстәм, уыданән баннымайән дәр нәй... әмә куыдфәстагмә быхсын райдытам фыдуавәртән. Алы фылгәнәг әрдонджен хицая дәр архайдта дәлбар кусджытән әвзарын хъәддыхәртү, арәхстджындаертү әмә уыцы уагыл махмә хуыздәр җәстәй қәссын райдытой бөгъаби хицәуттә. Уйядыл фәцалх стәм денджызон тыхгәнджыты Җардыуагыл әмә сабыргай әмбарын райдытам сә ныхас дәр...

Иу сәрдигон бон ныл райсомы хурыскастыл нәхицәй фыдномдәр, әгъатырдәр денджызон тыхгәнджытә әрбамбәлдысты. Махәй сын егъаудәр нау, стәй — фылдәр гәрзифтонг адәм... Уайтагъд кәрәдзийи ныхмә фестәм, әмә нә нау, пиллон артәй судзгәйә, денджызы нығъуылын райдытта. Гыщыл бәләгъты абадынмә чи сарәхст, уыдан сәхи иуварс айстой судзгә науәй, иннәтә хъәрахстәй рахизәнты стымбыл сты мәләтү тасәй...

Уыцы ныхстуаты бынаты Солы гәзәмә фалдәр ләуд фәци мәнәй әмә мәм йә күх тиле, аңырдәм әрбайс дәхи, зәгъгә. Цыдәр амәлтәй бабырстон нысанғонд бынатмә, фәлә уый нал разынд, әмә фыртыхстәй мә цәстытә атартә сты, сәр разылд, уәнгты тых асаст... Нәхимә дәтты ленк кәнүн зыдтам, фәлә әгәрон фурды ахәсты фыдгул фәүәд! Иуәй, цәхджын әмә уәззау, иннәмәй, абухгә уыләнтә... Гъемә мәхицән загътон, сәфгә, уәд — әваст! Рахизәны судзға сәрхъәдил аләууыдтән әмә дендҗызмә мәхи нывзылдтон... Бынмә дзы дзәвгар афардәг дән, стәй мә бинаг уыләнтә хәрдмә фехстой, әмә доны уәл-цъар февзәрдтән фынта уынәгау. Куы суләфыдтән, уәд гәзәмә фалдәр ауыдтон Солыйы, цыбыр хъәды лыггәгтыл бәхбатт кәнгәйә, әмә цыдәр амәлтәй уырдәм баирвәзтән... Гъемә Солыйән фырцинәй йә цәстисыгтә калдысты, афтәмәй мыл сывәллонау ныттыхсти әмә кәуынхъәләсәй дзырда:

— Кәрәдзи ма фендзыстәм, уый әнхъәл нал уыдтән, әмә ма аңыхатт куы фервәзәм, уәд Хуыцауу разыйә — Уастырдкийы фәрцы!

Раст хъуыды кодта Солы. Рагагъоммә әрдзон фәтк әмә уагыл адәймаджы цардвәндаг бирә цәмәйдәртү бәрәг вәйи. Алкәмән дәр нае ис стыр нымадәй фыд әмә мад, райгуырән уәзәг әмә фыдызәхх, уым бәрәг амонд, хъысмат әмә хәрдзтә. Гъе, фәлә барвәндәй, хивәндәй әмә әнәнымадәй нае, Хуыцауу фәдзәхст әмә разыйә. Адәймаг, әвәдза, йәхи сәрмагонд амонд әмә хъысматы әвджид бazzад, уәд ләгъзвәндагыл дәр дард нае фәцәудзәни. Алы адәймагән дәр — йә дин — йә ниат, йә хардз әмә йә амонд...

Хъәды лыггәгтә Солы рагацу бабаста йә фынта гәсгә әмә сә әмбәхстәй дардта аууоны бахъуыды заманмә... Доңмә сә куы аппәрста, уәд сыл тыхст адәм атымбыл сты, әмә Солыйы бахъуыд, куыд дзырдта, афтәмәй тыхы фәрцы архайын, фәлә дзы кәйдәр кардәй фәцәф кодта, әмә әнә әнгом бастәй туг нал урәдта цәхджын доны... Фервәзыны цинәй мыл сывәллонау куы ныттыхсти, уәд, йә цәстисыгтә калдысты, афтәмәй дзырда:

— Исты амәлтәй ныр сур зәхмә куы баирвәзиккам, уәд дзәгъәл хатт — нал, хәдзар агурын хъәуы!..

Хәдзар әмә бинонтә цыфәнды уавәртү дәр, — скарста дыу-уәйә дәр нае зонд, әмә әххормаг, дойныйә цалдәр бонмә сур зәхмә баирвәзтистым, стәй, мәгүуры къәбәртә хәргәйә,

фәхәццә стәм фәстаг аз Уастырджийы бонты хәдразмә Ирыстонмә... Гъемә, уә рынтә бахәрон, райгуыраң зәххы тавс, тугай хәстәджыты, зонгәты уарzon Җаңғасәй әхсызгондәр хәрзтә абәстыл нәй... Фындаес азы сәфтыл нымад уыдыстәм, әмә әваст сәрәгасәй нә хәдзәрттыл куы сәмбәлдыстәм, уәд, Арвыдуар гомәй фенәгау — цинтә әмә арфәтә, хәрзәттурәттә... Ирон дины, уырнынады кәнонты дәр уәлдай бафауинаң бинеттә ис, фәлә иннә адәмты динты астәу сыгъдәг үдүбәсты хәрзтәй бирә әххәстдәр сты, әмә уыңы уавәры әмбәлү махән сәрыстыр уәвүн хицән дзылләйи номәй, — кәронбәттәнү хатдәг скодта Бәрәзг, фәлә қәстәрты цымыдисән арәнтә нәй, әмә йә афарстой:

— Әндәр динтыл хәңгәт адәты әвзәгтыл дзурын нә базыдат?

— Әвзаг базонынмә дәр Солыйән әмбал нә уыди, әртә әвзагыл сыгъдәг дзырдта, әмә нә уыңы фарн сәфын нә баяуғыта, әвәццәгән, нәхи ныхасыуаг кәй нә фесәфтам уал азмә...

МАДЫРВАДЫ ЛӘЕВАР БАЙРАГ

Солиты хәдзарвәндагән ләппу хәрәфырттә Җалдәр уыди, фәлә дзы мадырвады байраг никәмән баләвар кодтой ирон әгъяуыл. Әгъдау та домдта бәрәт хәрзтә сәрмагонд әфсәнтимә дыууә фарсы хәстәджыты астәу: иуәй, хъумә ләвар бакәнүн къух амынтаид әнә уәлдай тыхмитәй, тыхдомдтытәй, иннәмәй, уыңы стыр кады аккаг хъумамә уыда-иккой дыууә фарсы бинонтә фәзминагдәр миниуджытәй, аннәмәй, ләппу кады сәрәвәрәнән хъумамә бazzадаид әрдзон-туырдзон хәрзтәй, конд-уынды, зонд-тыхы бәрәттәнәнтәй. Цыппарәм домән хаудта иунәдҗы, сидзәры әхсәнадон уагмә. Уыңы әргом фәлварәнтимә әмдзу кодта фосы хәрзмыггаг әрдзон фәлгәтты әвәрдәй. «Ләвары бәх дәндагәй ници әвзары», — зәгъгә, ныхасән бazzад фыдәлтәй, фәлә йәм барвәндәгтә уыди кады-рады хъомысәй, домәнтәй. Фәлдышт бәх цас зындард, зынхаст уыди, ләвары бәх дәр афтә. Зонгә-зонын сәничи балхәдтаид, куылфәндыйә сәници әвзары фәндаграст нә кодта. Уәдә сәничи фыдхаст әмә фыддардәй әнәхъән мыггәйттә хастой әгады, әдзәлгъәды гак...

Цәвиттоны хъуыддагәй, фәлдист бәх удыгәстәй мәрдты астәу цас әвдисән уыд хәрзтә әмә фыдахты ахәстытән, ләвары бәх дәр мыгәгтү астәу хәрзтә әмә фыдахтән уыйбәрц хаста сә уәз... Гъемә, Бәтәджы бинонтә сә байрагмә әмхуызонәй күиннә зылдаиккөй мадырвады кад әмә радәй! Афәдзыкконәй фәстәмә әййәфта хәрззылд, хәрзхаст. Сәрдымәрғы мадимә хызти сойджын сәрвәтты, әмә сын искуыдәй-искуыдмә ләвәрдтой цәхх луарәнтимә. Күисты бонты мады фәдил уыди фәсуадзәнәгау әмә кодта байраджы фыдағон әнә исты әххуысәй, фыдәлты загъдау. Әниу, әххуыстә дәр сәргай сты: әмә байрайынән уәхскуәзы әххуысәй, зәрдәйи рухс фылдәр сахады хаттай. Бәтәг дәр гайлагай бәрәг вәййи гыщыләй, әмә Солиты бинонтә әмхуызонәй районд уыдисты сә мыдхуыз зыгъар байрагәй. «Зыгъар», зәгъгә, йәм буцдәрән күид дзырдтой, афтә рәвдиды хәрзтимә йә рәзгә фосы зонды ныффидар номән, әмә-иу дардмә дәр уышы зонгә зәлтәм әхсизгонәй бамыр-мыр кодта. Диссаг күиннә у цәрәгүдү конд, дзурын цас нә фәца-рәхсы, уыйбәрц буары хъомысәй әмбары, әнкъары алыварсы дунейи змәлд, рәстәджы хуызивәнтә. Әрмахуырәй хәрзмыг-гаг фосән та уәлдай ирдәрәй разының ье 'гомыг уды әрдзон әнкъарәнтә: райондәй йә цины цәстистыгтә фәкалы, әрхәндәгәй — мастьы, хъыджы...

Тутыры карзы гуырд уыди Солиты зыгъар, мыдхуыз байраг дәр, әмә йын йә бәрзәйи барцыл әнгом быдәй дардтой цәстхизы сырх хәецъил, стәй йә галиу хъусыл — хәдзарвән-даджы бәрәг гакк әмраст саджиләй... Рагагъоммәйи мадзәлттә фидәны саргы бәхән, хәдзардарәт кусәг фосән, мадырвады ләвар хайуанән. Йә дыккаг азы бацыд, фәлә саргъ сәвәрны аккаг нәма у раст-равдҗы бакастән дәр, әмә уалын над цармәй ис сәрдзәг хәрхидон, нымәтын әфтаугә фәтчыгъәдән, стәй әртыкъахыг сәхъис сахсән сирәнвадәй цәуынән. Сираг саргыбыхтә уәлдай каджындар уыдисты, әмә сә ахуыр кодтой афәдззыдәй фәстәмә әртәкъахыг сәхъис сахсәнты руаджы сәрмагонд ләгъзәрты. Сәхъис сахсәнимә цәуын фәцалх байраг дзыларәй ласгәйә, уәд уәлдай хивәнд митә нал кодта, әмә йә уәлвәд рәвдид әййәфта сәрдигон хизәни найынәй, зымәгон кәвдәсү холлагәй.

Сахсәнәй ахуыры бонтә фесты, уәд — әвзистарәзт саргъ

әмәе идон бынәттон аәрмадзты конд... Арфәгонды хъуыддәгтә әмәе мадзәлттә ирон фарны хәрдзты әвдисәнән, уәдәе куыд!

Стыр комбәттәны әмбисы сферәнд кодтой Солыйы хәдзар-вәндаг дәр Уәрәхкомы балцы цәуын Уәхсказуы хъәумә дыууә әфцәдҗы сәрты... Урсаг әмәе соягәй Комдарәнтә сты Комахсәни бонтә суанг Куадзәнмә, фәләе сә хомә, сә сидзәр хәрәфырттәм афтид армәй куыд баләүүой зымәдҗы әмбисы дыууә әфцәдҗы сәрты? Нәфәтчиаджы хәрдзтә — рәсәгмәе комдарынән, фәтчиаджы әгъдау та — цәрәнбонты кадән, әмәе Бәтәг фәлахс дзоныгъы бәзджын лыстән бакодта фәлмән найгонд хъәмпәй. Уым гәзәмә разуәзәй бәстон сәвәрдта бәхы хардз хос, стәй дывәрсыг хордзенты цәхдҗын фыдызгъәл әмәе царв, карз нозт әмәе аддинәгтә. Баифтыгъта дзоныгъы байрагджын бәхы әмәе райсомы хурыскастыл фәхәрд кодта Къахыры әфцәгмә...

Хәххон адәм семә цәттәйә хастой бахъуыды мадзәлттә сәрдәй-zymägäй, хурәй-къәвдайә: кард әмәе фәрәт, аркъау әмәе дзәбуг, хуййәндаг әмәе рәхсән, зымәг — хъәдүн фыйяг, сәрд әфсәйнаг бел әмәе къахән, сәрд — тәнәг дарәсимә уәйлаг нымәт, зымәг хъарм фәлыстимә — уәлдзәрмтты кәрц. Уыденимә артагән — зных әмәе әрцыыккәхсон. Бирәе цыдәртә — фәндаггоны кад әмәе радән бахъуыды уагыл... Ирон фәрнджын ләгән йә фәндаггаг йә разәй цәуы, зәгъгә, әмбисондән бazzад, фәләе хъәуәй хъәумә цәугәйә дәр әгъдауылхәст ирон ләг хаста йемә сихоры хардз, уәдәе мыл сыдәймәләг фәндаггон куы амбәла, зәгъгә, әмәе уый дәр дзурәг у ирон фарны хәрзтыл хохәй быдирмә, цәгатәй хуссармә... Әлвәст әхсаргардау цәттәйә ләууысты хәххон ирон адәм куыд фәрнджындаәрәй бахъуыды уысммә, әмәе сын сенгонды дәңцәгтән әвдисәнтә уыдысты туг әмәе әгъдауәй хәстәдҗытә, зонгәтә мардәй, әгасәй... Цалынмә әфцәдҗы саргъауыл аләууыд әевыдәй Бәтәг, уәдмә йә цәститыл уадысты дыууә фарсәй бинонтә, хәстәдҗытә, зонгәтә ныфсәвәрд әмәе әүүәнчү уагыл, фәзминаг әмәе нымды фәткыл, стәй хъарм әхсызгон фынтау цыдәр фесты әмдзу-әмвәндәй. Гъемә, ахәм уавәры цыфәндү зындаәуән фәндаг дәр ләгъз фесты районды хузызивәнтәй, әмәе йәхиуыл дзуәрттә бафтыдта, афтәмәй нылләг хъәләсәй дзуры: «Афцәдҗы бардуаг, уәдәе наә фәндаграст фәкән!»

Дзәвгар хъуыдитә йә сә быны скодтой Бәтәдҗы, әфцәгыл

такъетты уырдыгмæ цæугæйæ, фæлæ йын ныхас-æмбал нæй, æмæ та бæхы рохтæ базмæлын кæны, надвæндагыл æнæ кьюлымпыйæ уайгæйæ. Сæпп кæны сæ фæдыл байраг дæр, уæдæцы кæна? Мады ныфсæй тындзы æнæзонгæ фæндагыл, мады уындæй йын фæлыст сты урс-урсид кæмттæ. Дæтты бауайæнты донмæ фæгүубыр кæны, фæлæ иунæгæй нуазын ахуыр нæу æмæ та мырмыраý бауасы йæ мадмæ.

Иугæндзон ныфсæвæрдæй фæндагтонæн лæдзæг дæр — æмбал, бæх та — уæлдай зæрдæлæууын æмæ ауæрдинаг вæйыи сæрдæй, зымæгæй. Сæрдыгон ма фæсуадзы бынаты бæхæн хизæнтæ разыны, фæлæ зымæгон дард фæндагыл кусæг фосæн гуыбыны хардз — йæхи ласинаг, æмæ дыккаг æфçæгмæ фæхæргæнæны Бæтæг бæхы фæурæдта сихоры хуры хъарммæ, æрзылд йæ алыварс, цæст ахаста ифтындиzæны дзуумæттыл, бæстон æркасти цæфхæдтæм, стæй бæхæн згъæллагомы къæбæлтæ раппæрста æмæ йын сихоры хардз хос йæ разы æрæвæрдта. Хуссайраг цъæх хосæн уайтагъд йæ адджын хусысмаг акалд, æмæ байраг дæр мады хынцмæ хæрыныл фæци...

Бæтæг сæм гæзæмæ иуварсæй фæкасти, фæндаджы рай-
гондæй. æфçгуытыл цæуæг нæ зыны æмбисбонмæ... Фæндагмæ хæстæг хъæуты дæр уæлдай змæлæг нæ федта, æрмæст кæцæйдæр хъуысти куыты рæйын... Сихорыл дзы фосы дон нуазынмæ уæддæр куыдничи здахы? Цыдæр æдзæрæгхуыз сты зонгæ хъæутæ. Сыджытсæр хæдзæртты ердотæ-тохынатаý дæр фæздæг никуы кæлы, цыма стыр комбæттæнæн æвдисæн ныл-
лæууысты... Сагъæссаг хъуытымæ дzonыгты абадти æмæ цæуынæввонгæй бæхы рохтыл куыд æрбахæцыди, афтæ дыууæ барæджы йæ галиувæрсты сæпп-уадæй ахызтысты... Уый та ма — иу диссаг фæндагыл: æнæ арфæйы æгъудауæй куыд ис ахизæн фæндаггоны фæрсты?! Йæ кьюх ма сæм фæтылдта, фæндаг-
раст фæут, зæгъгæ, стæй фæхæрд кодта дыккаг æфçæгмæ... Зонгæ кæмтты — зонгæ хъæутæ. Сæрдæй, зымæгæй дзы кæмыты нæ ауад, ахæм бирæ нæй. Уазæджы номæй цы хъæуы ныхасмæ бафтыдаид, уым æнæ 'рхъудийæ никуы бæззад, æмæ йæ цæстытыл уадысты алы афæтты, афтæмæй дыууæизæрастæу Бæрæзджы кæртты балæууыд, æмæ йыл фысымæггады æхсызгонæй бинонтæ æмхуызонæй куыннæ бацин кодтаиккой! Фосæн изæры хардз холлаг раттой, артагæн суг æрсасть, афтæ æваст — æхсызго-
ны уазæг хæлары хуынтиմæ!..

Туджы әмә әгъдауы хәстәгады тәгтә тыннывәндәгау кодтой Ирыстоны зәххыл фәлтәрәй-фәлтәрмә, Җәрынәй-хәрүнмә, әмә сә ницы уырәдта хәххон уавәрты хурәй-къәвдайә, сәрдәй-зымәгәй. Хәстәджытә зәрдәхсайдәй кәрәдзий агуырдтой Җыфәнды уавәрты дәр, әмә уыцы фидар фәтк уыди ирон адәмән сә иугәнән, ирвәзән хостәй иу. Җыфәнды фыдуавәрты дәр — хәстәджы, хицоны, зонгәйы әхсызгон фенд!..

Әхсызгоны уазджытә хастой хәдзәрттәм, хъәутәм уәлдай бәркәтә сәхи хәрзудты хъомысай, әмә уыдысты уыцы уагыл арфәйаг фысымәй, уазәгәй. Хыыджы уазәгән дәр Җыдисты йә баңды уаджы аккаг ләггәдтә әмә хәрзты әхсәнадон фидар фәткыл..

Әхсызгәттә әмә бәллицтә, фәндәттә әмә цинтә, тәразыл әвәрдау, арах байу вәйиынц. Гыщыл Болайән мадырвадәлтә зығыар мыдхуыз байрагимә арах йә цәститыл уадысты, әмә сә куыдәр ауыдта, афтә хъәбисыздаг сугты тыргыы әркалдта әмә ас ләгай фәраздәр Бәтәгән «гас цу» зәгъынма... Бинонтә къордәй тыргымә рахызтысты, әмә әнә уәлдай фәстийәттәй кәрәдзийән арфә ракодтой, стәй Бәрәзг бафиппайдта:

— Ахәм дард фәндагыл, уәлдайдәр зымәгон, бәх фәллайы, стәй хидвастәй уазалгәнаг у, әмә хъармдәр бынаты — фаг холлаг. Саргыы әeftаугә йын исын нәма хъәуы, афтәмәй нымәтәй амбәрзинаг у.

— Дада, әмә байраг нә уазал кәны? — сонтәй афарста Бола, әмә йә ныхасыл әмхуызонәй баҳудтысты, стәй Бәрәзг фәбәстондәр кодта уавәр:

— Зымәгон хидваст бәхы уазал ран әнә истәмәй әмбәрзтай фәдардтай, уәд ыл дә күх ауигъ: фәриугъән-джен вәйиы. Дә байраг та уәгъдәй цы уади йә мады фәдыл, әндәр цәмәй рахид, әмә йын хъарм скъәты әнә уәлдай әмбәрзәнтәй хъәуы холлаг, гъемә йын фаг нывәрут. Рәзгәе буары хәрдәй чи әфсады, — армытъәпәнәй әрсәрфтиятә кодта байраджы бәзгүүни рагъ, йәхәдәг Бәтәджы фарсы: — Мадәй нәма байртәст?

— Дзиизди ахуырәй ма искуыдәй-искуыдмә йәхи хәстәг байсы, фәләй үә мад нал уадзы әвналын.

— Уәдә ныр сабыргай ахуыргәниаг у бәхы митыл.

— Дзылар ыл бакодта ләппу, әмә ныридәгән сирәнвадәй йә фәдыл уайы.

— Сирәнвад әрдзәй рахаста?

— Ієртыкъахыг сахсәнәй йә сахуыр кодта.

— Уәдә уый ңәттәе саргышыбәх қуы у, ңәттәе! — әхсиз-гонәй дзуры Бәрәзг, әмә гыщыл Бола йә уәнгтыл уәлдәр схәңцыд, бәхыл бадәгау, стәй байраджы абарста йә фароны хуызимә, әмә бәрәг егъаудәр фәци ирдбын мыдхуызәй...

Бола рәбинаг скъеты хибараәй уазәджы бәх әмә байрагән кәвдәсү фаг хос нывәрдта, саст сугтәй ма сугдоны цы аzzад, уыдан хәдзармә бахаста, стәй йә къухтә цәхсадта әмә къонайы раз баләууыд уырдыгыстәгау... Уәдмә тохынайы арт сцырен, әмә Болион дыстә тылдәй уәларынг баләууыд әхсәвәрән кәрдзын кәнүн әввонгәй... Бәрәзг әхсәвәры ахуыйәнән цәхджын хус фыдызгъәл цуайнаджы фәуәларт кодта... Зәлинә әрхуы хъуывгъаны дон әрәвәрдта артձәсты цәхәрүл ахъармән, йәхәдәг мадыфыдмә фәлмән хъәләсәй дзуры:

— Бәтәг, дә фадыварц ныххуылызд уыдаид, әмә йә сурдәрәй аивәм, — авәрдта йын йә разы фәсмын хус дзабыртә, әмә йын уый дәр загъта:

— О, дә ринтә бахәрон, о! Раивдзыстәм сә... Над әрчыты дон нә бахъардта, фәлә фәсал фадхосы ләгән йә къехтә хидгәнаг сты дард фәндагыл, әмә сә фәллад дәр әр҃аудзәни..

Хәрз хуымәтәгәй кәуылты мидисджын сты ирон ңарды хәрзтә-ләтгәдтә! Зәлина үә дәс азы баңыд әмә ныридәгән чындыззон чызджы митә-зылдтытә кәнүн әнә уәлдай цуматә, тыхныхәстәй... Уынд әмә кондәй мады халдих фәци йә тарбын мыдхуыз даргъ дзыккутимә. Ныридәгән ын дыууә ставд быдәй уәнтәм әххәссынц. Удыхъәдәй, мидхъомысәй дәр комдзог цәуы мадыл иугъәдоны коммәгәсәй, арәхстджынәй, әнәзивәгәй.

Бәрәзг аххәрәдҗы астәуккаг цәджындау арты рухсмә аләууы, бинонты змәлдмә хъусдаргәйә. Хуылызд бәрз сугты әвәры хусты уәлә, акәсү къуымты исты агурағау, стәй аныгъуылы хъуыдты ивгъуыд азтәй ныры змәст бонты астәу.

Гъемә әедзухәй дәр ңәстыйтыл уайынц ивгъуыд азты ныфс-әвәрдь, хәрзәмбәләдҗы адәмты, әмә уыдан астәу бәрәгдәрәй зыны Солы... Уый цинтә исы Бәтәгәй дәр йә қәстәртимә... Ієртәрдәм баст фесты дыууә хәдзары бинонтә.

Фыццагән — сәе бонзонгә әххуырсты күисты, дыккагән — сәе сәфты фәндаг, әртыккагән — әғъдауы әмә туджы хәстәгәд. Зыңг зәгъынәй ком нә судзы, фәлә Бәрәзг амард, уәddәр йә сидзәртән дыккаг ныфсәвәрд уаиккай Солыйы цәрәццаг кәстәртә. Гъемә уыцы уавәры уәлдай ныфсәвәрд фәци Бәтәгәй... Әндәр ын мыггаджы фидиуәт, хицән бинонты хистәр кәстәры ләтгәдтә кәнны. Зымәгон фәндагыл дыууә әфәдҗы сәрты фәңцид йә хәстәджыты бәрәттәнәт, әмә уый адәймаджы стыр удыхъәдыл дзурәг у. Гъемә ие 'рхъуыдыйә үә цардамонд фылдәр фәуәед! Әгъдау нуазәнәй уәлдай нәу, дыууәрдәм Ҽауы, әмә не 'хәен цы фарны хъомыс сфидалар, уый нә кәстәртән дәр иумәйаг фәуәед фидәни хуыздәрмә тырнгайә..

Цалынмә нәлгоймәгтә сәе хуылызд фадыварц хусәй ивтой, Зәелинә сын хъарм донәй әрхуы тасы сәе къәхтә әхсадта, уәдмә Болион дәр хъәбәрхоры ссадәй конд кәрдзынты тәвд дзедангарыл фәрсәй-фәрстәм әрәвәрдата, әмә сәе адажын хусысмаг акалди...

Әдде — комахсәны хъызт әртә комәй уләфы, ихын зәгәлтә садзәгау, мидәгәй сыйджытсәр зәхбын цәрәнхәдзары арты хъарм бацахста әхсәвәры хәринәгты хусысмагимә, әмә фысымәй уазәгмә — әмхуызон райгонд... Әртыкъахыг тымбыл фынгыл байу сты фәтчиаджы әмә ныфәтчиаджы бәркәдтә: ирон хъәбәр кәрдзынта, стуры фыдызгъәл цәхдженгондәй, сыгъдәг дон әмә къуымәл... Нәлгоймәгтән — рахизфарс, сылгоймәгтән — галиу, әмә Бәрәзг фәтчыгъәдән Хуыщауы ном ссаидта къуымәләй. Бафәдзәхста бинонты сәе уазәдҗы хaimә зәдтыл-дауджытыл, авәрдата күвәттаг ацаходынән Боламә, стәй, хатыр күрәгай, загъя:

— Ныр рәдиды комы — әхсырфәмбал!. Стыр комбәттән у, әмә сойаг, урсаджы хәринәгтә сты нәфәтчиаг чырыстон адәмән. Гъемә, мах ирон диныл хәцгәйә, кәмдәрты халәм чырыстон дины канонтә. Ирон дин та у Хуыщауы дин, әмә Хуыщауы раз ницәмәй стәм азымдҗын. Фәлә чырыстон дины домәнтә кәй не 'хәест кәнәм, уый тыххәй рәдийәм Чырыстийы раз, әвәццәгән. Гъемә нын әй ныххатыр кәнәд уазәггад әмә фысымәггады фарнәй...

Уыцы ныхастә Зәли әмә Болайы хъустыл күиннә уадаиккай әвзондҗы цымыдисәй әмә, фәсахсәвәры күистытә күи ахицән кодтой сәе мадимә, уәд ләгты фәйнәфарс аләууы-

дысты, афтәмәй сә бәллиң әмхъәләсәй фергом:

— Аргъау ма нын ракәнүт!

— Күиннә уын ракәндзыстәм, күиннә, наә фидәны ныфсы әнхъәлцаутә! — фәңырд сәм Бәрәзг, йәхәдәг Бәтәгмә амоны: — Мәнә бәстән әмбисонды таурәгъәнәг, әмә ма йәм хъисфәндир рахәссүт...

— Дау разәй — на! — кәстәриуәг кәны Бәтәг, фәлә зәронд Бәрәзг әмбисәннәтә хәссы:

— Әвәд митвәндагыл кәстәр разәй цәуы, кувәттәгәй дәр ацаходы раздәр, фәлә дә хәрәфырттән бәллиңцаджы райдайән фәү! — фестәгай ма кодта йә мидбынаты.

Цы гәнән ма уыди Бәтәгән: дыууә әгъдауы астәу фәци әмә рапста фыдәлтыккон хъисфәндир. Бәстон әм әркәстүтә кодта, әруагъта йыл сәрфәгай йә армытъәпәнтә, афтәмәй бафиппайдат:

— Иугуыр тәгәрәй конд у әвдүзәны къәбәлтәй астә-уыхәрәджы онг, йә цъар та — тыгъд уәцъәф, йә хъистә — бәхы дымәгәй, әмә диссаджы әнәхъыгдардәй бazzадысты хъәды рәмпәгәй.

Стад фиуы сәрдән афтә кәны, рәмпәг әм әввахс наә цәуы, — бафиппайдат Бәрәзг. — Әрдүнән дәр хуыздәрән әвзәрстый фыдәлтә нымәткъуиый тала, әмә мәстәгәй ләууы.. Дзәвгар фәлварәнтә әмә фәлтәрәнтә — рәстәдҗы ахәсты, фәлә сә хатын хъәуы иугәндзоны фәстаярцәй фәстаджы фәлтәртән, науәд әнә ивгъуыд дугты хәзнатәй дәвдәт ихау ихсыдәй аzzайдзыстәм. Әрдүны әмә фәндир хъистән дәр дардтой сәрдәнән мыдадз гәзәмә әвзалы-дзыдәй... Гъемә наә зәрдил хорзәй ләууәнт фыдәлтә, фәлә цы диссәгтә дзырдтой, әмбисәндтә хастой, уыдон кәстәртән дзурын хъәуы, науәд сә фидәны къәсәрүл цавәр хуынти�ә баләудзысты, мах та цәмәй адәмы ном хәссәм, сәрыстыры нысанән дзылләй номәй?

— Афтид күысифтәдҗы цы ныдздурай, уый дәм сдзурдзәни, зәгъгә, фәзәгъы наә комбәсты дзырдзәугәдәр хистәр Къандз, әмә хистәрәй цәуы фарн кәстәртәм, гъемә дә барләвәрд амонды хос фәуәд наә рәзгә кәстәртән! — хистәрты күывдән омменгәннәгай загъта Бәтәг, йәхәдәг галиу армәй фәндир амонәнтыл әрхәңыд, рахизәй рапста әрдүн әмә, сабыр хъәләсәй дзургәйә, зарын байдыдат:

— Уәд та, зәгъы, иуахәмә Әхсәртәггаты гүшпүрсартә сәнәнд кодтой дард балцы ңауын. Күздәләгәрәй бабадтысты саргышыбәхтыл Үұрызмәг, Хәмьиң әмә Сослан. Нарты зындғондәр, тыхджындар әмә әрхұуыдыжындар әртә ләджы әртә кәстәримә-ләггадгәнәгимә гәрзитонгәй сә хъәуәй күни рахызысты, уәд әмхузыонәй сә зәрдил әрләууыди Сырдон:

— Гәтәджы фырт Сырдон сайд әмә фәлывдәй архайы, фәлә, балцы ңаугайә, хъәлдзәг у әмә әххәст уый дәр немә күни уаид. Арвыстой йәем иу кәстәры хонәг, уәдә цы үыдаид, әмә йын нарты ләгдәрты фәндон күни бамбарын кодта, уәд афтә зәгъы:

— Мәнмә бәх нәй, сымах — сәргышыбәхтыл, әмә әз уемә фистәгәй күнд фәңеуон?

— Цәй бәх ма дә хъәуы, махмә — бәхтә, әмә-иу күни ды ауайдзынә фистәгәй, мах — бәхтыл, күни мах — бәхтыл, ды фистәгәй, — тагъд-тагъд адзырдта хонәг, әмә Сырдон ныхас дзәбәх нә бамбәрста, афтәмәй балцы ңауын мондагәй фәраст и семә...

Дзәвгар фәңцидысты нарты хъалтә сә сирәнвад саргышыбәхтыл, уәдә цы үыдаид, әмә Сырдон фистәгәй уайынай күни бафәллад, уәд сә фәрсы:

— Радыгай мә фәсарцәй хәссиная күни уыдыстут, уәд ныр бафәлладтән, әмә күнд?

— Әмә дын чи зәрдә бавәрдта фәсарц хәссынай? — фәрсы йә нарты хистәр Үұрызмәг.

— Хонәг мәм цы кәстәры арвыстат, уый — цыбырәй дзуапп радта Сырдон, фәлә хонәг кәстәр рафәзмыйдта йә ныхас әнә уәлдай дзырдәй:

— Әз дын загътон: — Цәй бәх дә хъәуы, махмә — бәхтә, әмә-иу күни ды ауайдзынә фистәгәй, мах — бәхтыл, күни мах — бәхтыл, ды — фистәгәй, фәлә ды ныхас нә бамбәрстай, афтәмәй сразу дә немә ңауыныл.

Цы ма загътаид Сырдон: тәккә райдайәнене йыл сайд әрциди, әмә быхсынәй хуыздәр амал нал үиди... Бирә фәңци сә фәдил, әмә йә фадыварц дәр ныппырх, афтәмәй иу ран обауы сәрмә схызт әмә хъәрәй дзуры:

— Нартә! Фосармәй уә Хуыцау стәры әфтиәгтә уарән фәзмә бауадзәд әнә мән, кәддәра уә сылгоймәгтә нә зәгъиккөй: «Нә ләгдәртә Гәтәджы фырты баивтой фосрәгъяуыл әмә сә әрбатәринц».

Үәд зәгъы, нарты хистәр йә сәр ныттылда әмә афтә зәгъы:

— Рәстытә дзуры Сырдон, әмә радыгай хәссинаң у фәсарцәй!

Радыгай хәссынц Сырдоны фәсарцәй нарты ләгдәртә, үәдә цы уыдаид. Уййын, бавдәлд әмә, сә артгәнән мадзәлттә — әрцъыккәхсонтә фәәфәдил адавта, афтәмәй сыл әризәр — иу әнхауыр хъәдджын бәстү. Ам әхсәвиут бакәнәм, зәгъгә, бәхтәй әрхызысты, систой сын сә сәргүтә, фәсуадзы сахсәнтимә сә хизынмә ауагътой, сәхәдәг арт акәнынән хус сугтә кәрәдзиуыл авәрдтой, әмә сә иумә дәр әрцъыккәхсон нал разынд... Күйнәе фәтыхстанккой иуәй, сәххормаг сты, әмә арты цәхәрэри сырды фыдәй физонджытә акәнниккой, иннәмәй, әхсәвөй йәе фарсмә хъармы абадиккой... Сырдон сә тыхстәмә иуварсәй хъусы, афтәмәй йәхи хус хәтәлтә әмбырдәнәг скодта. Әмә йәем, зәгъы, дзурынц:

— Сырдон, рацу-ма, кәд дәм зынгән әрцъыккәхсон ис, үәд арт акәнәм.

— Үә бонәй уат, хъал нартә! Тагъд-тагъдәй мын хәдзары айрох, фәлә уәртә хъәдбинай рухс кәлы, әмә уырдыгәй зынг ракурut.

Радыгай, зәгъы, кәрәдзийи фәстә цәуын байдыртой зынгтур хъәды байбынмә, үәдә цы уыдаид, фәлә дзы фәстәмә аздәхәг нәй...

— Гъой, хәдзаронтә, зынг ма мын авәрут! — бадзурынц мидәмә, әмә сәм, зәгъы, сылгоймаджы хъәләсәй дзырдәуы:

— Махмә зынгтур къәсәрәй не здәхы, мидәмә әрбахиз, әмә нә къухы цы уа, уымәй дә сбуц кәндзыстәм дыууәизәрастәу!

Нарты гуыппырсартә фәцыдысты радыгай байбынмә, үәдә цы уыдаид, әмә сә уым фидар фәхсбандоныл бадын кодта иу зәронд ус, афтәмәй сын сә бынты уагъта хъәрмуст бурәмәдз, әмә әмхузыонәй нынныхәстыры фәхсбандоныл...

Сырдон халонау йә уәны касти әмә нарты тыхст хабәрттә зыдта рагацау. Гуыппарт бандзәрста әмә сырды фыдәй физонәг скодта, фаг дзы баҳордта, стәй ацыди сә агурағ әмә байбынмә хъәр кәны:

— Цы та фестут, нарты хъалтә? Сәрәй та уәхи кой бакодтат, мән та хъәды иунәгәй ныууагътат дыууәизәрастәу.

— Де 'мбәлттә ам сты, әмә мидәмә әрбахиз, хорз ләг!

— хъусы йәм арф байбынәй сылгоймаджы хъәләс. — Не 'хәвәр рәвдз у, әмә се 'мвынг әрбад!..

— Уыдан мæ уæздан хицæуттæ сты, æз — сæ цагъар фæсдзæүин æмæ мын æнæбын къæртайы фæнык акæнүт, æмæ уым æрбаддзынæн цагъары уагыл, — байбыны уæræх къуимтыл çæст хæсгæйæ, дзуры Сырдон.

Байбын лæгæты цардысты авд уæйыджы сæ мадимæ, æмæ йын æнæбын къæртайы фæнык æркодта, аскъæрдта йыл бурæмæдз, фæлæ цы ахъаз уыди æрбадæнтыл ныххæцынæн, аирвæсти рыг фæнычы...

Æхсæвæр цæттæ у, зæгъгæ, уæйгуыты мад йæ фырттæм куы фæдзырдта, уæд нарты гуыппырсартæ Сырдонæн лæгъстæ кæнынц, аçыхатт ма næ мæлæтæй фервæзын кæн, æмæ дæ бæхтыл næ — æккойæ хæсдзыстæм суанг нарты Ныхасы онг...

Авд уæйыджы кæрæдзийы фæдыл сæ разы куы алæууыдысты æхсæвæр мондагæй, уæд сæм Сырдон сабыр хъæлæсæй дзуры:

— Мæ уæздан æлдæрттæ ардæм цы хуызы æрбафтыдысты, уый стыр диссаг у, æмæ сын, уæ мад-уæ фыды хатыраj, сæ иумæйаг фарстæн дзуапп радтут, стæй сымах бар стæм.

— Цавæр фарста у уагæрь?

— Куырды дзаумæттæй рагондæр, хистæр кæцы у?

— Æвæццæгæн, хъæсдарæг, — загъта сæ иу, æмæ иннæтæ кæрæдзийы размæ схойгæйæ хъæр кæнынц:

— Æмæ æнæ куынцæй цæй кусæн и куырдадзы?

— Æмæ æнæ бæлдойæ куыд и тæвд æфсæйнагæн næмæн?

— Æмæ æнæ цæхæрхæфæн æртыскæнæй куыд бавналдзынæ цæхæрзынг æфсæйнагмæ?

Куыдфæстагмæ уæйгуытæн загъд бацайдагъ, æмæ байбын лæгæт хъæр-ахст сси, йæ айнæг къултæ зæлыдысты. Уæйгуытæ кæрæдзийы расхой-басхой кæнынц, æмæ Сырдонæн амал фæци ардауæн цыргъ аевзагæй дзурынæн:

— Уайых знаг фæуа, æфсымæртæ куы стут, уæд цæуыл кæрæдзийы næмут?! — иргъæвæгау сæ алывæрсты зилы, афтæмæй аудæн ныхасæй ардауы: — Оххай, гъе, мæнæ дæ куыд ныццавта! — авæры сæм алы цæвæнгæрзтæ...

Фырнадæй кæрæдзийы ныццагътой, уæдæ цы уыдаид, æмæ Сырдон уæлахизы сихæй нарты гуыппырсарты мæстæй мары мæлгъæвзагæй дзургæйæ:

— Цæй, ныр цы фæнд кæнүт? Уыцы хуызæнæй уын физон-джытæ æрæвæрон уæ разы æви уæ фервæзын кæнөн худина-джы бынатæй?

— Хәринаг дәр нә нал хъәуы, әрмәст нә фервәзын кән ацы әгады уавәрәй! — әмхъәләсәй загътой нарты хуыздәртә, әмә Сырдон әхсизгөнаәй баҳудти, стәй уәйгүты стыр әрхаджы дон рахсыста әмә сын әй уыцы фыңғәйә сә бынты ас-къәрдта. Үйиадыл бурәмәдзәй феуәгъд сты, фәлә әхсидән донәй се 'рбадәнтә басыгъдысты, әмә сәе бон саргъыл сба-дын дәр нал уыд, афтәмәй фистәгәй фәңгүдисты суанг нарты Ныхасмә... Уым сил куыннә бадис кодтаиккой Аләгаты әмә Борәты ләгтә, фәлә сын Сырдон цыбырәй загъта:

— Ам диссагәй ницы и. Хъалдзәуагыл хъалдзәуаг куы ам-бәлы, уәд әңәг хабәрттә рабәрәг вәййынц, әмә худаджы хал та әвәндат у...

Цы ма загътаиккой Әхсәртәггаты гуыппырсартә, се 'рба-дәнтырыстәй хорзау җәуын дәр нал зыдтой, әмә сәе фәстә кәсгәйә худәгәй мардысты Аләгатә әмә Борәтә... Гъемә уыдоны әрцидмә дәбәхәй фәцәрут! — загъта кәрәнбәттәны Бәтәг, әмә йә хәрәфырттә фәйнә фарсәй бафишпайдой фәдфәдил куыдхистәрәй:

— Хорз әгъдау у, фәлә нартә әдзух кәрәдзийы цәмән фәлывтой, сайдтой?

— Уымәй дәр — фәндагыл балцы җәугәйә...

— Уый у сәйриг хъуыдыйаг, уә рынтә бахәрон! — рай-гондәй загъта Бәтәг. — Хорзәй, әвзәрәй чи цы аразы, уый фыңғаг — йәхицән. Сайд әмә фәлывдәй җәрәнтә наәй, уәл-дайдәр иу хъәубәсты адәмән.

— Гъемә рәстагәй фәцәрут, мә хуртә! — йә сәр разыйә батылдта Бәрәзг. — Аргъяу та саргъяу куы иуырдәм фәкъул вәййы, куы иннәрдәм...

Стыр әмбисәхсәвмә фәбадтысты арты фарсмә хәлар хәстәджытә, зәрдәбын ныхәстә фәкодтой, стәй дыууә дихәй сәхи зәхбын хәдзары аруагътой бауләфыны цъусдуг. Сә бынты — фистын gobәттә, сәе уәлә — нымәттә, нывәрзәнты — мутакатә. Бола буцдәрән хуыссыд йә дыууә дадайы астәу, әмә йә фынты дәр уыдта ләвар байраджы...

БОЦИТЫ Алыксандр

АРВЫ ХЪÆР

МÆ СОНТ АЗТЫ СЫХАГ ЧЫЗГ ВАЛИЦДÆЙÆН

Кæцдай ма фидæнмæ? — Кæнын æз Ивгъуыдмæ тæхуды:
 Сæууон хурау мæм дзы, кæугæ, дæ сурæт худы,
 Мæ фынты мæ фæстейæ удаистæй суры:
 «Æрлæуу! Алыхсандр! Кæмæн мæ уадзыс? — куры, —
 Æрлæуу! Кæдæм тындзыс? Фæстæмæ рацу, раздæх! —
 Мæ азарæй ды искуу фервæздзынæ, — ма зæгъ!
 Æрлæуу! Мæ судзgæ уарзт мын сидзæрæй куыд уадзыс?!

Æрлæуу! Куы-иу дзырдтай, æнусмæ мæ кай уарзыс!»

...Бæргæ æз раздæхин мæ сонт азты бæстæмæ,
 Фæлæ нæй рæстæгæн ыздæхæнтæ фæстæмæ,
 Ёмæ тъымы-тъыматæм нал уыдзыстæм иумæ,
 Æрмæст ма дын дæ къам нылvasын æз мæ риумæ...

...Цы ‘вzæр уыдтæн, кæддæр дæ Урсдонæй куы лыгътæн! —
 Дæ тæригъæдæй æз фыдвæндæгтыл фæцыдтæн!..
 ...Кæцдай ма фидæнмæ? — Кæнын æз Ивгъуыдмæ тæхуды! —
 Сæууон хурау мæм дзы, кæугæ, дæ сурæт худы...

1998 — 2001

ФЫДАЕНХЪАЛЫ АЕНДАЕРГ

Сәрд. Аңтәф бон. Сау әврагъ фәзынди
Арвыл. Аәрдз тәрккъәвдамә бәллыйди.
Уый та?.. Цыма къаппа-къуппа уыд, —
Апышх, айсәфт, раст цыма нә уыди...

ХЪУЛОН АЕХСӘВЫ ХАБАЕРТТАЙ

Уыд бонардәм: ңәрдуд ноггуырды мад
Кәйдәр къәсәрыл сусәгәй әвәрдта.
Сә хъуг та гъеуәд мард рәүәд ныzzад,
Хъәбулы ма ңәссыгкалгәйә сдәрдта.

ИУ ПОЭТЫ ЮБИЛЕЙОН «ХҮҮН»

Парнасмә схылд йә томты голлагимә,
Аәркаст сәм уаз Аполлон. Загъта:
«Фәстәмә цу дә хъомты холлагимә,
Хүүнән ПОЭЗИ хъәуы мах та».

ЛИРИК-ЛӘППУЙЫ СӘННТӘ

Цас ис Ирыстоны лирик-ләппутә! —
Лирик-чызджытән фәлдисынц сә уdtә...
Цас ис Ирыстоны лирик-чызджытә,
Лирик-ләппутәм әдзәмәй бәлджытә!..

Лирик-чызджыты ‘хәен чи дә, мә уарzon?..
Фен дә, тәхуды! Тәхуды дә базон! —
Цины ңәссыгәй мә ңәсгом аерыхсин,
Зарәг — уәларвон — дә буцән ныффыссин!

* * *

Чындзы ңәуәг чызджы кәуынау
Тәрк хурыкъәвда уары, —
Уәddәр бәрзонд бәласы ционгыл
Аәнентыст сауцъиу зары.

Уый зары афтә «сай рæсугъд»-æн
 Цъæх дыргъдоны хъæбысы,
 Амæ йæм арвы хъæр дæр уырдæм
 Уæлбыдыртæй нæ хъуысы.

Арвиты дардмæ судзгæ уарзты
 Фырамондджын фæдисхъæр, —
 Амæ нæ зæрдæтæн уый фесты
 Ашпæт хъæр-уацтай хистæр!..

МАРИНÆ-ХУР

Уæддæр мæнæй Маринæ-хур,
 Нæ йæ хатын, цæмæ хъазы:
 Йæ гагуыты зæрин æнгуыр
 Кæсагау мæн цæмæн ахсы?..

Рæсугъд куы у, æвзонг куы у,
 Цы кæны уæд фыдцъылызызæй?..
 ...Хи бахъахъхъæ, зæронд лæшшу,
 Йæ кæстыты «фыдбылызызæй»!

...Бæргæ, мæ зонд мæ уромы,
 Нымбæхсид мæ йæ «фидары»,
 Мæ зæрдæ та ма уый комы? —
 Чызгайырдæм йæхи ‘ппары!..

...Уæд та, зæгъын, цæй рог сæнтты
 Аэз дæр ма иу хатт ахъазон:
 Хъæууккаг чызгайы горæты
 Йæхи фæндонæй баuarzon.

Кæд хъазгæ кæны, — хъазæд мæ,
 Аэдлыйау мæ асаийæд...
 Апæг кæд уарзы, — уарзæд мæ, —
 Мæ сæрынывæн баззайæд!

* * *

Иу мад йæ цыппар хъæбулы
Хæсты быдырæн «ныйгардта», —
Нал æм æрцыдысты тохæй,
Хи сyl кæуынæй фæмардта.
Фæсхæстæй ардæм сyl афтæ
Ссæдз азы риссы-дзыназы.
Байсист — цæстысыгæй сафтид,
Хус куыд ма зæрдаæ æлвасы.

Фæлæ!.. Фæзындысты, зæгъгæ,
Мадмæ æмбойны йæ фырттæ, —
Гъеуæд æгасæй дæр фестид
Цины гæр-гæрыг цæссыгтæ!

1965

ÆРЫХЪУСÆГГАГ ХАБÆРТТАË

ИРОН ФЫСДЖЫТЫ ХЪЫСМАËТ

1921 — 22 азты фыдрæстæг скодта, стонджы азтæ уыдышты. Проспекты уыдис әхсæнадон хæрæндон. Уым мæгуыр адæмæн, цæмæй сыдæй ма амæлой, уый тыххæй лæвар хæрын кодтой. Куыддæр уым фæмидағ дæн, афтæ мæ размæ систад иу лæг, ирон дзаумæтты, әвзист хъама йæ роныл, афтæмæй. Йæ куухтæ фæйнæрдæм ахаста жæз загъта:

— Уæүү! Мæнæ ма Грис!

Æз ныфсæрмы дæн жæз загътон:

— Ды кæмæн систадаис, зынаргъ Цоцко, æз уыцы лæг нæ дæн...

— Бæргæ нæ дæ ахæм лæг, Грис, фæлæ, æз куы нæ систон аборн, уæд мæн дæуæй кæстæры æгъдау куы бахъæуа, жæз ды куы нæ бакомай, уæд æз тыхст жæз тæригъæд уыдзынæн. Æмæ уый мæн нæ фæнды, — баҳудти Цоцко.

Йæ разы әвæрд тæбæгъмæ бакастæн жæз дзы әнæсой тæнæг кас.

— Уæртæ уыцы лæджы, цымæ, нæ зоны? — бафарста мæ Цоцко жæз кууххæй хæрæндоны къуиммæ бацамыдта, стæй фæдзырдта: — Алыксандр!

— Уæ, Грис, ды куы дæ! — Бацин мыл кодта Алыксандр.

Уый дæр, мæгуырæг, хордта ахæм дондзæстытæ кас.

Лæг ныфсæрмы жæз загъта:

— Цæрæм уæдæ, Грис, цы бакæнæм, цы гæнæн и?

Тынг зын ын уыдис Алыксандрæн цæрын.

Ныр дæр ын дзæбæх хъуыды кæнин йæ фæлгонц. Йæ рустæ мидæмæ бахаудтой, уæддæр йæхи әвдышта тынг æфсæрмджынæй, æгъдауджынæй — ирон адæмы хæрзæджытæй.

Алыксандр уæлдай фыдхорд никуы кодта, гуыбынæй йæхи-уыл хæцаг уыдис. Ирон адæммæ фыщаг заман ахæм миниуæг

хорзыл нымад уыди. Мәгүүр цард кодтой нә фыдәлтә әмә, фынгыл бадгәйә, фысымтәй әфсәрмы кодтой. Куыд хъумамә фәкъаддәр кәенон ацы ләгән йә сывәлләтты хәринаг...

Ныр нә цард фәхуыздәр әмә әз афтә намайын:

Хәринаг у хәрынән әмә йә хәрын хъәуы. Хәринагыл чи дзуры, уый та фәстаг ләг у.

Цалдәр фиппаинаджы ма мә фәнды зәгъын Алыксандры тыххәй. Арәх-иу әххормаг әййафгәйә, йәхи әвдиста тынг уәзданәй. Фынгыл бадгәйә-иу адәмән йәхи әвдиста хәргәйә әмә нуазгәйә, фәлә әңгәдзинадәй та йә разы әвәрд хәринаеттә уыдисты әнәвнәлд.

Арәх-иу хистәр фысаджытән ләтгадгәнәг уыдтән, әмә йә нозтджынай никуы федтон. Хъазгә-иу кодта, барәй-иу йәхи нозтджынәй әвдиста.

Әз та йә, йә тәkkә цур ләугәйә, уыдтон, нозтджын кәй нәу, уый. Зәгъәм, Къоста фынгыл бадгәйә, бирә нә хордта, фәлә, чи йә зыдта, уыдон әмхуызонәй дзурынц, зәгъгә, нозтмае уыдис әмхиц...

Алыксандрай та афтә ници загътаид. Иудзырдәй, уый уыдис әңгәт аристократ.

ЦӘЙ ТЫХХӘЙ АХСТ ӘЕРЦЫД КЪУБАЛТЫ АЛЫКСАНДР...

Хуыцауәй ратгә йын уыдис курдиат. Курдиатджын әрмәст җәргә кәй кәны, уый, курдиат кәмә нәй, уыцы адәмән хъыг у. Әмә сәфәнд кодтой, зәгъгә, цәй әмә сә фесафәм бынтон дәр, куыд мауал уой әмә мах куыд мауал хъыгдарой, афтә. Әмә сә фесәфтой.

Мах иухатт Дзесты Куыдзәгимә проспектыл дәләмә фәңгәйцыдыстәм. Әваст ауыдтам Әмбалты Цоцкойы. Уый уыди ахст әмә йә фәңгәйкодтой дыууә чекисты. Сә иу цыд гыццыл раздәр Цоцкойә, иннә фәсте.

Әз уайтагъд хабар бамбәрстон, фәлә Куыдзәг йә къух бәрzonд схъил кодта әмә уыцы цингәнгә фәхъәр ласта: «Гъей, Цоцко!»

Цоцко саламән дзуапп раттыны бәсты йә амонән әнгуылдз йә билтыл авәрдта:

— Сабыр ут! Кәннод бәлләх кәсіи сымахмә дәр.
Уалынмә Күйдзәг дәр фәкомкоммә чекисттәм: сәе копрадзхуыз фуражкәтәй сәе базыдта.

Мах сәе фәдыл ацыдыстәм суанг уәләе Бутырины уынджы онг әмә федтам: Цоцко йәе худ йәе сәрәй систа әмә ныххъәр кодта йәе дзыхы дзаг:

— Гье Уастырджи! Ирыстоны фарн дәм фәңәуы!
Цалдәр боны фәстә әрҼахстой Күйдзәджы дәр.

ЛӘГМАРЫ РАДЗЫРД

Цалдәр фыссәгәй иуахәмы фынгыл бадтыстәм әмә немә бадти иу ләг Л-тәй Бицко. Мах ай бәлвырд зыдтам: уый куыста НКВД-йы марәгәй, сәркүуырәй. Мах ай ницәмәй фарстам, фәләе нын йәхәдәг дзырда, йәхицәй әппәләгау, куыд сәе мардтой ахст адәмы, уыдаттә.

— Къулы рәбын ай сләууын кән, йәе сәрыл ын голлаг әркән, стәй йәе фехс. Күы ахая, уәд ай иуварс бавәр. Күы сбирәе уой, уәд сәе уәрдоны бакал әмә сәе искуыдәм хъәдьирдәм алас. Уым рагацау дзыхъытә къаҳт. Мазут сыл бакал әмә сәе ссудз. Күы басудзор, уәд сәе зәххы ын фәкән, әмә хъуыддаг ахицән.

Исли әвдисән нае цуры күы фегуырдаид, февзәрдаид, уәд уый дәр амар әмә йын йәе мард бафснай уыдонимә...

МЫСЫКАТЫ МӘХӘМӘТ

Мысыкаты дохтыр мемә уыд Хъобаны 30-әм азты. Мах үемә — уый бәхыл, аэз та хәрәгыл, әгас Ирыстоныл Дон-Кихот әмә Санчо Панчойы хуызән әрзылдыстәм.

Йәе фәндөнмә гәсгә хъобайнәгтә кусарт акодтой әмә йын дихтәнгәнгә дзырдтой, алы хайән дәр йәе ном куыд у иронау, уый.

Уый сәе бәстон фәфыста йәе чиныдҗы. Күы йәе 'рҼахстой, әмә йәе марынвәнд күы скодтой, уәд Сталинмә фәхабар кодтой. Кәәддәр Сталин, налцыччы уәвгәйә, фәрғынчын, әмә йәе Мысыкаты дохтыр сәзәбәх кодта.

Сталин бардзырд радта, әмәй йәе әвәстиатәй куыд рауадзор, афтә. Тел әрәгмә схәпциә ис: бол раздәр дохтыры әвирхъяу мардәй амардтой...

Уәздан уәвгәйә Мәхәмәт бафәрәзта әвирхъау хъизәмәрттән, наә басасти йә удхарәймарджытән, наә сын бакуымдта әнааххосджын адәмымл ңығын калың, әмә хъәбатырәй фәмард. Йе 'рцахсынән та сын ахәм әфсон фәцис...

Мәхәмәт царди проспекты. Ууылты сәйәштәйсүйәти әфсәддон скъюлайы курсанттә әд куыйтә. Куыйтән сә хъуыртыл баст уыдис стыр сырх хәңгәйтә. Әфсәдтә сәхи цәттәе кодтой парадмә әмә сә куыйтә цәмәндәр ахәмтәй хъуыдисты. Мәхәмәты цоты цотәй әнахъом чидәр, — бәлвирд ай наә зонын, чызг уыди әви ләппу, — цингәнгә ныхъхъәр кодта:

— Баба, кәс-ма! Баба, кәс-ма! Дәлә сырх куыйтә сә-уынц, сырх куыйтә!

Сә сәрмә чи цардис, уыданәй кәңзыдәр бавдәлд әмә дзырда бахаста, баннымыгъта:

— Уыннут, наә профессор йә кәстәрты ңауыл ахуыр кәнен, уый! Нә каддҗын сырхәфсәддонты нын сырх куыйтә хоны!..

Ахәм әдилес ныхасы тыххәй бабын кодтой Ирыстоны каджындәр ләгтәй сә ләгдәры.

Поэт Плиты Грисы ныхәстәй 1994 — 96 азты фыст.

ХӘДЗАРЫ АЕГЪДАУ

Хорз зәронд ләг Татраты Ванойы тыххәй наә хәдзары дардтам саргъы бәх.

Вано Уәллаг Хъобаны цардис әмә йыл ңыдис сәдә азәй фылдәр.

Цәмәй нын уый не 'ртә чырийы скуывтаид, уый тыххәй-иу мән әрвистой уымә саргъы бәхыл.

Вано хорз зыдта Чермены дәр әмә Хазбийы дәр. Йә ныхәстәм гәстә Чермен асәй уыд нылләттомау, фәлә бәзәрхыг, уындај та фыдуынц. Хъаруйә та тыхдҗын, куыстуарзаг.

Хъобаны аргъуан куы фехәлдтой, уәд аэлд аргъуанмә баңыдтән, Мады Майрәмы сурәт зәххәй систем әмә йә нәхимә схастон.

Мады Майрәмы сурәт хуры тынтәм ңыдәр әнахуыр арттывд кодта, афтә мәм кости, ңыма уый кәугә кодта.

Уәдәй фәстәмә уарзын кәрдәгхуыз ахорән.

Нынгәнәг дәр, әвәңцәгән, уый руаджы сән.

МАË ФЫД КИРОВЫ КУЫД ФЕРВÆЗЫН КОДТА

Нæ хæдзары бамбæхстысты фарааст большевичы, семæ Киров дæр. Голиаты Вано уыцы хабар базыдта æмæ æрцыди йе 'фса-димæ Хъобанмæ.

Сармадзан дæр сæм уыдис.

Комæй рацæуæн нæ уыд æмæ æппæты кæстæр æфсымæр Ауызби большевикты бамбæхста. Большевиктыл уыдис кожæнкæтæ, уымæй иннаæ адæмæй бæрæг дардтой. Вано æртхъирæн кодта:

— Уæллаг хъæу басудзæн, куы нæ сæ радтат уæд!

Мæ фыд йе 'фсымæрæн загъта:

— Эдилы къопш! Скардзысты сæ, иугæр джигул куы кæной, уæд.

Большевиктæ хабар базыдтой æмæ æххуыс рарвыстой Хъобанмæ. Киров йæ фервæзыны тыххæй мæ фыдæн гæххæтт радта. Эртын æвдæм азы йæ куы 'рцахстой, уæд уый слестгæнæг Бигъайы-фыртæн дзырдта: «Эз советон хицаудзинадæн æххуыс куы кодтон, уæд мæн цæмæн марут тухæнæй?

Бигъайы-фырт ын афтæ:

— Эри-ма дæ гæххæтт ардæм, — æмæ йæ цыдæр фæкодта.

Стæй райдыдта мæгуыр зæронд лæджы нæмын, йæ риу дæр ын ливоры сыздæй цавта. Эз ма гыццыл уыдтæн, фæлæ уыцы хабар хорз хъуыды кæнын.

Ацы хатт æй рауагтой. Тынг рынчынæй нæхимæ ссыд, акодта мæ хистæр æфсымæр Ағыссæйы доныбылмæ æмæ, йæ риуы цæфтæм амонгæйæ, загъта:

— Ацы цæфтæ сын макуы ныххатыр кæн!

Изæры онг сæ ныххæстæй сай Ванойы адæмы, изæры большевикты Тъæрæсы хæдзары цары бамбæхсдзынæ æмæ дуармæ дыууæ лæджы хъарагъул æрлæууын кæндзынæ.

Тъæрæсы хæдзары уæды рæстæджы уыди къæнцылар.

Киров пакет ныиффыста Джызæлмæ.

Мæ фыд мæ мадæн загъта:

— Эрчыиаг баудай, — æмæ мын дзабыртæ ахуый. Дыууæ уафсы æхсæн гæххæтт сæвæр.

Уæды рæстæджы гæххæтт нæ уыд æмæ пъапиросы гæххæттыл ныиффыстой. Эхсæвыгон бæхыл Уæллаг Санибамæ бахæцæ, уырдыгæй Джызæлмæ.

МÆ ФЫДЫ ХАБÆРТТАË

Мæ фыд күистуарзаг уыдис, амæ йын адæм аргъ кодтой. Бирæ æрдхæртдæ амæ хæлæрттæ дардта. Адæмимæ цæрын зыдта, Калонкæйы немыцæгтимæ дæр зонгæ уыдис амæ семæ хæларæй царди. Уыдонæй бирæ цыдæртæ хорзæй базыдта амæ уыцы зонындзинæдтæ пайды кодта. Картоф Хъобанмæ фыцлаг æрбаласта Хъаныхъуаты Дзыбындз. Раздæр-иу футæг хордтой, картоф цы у, уый зонгæ дæр næ кодтой. Джитъри та хъæумæ фыцлаг æрбаласта мæ фыд. Йæ немыцлаг хæлæртты уынаффæтæ æххæстгæнгæйæ, диссаджы тыллæг æрзайын кодта. Уый канд нæхицæн næ, фæлæ ма æгас Хъобанæн дæр сфаг ис.

Мæ фыд-иу йæ джитъритæ æгас хъæуыл байуærста. Йæ немыцлаг æрдхорды амындмæ гæсгæ йæ уырыдзы зымæгмæ зми-сы банигæдта.

Бурт кæй хонынц, ахæм хуызы. Хæтæлтæ дæр æрсагъта зми-сы, цæмæй уырыдзы улæфа. Комцæдисон, уый фенгæйæ, зæронд лæгыл йæхи сцагъта:

— Барæй кæнис афтæ, цæмæй уырыдзы бамбий! — амæ хæтæлтæ къахæй иуварс скъуырдта. Мæ фыд ын лæгъстæ кодта:

— Ма кæ, лæппу! Басийдзысты халсартæ, ныссæлдзæн уырыдзы. Фæлæ йæм комцæдисон кæм хъуыста!..

Фæстгæмæ йæ кулакты номхыгъдмæ дæр баҳаста.

Къардонмæ йæ аластой, уым æй Бигъайы-фырт тухæнæй мардта, де 'з나агадзинадыл басæтт, зæгъгæ. Немыцлаг шпион дæр æй схуыдтой, Калонкæйы немыцæгтимæ, дам, хæларæй дзæгъялы næ цардтæ...

ÆНÆНХЪÆЛÆДЖЫ ФЕМБÆЛД

Фæндзайæм азты уыд ацы хабар. Æз лæууыдтæн далæ хъæу-уонхæдзараады институты цур. Уалынджы ауыдтон мæ хъæуккаг сылгоймаджы. Æз ыл бацин кодтон, фæлæ мыл уый æвиппайды йæхи æрбаппæрста, атыхстис мæ хъуырыл, амæ уыцы зæрдиагæй кæуын амæ æрдиаг систа.

Æз мæхи цы фæкодтаин, уый нал зыдтон, цы 'рцыди уый не 'мбæрстон.

— Цы кодтай? Цы хабар у? — фæрсын æй.

Уый мын афтæ:

— Дæлæ уыцы дæргъяй-дæргъмæ хæдзары пъадвалы рудзгуытæм

бакәс! Ам нә мәгуыр хъобайнәгты әмә уыдонимә бирә кәйдәрты хъизәмарәй мардтой, стыр хъизәмарәй! Әз сын ардәм хохәй хәринағ хастон, цалынмә сә Сыбыры нә баләу-уын кодтой әмә сә ницы аххосджынәй нә фесәфтой, уәдмә. Чи сә-иу баннымыгъта, уый ныр дәр әгас у. Әрәджы йыл әнәнхъәләджы бамбәлдтән әмә йын хорз фәдән, буартын-дтытәй йә фәкодтон, йә цәститәй йын фәцәйкъахтон:

— Гъе, гауыр! Цъаммар! Мәнәй рох нәу, нә хәдзары къултәй нын нә гауызтә куыд ратыттай әмә сә рудзынгәй уынгма куыд феппәрстай, уый.

Мах та, гыщыл сывәлләтти, куыдзы къәбылатау нә фыды хәдзарәй фәсырдтай.

Уый мәнәй йәхи атыдта әмә фәлидзәг.

Хорз ын фәдән.

МӘ ФЫДЫ МӘЛӘТ

Дзампатәм чындзәхсәвы уыдыстәм Хъобаны. Поэт Мыртазты Барис нын уырдыг ләууыди. Хъамболат, заманхъуйлаг ләг, ме 'фсымәр Агыссәйы куы базыдта, кәй фырт у, уый уәд радзырдта:

— Әз дә фыдимә уыдтән Архангельскы. Иууылдәр уыдыстәм зәронд ләгтә. Тынг карз зымәг скодта, әмә әхсәв радыгай арт әндзәрстам. Дә фыдыл ирон кәрц уыди, әмә йә уый тыххәй жуликтә марынваңд скодтой. Зәронд ләг арты фарсмә бадтис, адон әм фәстәты баҳуузыдысты әмә йын йә сәр ставд ләдзәгәй ныщцавтой. Ләг бауадзыг, йә кәрц ын раластой әмә алыгъдысты.

Дә фыд, мәгуыр, уыцы салд зәххыл дзәвгар рәстәг фәххүйссыд, фәрынчын әмә амарди.

Мә фыды чи фесәфта йә дам-думтәй, уый йәхәдәг ахст әрцид.

Куы сә фәцәйкодтой ахстыты, уәд ын мә фыд загъта:

— Сволочь! Хуыңау дә фәндараст ма фәкәнәд!

Ахәстоны сын хорз фесты: бәрзонд бәләстә әртасын кодтой, къәхтәй сә бабастой әмә бәләстә суагътой. Бәләстә сә атыдтой, аскъуыдтой зәронд хәңгүлтаяу.

Ирон хәс фидгә у, зәгъгә, дзәгъәлы нә дзурынц...

НÆ СÆФТ – НÆХИЦÆЙ

Хъобаны бирæ хорз лæгтæ уыд. Нæхи хъæуккæгтæ хицæуттæй чи куыста, уыдон сæ бабын кодтой.

Куы уагътой сæрибармæ ахст адæмы, Сталины æрбамарды фæстæ, уæд мæ фыд поездмæ нæма бахæцæ ис, афтæ йæ зæрдæйæ амарди.

Иухатт нæм дыууæ лæджы æрбафтыдысты, мæ мады мын бафарстой:

— Хъазгери дын ницы бавæйы?

Мæ мад йæ сæр æфсæрмæй иуварс æркъул кодта.

— Уæдæ мах дæ лæджы бафснайдтам Архангельски облæсты Каргопольски районы.

Уый фæстæ нæм дзы иу лæг араæх цыди.

Сæ хъомвос Дæргъæвсы дардтой, æмæ-иу махуылты куы цыдис, уæд нæм-иу кæнæ ссады голлаг, кæнæ цыхт, кæнæ дзиизда ныууагъта.

Ныртækкæ репресситæ иууылдæр Сталины аххос кæнинç.

Æз уымæн ницы зонын, фæлæ кæй зонын, уый иууылдæр нæхи аххос уыд. Нæхиуæттæ нае бабын кодтой. Зæронд лæджы милицæйы кусæг — нал æй амонын мыггагæй — йе 'фцæгготæй систа дзæкъулы хуызæн, машинаїы гуыффæмæ йæ баппærста.

Æнæахуыргонд, кæсын-фыссын чи næ зыдта, уыцы зæронд лæг Хъобаны гæсы кусджыты Фыщæгæм майы дисгæнгæ фарста:

— Уый та уын цавæр бæрæгбон у?

Сырх хæцьил райс æмæ уынгты рацу-бацу кæн! Уый циу?!

Уый дын дзы нæхи ирон бæрæгбон: кусарт, арахъхъ уæлибæхтæ, зард, кафт!

Уыцы ныхæсты тыххæй йæ 'рцахстoy æмæ йæ хъæдрæбыны горæтмæ хæстæг æнæ ницы тæрхонæй фехстoy.

Ирон адæм кæрæдзи кæд уарзтой? Ды мæнæй цæмæй лæгдæр дæ? — зæгъгæ, æмбисондæн куы бæззад næ ныхас.

Бæллæх уый мидæг ис, æмæ рагæй æрæгмæ дæр кæрæдзи фыдхортæ стæм.

ПАРТИОН ДÆР ДÆН

Иухатт партсобранийы Ц-ты Къоста рагæпп кодта:

— Хъаныхъуаты Евгенияйы партимæ куыд исут, цæмæн исут? Уымæн йæ фыд, «враг народа» куы у!

Торчынты Къоста саг ләг уыд, парторг. Әмәе йын зәгъы:
— Ныббад дәе бынаты!

Ничи дәе фәрссы. Мах ай дәүаәй хуыздәр зонәм. Йәе фыды
дәр зыдтам. Уый хорз ләг у!

Әмәе мән райстай партимә. Мәе бон цы уыди, уымәй
адәмән балләггәд кодтон. Адәм сәхәдәг ме 'вдисән...

ӘНАХУЫР НӘМТТАЕ

Әртынәм азты ныйгарджытә әнахуыр нәмттә ләвәрдтой
сә цотыл. Хъобаны иу сывәллоны схүйдтой Ленин. Иуахәмы
уымән йе 'фымәр йәе мадмә балыгъди хъәргәнгә:

— Мамә! Ленин йәе бын фесәфта!

Мад афәлурс, йәе къух йәе билтыл авәрдта:

— Хъәр ма кән! Дзынгахуджынтә дәе куы фехъусой, уәд
нә Сыбыры хай фәкәндзысты!

Уәды рәстәдҗы ацы ныхас арәх фехъусән уыди Хъобаны.
Дәлә дзынгахуджынтае ссәуынц, искәй та бафснайдзысты
әмәе йәе Сыбыры хай фәкәндзысты...

ДЕЗЕРТИРТАЕ КӘРӘДЗИ КҮҮД МАРДТОЙ

Б-ты Турбег (санибайаг) Мурадимә мәсты уыди. Уый
тыххәй, әмәе уыцы дезертир Муради раздәр йәхи радта, стәй
уыдоны дәр схъәр кодта.

Мәххъәлы ныхмә сә арвыстой Тарскәйи хъәдмә.

Уым кәмдәр кәрәдзи ных фесты. Арты сәрты йәе фехста
Турбег Мурадийи.

НКВД-йи хицау Мамиев нәе, фәләе әндәр — Мауравов бар-
дзырд радта:

— Күйдәр ай схъәр кәнат, чи йә амардта, уый, афтә уә
мәхи къухәй фехсдзынән!

Афтә дзурут, мәххъәл ай амардтой, зәгъгә.

*Хъобайнаң Хъаныхъуаты Евгенияйы ныхәстәй
1995 — 96 азты фыст.*

ДЗУЦЦАТЫ ДЕБОЛАЙЫ МЫСИНАГ

Мах, Дзуццатæ, уыдыстæм æхсæз æфсымæры æмæ дыууæ хойы бинонтæ.

Бимболат уыд комцæдисон æмæ куиста хъомты фермæйы хицауæй. Ц-ты Къоста партячейкæйы секретарь уыдис æмæ йын иухатт мах хъæхъхъаг куыдз йæ цухъхъайы дымæг атыдта.

Нæ чындз, Бимболаты ус Дунетхан, куыдзæн бафидис кодта:

— Къоста мæгуыр лæг у, æмæ йын йæ цухъхъа цæмæн атыдтай?

Къоста йæ маст раастæгмæ аныхъуырдта. Фæлæ, кæдæм æмбæлди, уырдæм гæххæтт арвыста:

— Голиаты Ванойы пулемет у Бимболатмæ нымæхст.

Ноджыдæр бафтыдта ахæм хабар. Фермæйы дуæрттæ, дам, раст конд не сты, сты мидæмæ гомгæнгæ. Бирæгътæ фыстæм куы балæбурой, уæд фыстæ фыртæссæй сæхи дуарыл хойдзысты æмæ мæлдзысты, æддæмæ наæ ирвæздзысты.

Æддæмæ гомгæнгæ куы уой дуæрттæ, уæд бирæгътæ куы балæбурой, уæд та фыстæ æддæмæ æнционæй ралидззысты. Уыцы знаггад Бимболат, дам, барæй кодта. Голиаты Вано Хъобаны фæцис æртæ азы Бекмæрзаты хæдзары, цары фæбадти йæ пулемет «Сименс»-имæ. Хъаныхъуаты Инус æй рахаста æмæ йæ хицауадæн радта.

Бимболат уыцы пулеметмæ ницы бар дардта. Бимболаты æрцахстой цалдæр лæгимæ, аластой сæ кæддæмдæр.

Сунжæйырдыгæй кæмдæр сын сæхицæн ингæнтæ скъахын кодтой.

Сæ куист куы фесты, уæд сæ уым фехстой æмæ сæ банаgæдтой.

Уыдон уыдысты:

Дзуццаты Бимболат, Бекмæрзаты Хъайтыхъо, Хъаныхъуаты Гæтæгъæз, Томайты Сафар (Деппа мады номæй).

ÆРГОМ НЫХАС

Хъобаны уæздан адæмы раивтой æрбалидзджытæй. Ц-ты Къоста уыд уыцы æрбалидзджытæй. Æз æй мæ хæдзармæ скодтон æмæ, дзæбæх куы фæбадтыстæм, уæд æй комкоммæ бафарстон:

— Къоста! Ме 'фсымәры мын цәмән фесафтай, Хъобан де 'взагай цәмән бабын кодтой?

Уый мын афтә:

— Ды мә бәстү куы уыдаис, уәд цы кодтаис? Әндәр гәнән мын наә уыд. Мәхи мын фесәфтаиккай.

Дзүццаты Харитоны ныхәстәй 1996 азы фыст.

ХОХАГ АЕГЪДАУ

Хохы хъәутәй — Дәргъев Фәзыхъәу, Ламардон, Хуссар Хынцәг, — быдыртәй-иу фәстәмә маҳыл куы здәхтысты изәрдалынгты, уәд-иу Хъобаны адәмән уыдонән хъуыди агъдау дәттын.

Зәгъәм, уазджытә бәхтыл әрбаңысты — сә сәргътә сын райс, әмә сә ныссыгъдәт кән, сә нымәттә дәр сын митәй әрпәгъд

Кәд сә исказән йә дзабыры хуыд фехәлди, уәд әй баҳуый, ныссәрф, кәд чъизи сты, уәд сә цәхс дзабырәй, цъындейә, әмә сын сә райсомәй сә цуры әрәвәр, сә фәсал дәр сын раив...

Райсом куы систой, уәд сын тас әмә хъуывгъян, сапон, хисәрфән радт. Уырдыгстәг сын аләуу, базил сәм. Уазәг чи-фәнды уәд, агъдау ын радт.

Иухатт тынг худәг хабар әрцыди. Хохәттә горәтәй әрпәйңысты, әмә сыл әризәр. Хъызт зымәг уыдис, әмә фәндагыл тынг суазал сты. Мах сә суазәг кодтам. Сә бәхтә сын суәгъд кодтам, хос сын радтам. Адәмы мидәмә бакодтам. Сә басылыхъты миттә сын әрцагътам әмә сә сауыгътам артмә хәстәг хус кәннымә.

Арахъхъ сын цывзыимә ахъарм кодтам, скодтам сын хъайлла, әркарстам цыхт әмә сын сә фынгыл сә разы әрәвәрдтам. Ихдзәф адәм хәрыныл фесты. Иу ләппу бәргә архайдта йә цырыхъхъытә раласыныл, фәлә йын дзы ници уади. Әз ын афәлвәрдтон аххуыс кәннын. Ләппу йә къах схъил кодта, цырыхъхъыл иу хаст ракодтон, әмә гыщыл фезмәлъди, стәй йын уәд мә къах йә иннае къахмә фәцарәзтон әмә мә тыхмә бонәй, рахәңыздән.

Цырыхъхъ змәлгә дәр куы наә фәкодта, йә къах та куы

ныңңа хәрмәк кодта, уәд әз дәр мә күхтә феуәгъд кодтон...
Ләппу дын уәлгоммә ахауди әмәй йә сәр күулыл — тұуп!

Әз ныттыпры дән худәгәй. Хәрзаг загъта, ам нәлгоймаг
нәй, әмәй гыңыл чызгәй ахынджыләг кәнон... Ләппу куыддәр
йә сәр күулыл фәхаста, афтәй йәм ие 'мбал багәпп ласта:

— Әтт! Мә уәцъәфәй дон күид фәхасти! — февнәлдта
әмәй йын йә цырыхъх раласта. (Кәстәр-иу күи нә арахсти,
уәд-иу хистәртә афтә дзырдой: «Әтт! Дә уәцъәфәй дон
куид фәхасти! Ныхасән баззади, ома амарди ләг, әмәй йын
йә уәцъәфәй донхәссән скодтой...»)

Нә чызг худәгәй бакъәцәл. Абонәй хуыздәр, дам, никуы
бакодтай. Мәнән та мә сәрү күид фәкуыси, уый мәхәдәг
дәр нә бамбәрстон — ләппүйи къах феуәгъд кәнон, зәгъгә...

*Хъобайнағ Хуыдиаты Дибәханы ныхәстәй
1996 азы фыст.*

РАЗДӘР-ИУ ХИСТАР ФӘРӘДИЙЫНӘЙ КҮҮД ТАРСТИ

Әз мә хистәртән уырдыгыстәг арах ләууыдтән. Зәронд
ләг С-ты Хъызылбек мын афтә дзуры:

— Хадзумар! Акәс-ма фынгтәм, бәркадмә ма бирәх хъәүү?
— Кәннод әгәр күи бадон, уәд тәрсын, әмәй фынгыл зыбыты
иунағәй бадгәйә баззайдынән.

Рагаңау бәркад күи зәгъон, уәд та кәстәртә ләдҗы фәстаг
әлгъитынц...

Дзгойты Хадзумары ныхәстәй 1994 азы фыст.

ÆЛБЕГАТЫ БОККО

Æлбегаты Бокко Æлбегаты хъәуы цәрәг. Хъәу ис
Дәргъәвсы комы Къәхтысәрмә хәстәг, донән йә фаллаг фарс.
Коллективизацийы рәстәдҗы йын йә саргы бәх байстой.
Иухатт Бокко Къәхтысәры бамбәлд иу ләгыл (ног хицәуттәй
чи уыд, ахәмыл) йә бәхыл бадгә. Уымә фәбыщәу, ләг ай
ралгъыста, Бокко йә йә карабинәй фехста әмәй йә рог цәф
фәкодта. Уый адыл Бокко абырәг алыгъд.

Йәхи сбаста кәсгон абырджытимә, уыдан сә удхәссәг уыдтой

советон хиңаудәй, знаггад фәкодтой ног әрдә аразджытән. Давтой фос, сыгътой баһдаёттәе, фермәтәе, мардтой коммунисты. Фәстагмә рахастой Ростовы банк әмәе сәе 'рцахстой.

Бокко мәм йәе къухтәе әвдышта әмәе дзырдта:

— Мәнәе аңы ностәм бакәс! Адон Җәмәй сты уый зоныс? Зәгәлтәй.

— Чырыстийау мән дәр милиционертә дуарыл зәгәлтәй баҳуыдтой. Әмәе афтәмәй тығъдәй дзәвгар рәстәг ләу-үйтән. Чырыстийы хъизәмар мәхіуыл бавзәрстон, стәй мән ахастой Сыбырмә. Уым уәззау күист кодтам, адәм ңагъды кодтой. Әз дыууә нормәйи әххәст кодтон, әмәе мын мә хәллә дывәрәй ләвәрдтой. Афтәмәй раирвәэтән. Хәсты рәстәдҗы иу уәйыг ләг, украинағ, раздәры тәхәг, әдых адәмы тыңг әфхәрдта, сәе хәринәгтәе сын-иу байста.

Әз әй барәй смәсты кодтон. Әз мәе гобаны бын фәрәт әмбәхстәй дардтон. Ләг мәм йәе хуыссәнәй рагәпп кодта. Әз ын раздәр йәе иу уәхскыл, стәй уәд иннәуыл мә цыргъ фәрәт әруагътон. Бафарстон әй:

— Ну что, орел, больше крыльями не взмахнешь? — әмәе йын әртыккаг Җәфәй йәе сәр дыууә дихы фәкодтон. Әртә азы мын ме 'мгъуыдмә бафтыдтой. Кусгәе хорз кодтон, хәрд-хъуаг нәе үйтән әмәе ахәстоны зындзинәйтән быхсыдтән. Күы мәе уәгъд кодтой, уәд мәе хиңау бафарста.

— Уәхимә дын Җәугәе нал у — дәхәдәг дәр әй зоныс, фәләе дә қәдәм арвитәм?

Әз сын загътон, зәгъгәе, заводы күистән ницы 'мбарын, фәләе фосы күист хорз зонын. Әмәе мәе ахәм ранмә арвитут, фосы күист кәм кәнөн. Афтәмәй Казахстанмә баҳаудтән. Уым хорз адәм Җәры, әгъдауыл хәст, хәдәфсарм, уазәгуарзон.

Хәст күы райдыта, уәд Манголи Советон Җәдисән әх-хұыс кәнүн райдытта әнәнәымәң фосәй: фыстәй, стуртәй, баһтәй. Үйдонән хъуыдисты фыййәуттәе әмәе скъәрдҗытә. Нәлгоймәгтә үйдисты фронты, сылгоймәгтә әмәе әнахъом ләппутә цы 'мбәрстой фыййауы күистән! Мәе сәр сәе ахс-джаигән баҳуыд. Афтәмәй Җалдәр азы, Җалынмә хәст цыди, стәй йәе бандады фәстәе дәр иу дыууә азы уыцы күист фәкодтон. Манголийы арәнәй райдай әмәе Казахстаны зәххыл суанг Астраханы онг фескъәрдтам уыцы донау арәх фос. Уым сәе эшелонгай ластой фронтмә.

Фыйяуы күист әнцион нәу, ирон ләгән уый амонаны нәхъәуы. Күы хур, күы къәвда. Суткәгай нә бәхтәй хизгә дәр нә кодтам, күы-иу донласт, күы-иу хидәйдзаг, ноджыдәр ма мә дымгә ныщавта, әмә мә фазыл сынкъ әрзад әмә мә бон нә уыди бәхыл бадын. Әз сә хицаумә баңыдтән әмә йын мә низы кой скодтон. Хицау мын алывыд акалдта. Цына 'взәр әвзагәй мәм дзырдта, фәстагмә мә мады кой дәр скодта. Мә туг рафыхти, әз әм багәпп кодтон әмә йын йә риуән цалдәр цәфы фәкодтон мә хәрүнкъайә. Ләдҗы уым ныцуагътон әмә нәхимә раңыдтән. Цы уа, уый уәд, зәгъгә, загътон әмә схүиссыдтән. Райхъал дән фосы хъәрмә: әххормаг фосы уасынаәй зәхх арыдта. Сылгоймәгтән уыдонимә сәе бон ницы уыд. Хицау мәм фәдзырдта. Әз цәттәе уытдән цыфәндү әвзәр хабармә, фәләе йә риу бастәй йәхәдәг мә размәе рауад әмә мәм йә къух арбадардта.

— Әлбегов! Бахатыр мын кән! Мә рәдыдыл сәттын. Ды дәр мә бамбар. Фронты адәм әххормагәй мәлүнц. Мауал фәстиат кәнүт. Аскъәрут ацы фос.

Фәндагыл мә фыстәй къорд фесәфт әмә сә агурағ ацыдтән. Тыгъд быдырты цалдәр ләдҗы арты алыварс бадгәйә дардмәе ауыдтон. Уыдон мән нә федтой. Әз сәм бахъузызыдтән әмә сә күы федтон хәстәгмә, уәд сә әнгасаәй бамбәрстон, нәхи кавказаг адәмыхаттәй кәй сты, уый. Әңгәгәй дәр, фәстәдәр күид рабәрәг, афтәмәй разындысты мәхъхъәләттә. Мәнәй давгә фыс аргәвстөй әмә уымәй сәхицән физонджытә кодтой. Әз сәм әвиппайды рагәпп ластон, мә карабин мә къухы, афтәмәй әмә сыл ныххъәр кодтон уырыссага:

— Руки вверх, кто шевельнется — сразу стреляю!

Уыдон уыдысты цыппар ләгәй, мәнәй радавтой фондз фысы, иу дзы, күид загътон, аргәвстөй, иннәтәе ләууудысты хибараәй.

Әз сә фысәй-ләгәй мә разәй ныххәцә кодтон хъәумә, уым сә милицәмә радтон. Хәст күы бандад, уәд мә зәрдә Ирыстонмә әхсайын байдыдта әмә нәхимә ссыдтән, әңгәг мә бинойнаг (немыщаг ус мын уыд) мемә нә ракуымдта, әнә электрон рухсәй, дам, мә бон цәрүн нәу, зәгъгә.

Мәхицән ницы хъәуы, фәләе хәдзар та әнә сылыстәг нә бәззы: уазәгән йә разы цы арәвәрдзынә?..

Әлбегаты Боккойы ныххәстәй 1974 азы фыст.

АЙЛАРТЫ ЧЕРМЕН: 75 АЗЫ

АЙЛАРТЫ Чермен

АРВÆРДЫН

Радзырд

ахстонæй фыццаг хатт ратæхынмæ чи фæхъавы, ахæм маргъы лæппынтау ма уыдыштæм уæд. Стырты рæгъы нæма ра-лæууудыштæм, чысылтимæ дæр нал уыдыштæм. Нæ сабидуджы дыргъдонæй нæма ахызтиштæм, йæ бæлæсты къалиутæй нæма айсæфтысты нæ гом къæхты фæдтæ... Æз æмæ ды... æнæ кæрæдзи нæ фæрæстам.

Иухатт нын нана дзырдта цыдæр хорз аргъау. Мæ зæрдyl ма дзы бадардтон: «Чызджыты хистæр ахызт арвæрдьыны сæрты æмæ фестади лæппу. Райста йæ фыды хæцæнгæрзтæ, бабадт йæ фыды æфсургъыл æмæ ацыд авд хохы фæстæмæ йæ фыды мастисæг...»

Цыма дæ исчи фæрæхуыста, уыйау фæгæпп ластай æмæ азгъордтай. Æз на-нейы дзургæ фæуагътон æмæ базыртыл тæхæгаяу ратахтæн дæ фæдыл. Дыууæ гæлæбуйау бамидæг стæм дидинæгдоны. Хъæлæрдзыты раз иу къуыбарыл дæ къах скъуырдтай æмæ дæлгоммæ бахаудтæ, æз — дæуыл. Кæрдæджытыл хуысгæ азза-дыштæм. Æрæджиау рабадтæ æмæ, дæ зæнджы рагъæй хус сыджыты муртæ сæрфгæйæ, бафарстай:

— Цы, уый зоныс?

— Нæ зонын, Уара.

— Скæс-ма арвмæ, къæвда нæ уыдзæн?

— Цæмæн дæ бахъуыд, ныххуылызд уай, уый?

— Къәвда мәйәхәдәг ницәмән хъәуы, фәләй йә фәстә
— арвәрдын.

— Арвәрдыны тыххәй къәвдамә кувгә никуыма федтон.

— Йә сәрты ахиздзынән әмәе әз дәр дәу хуызән ләппу
фестдзынән.

— Әнәзонд, афтә әрмәст аргъауы вәййы.

— Әз әүүәндүн аргъәуттыл. Къәвда ма куы уа әмәе арв-
әрдын куы разына, уәд әм аңаудзыстәм?

— Кәд дә афтә тынг фәнди... — Нә әрмтты къәрцә фәңцид,
фәләе мәе дзуаппы фәстә фенкъард дән. — Фәләуу-ма,
фәләуу, әмәе афтәмәй әз мәхәдәг куы фестон чызг, уәд та?

Ды загътай:

— Мыйаг, ды мәнәй раздәр чызг куы фестай, уәд әз
фәстәмәе рализдзынән, әмәе дыууә чызджы уыдзыстәм.

— Мән нә фәнди, чызг уон, уый.

— Ма тәрс, уәдә, әз иунәгәй ахиздзынән йә сәрты.

Бон-изәрмә урс әврағытә, гутын фыстау, тымбылтәй хызтыс-
ты арвы цъәх фәзы, фәләе сәе иу әртах не ‘рләдәрсти. Дыккаг
әмәе әртыккаг бон хур мах фыдәнән йә цәст дәр не ‘рныкъуылдта.
Цыппәрәм изәр зәрватыччытә әхст фәттау тахтысты зәххы
әмбуар. Хурнытуылән, цыма дзы исчи хосы мәкъуылтә фәкалд-
та, уйайа уыди змәст. Әхсәвы арвы гуыр-гуыр әмәе къәвдайы
сәх-сәхәй тыхджындәр разынди мәе фын. Райсомәй раджы нә
сыстадтән. Бал бәласәй мәе рудзынджы бинаң цәстмәе йәхи цы
къалиу әрбаивәзта, уый сыфтәрты цыргъ кәрәттыл әрзәбул сты
урс-урсид ирд хъуссәдҗытә. Тәдзынәгәй нартхоры нәмгүитау
згъәлдисты иугай әртәхтә. Мәе цәстгомыл цалдәр хатты дон скад-
тон, хъуынджын дәргыгытә хисәрфәнәй мәхи әрсәрфтон. Хъарм
әхсыры къус анызтон әмәе разгъордтон уынгма.

Арвыл мәе цәст ахастон... Арвәрдинән йә кой, йә хъәр
дәр наәй. Хъустә ацахстой дәргъвәтиң къуыззитт. (Уый нын
кәрәдзимә сидыны нысан уыд.) Әз уыцырдәм фәкастән.
Уәлбыләй мәм фәзындә ды, Уара. Цыма арвыл банаҳастә.
Дә къух мәм фәтылдтай. Зылын-мылын къахвәндагыл цып-
пәрвадыгәй фәхәрд кодтон.

— Әз ма дын фынаәй әнхъәл уыдтән, — ләф-ләфгәнгә
баләууыдтән дә разы, зәрдә тымбылкъухәй хойәгау ныххоста
риуыгуыдыр.

— Әмәе исты дә хуызән дән? — ихәнәй ризгәйә загътай

ды. — Нæ хъуг куы раскъærдтон, уæдæй нырмæ ам дæн.

— Бæрæг у. Дæ билтæ, цима æлыгæй сærст сты, уйайу ныцьцъæх сты. Дæ къуызыр рустæ та — хъазы систау.

— Уыдонæн ницы у. Уазалæй нæ тæрсын, — дæ гом цæнгтæ сærфгæ дзырдтай ды. — Ныртækкæ фæзындзæн арвæрдын, амæ йæм фæцæуæм.

— Зæронд уæлмæрдтæм уал азгъорæм. Къуырф цыртмæ нæхи нылхъивдзыстæм. Хъармдæр нын уыдзæн.

— Цом!

Max азгъордтам. Дæргъæй-дæргъмæ нывæftyд дуры уазал хъæбисы тæрхъусы лæппынтау æнгом слæууыдыштæм амæ æнæдзургæйæ æнхъæлмæ кæсæм. Уарын фæсабыр. Бæрзонд арвyl мигътæ ссивинаг уистау æнæхъолайæ ныдздзыгуыртæ сты. Хуры тынтæ сагойы сыгтау архайынц се ‘хсæнты ахизыныл. Дзæгъæлы у сæ хъизæмар, нæ сын æнтысы. Асæттынц æрдæгфæндагыл. Галы комытæфау дымгæ йемæ æрбахæссы цыдæр хъарм уылæн. Йæ фæлмæн æнæзынгæ къухтæй рацахсы кæрдæджы беçыкк, чысыл æй бауигты амæ йын мæстæймарæг фыдуат лæппуйай йæ хъусæй аскъæфы йæ хъүссæг.

— Федтон æй! — дæ рæмбыныкъæдзæй мын æрбакъуырдтай мæ фарс, — уалæ гъе! Фæрвбыны æрæнцад йæ иу къах.

Рахызтæн цырты аууонæй. Мæ цæстæнгас аныхæсти хъæды сæр æгæрон тыгъдадыл. Арвы дæлвæдджи цъæх, сырх, бур амæ æндæр ахорæнтай фæлышт, æркъæдз и диссаджы рæсугъд æрдын.

— Уый у! Арвæрдын! — цима къуырма уыдтæ, ныхъхъæр ластон мæ тых, мæ бонæй, мæхæдæг æркафыдтæн мæ мидбиныаты. — Байяфæм æй!

— Фæцагайдтам. Мæ хæлафы фадгуытæ — уæрджытæм тылд. Стæм кæрдæджы хал сæм æххæссы. Хъалзæнг дидин-джытæ амхиц сты дæ къабайы фæдджитæм. Уыдон дæр хæлофæй уидзынц урс фæрдгуытæ. Дæрзæг хæлтæ атыхсынц гом зæнгтыл. Буар æлхысчытæ кæны. Max згъорæм. Багæпп ластам куыройдоныл. Ахызтыстæм Урсдоны сæрты фæйнæгæй арæзт къаххидыл. Хæрды фæуæле стæм. Жæрбахæстæг и Фæрвбын. Фæдарддæр арвæрдын. Цъæх гæххæттыл нывгондау уæрæх æрзылди Цæхæраты комы сæрмæ.

— Уара, арвæрдын махæй лиðзы! — ацахстон дæ къух амæ дыл размæ ахæцыдтæн. Фæцырддæр дæ къахист. Дугъон бæхтау уайæм быдырон гуыргъахъх фæндагыл.

Цынахуыз хъәддаг кәрдойы фарсмә — дыууә әфсәст бәхү. Сә иу — бурбын, иннә — фәныкхуыз. Чи зоны, сой-джын кәрдәгәй сә фаг дәр наема баҳордтой, фәлә сә хизын ныуугътой әмә сә кәрәдзийи комкоммә сләууыдысты. Цима сәм цыдәр ахсажиаг ныхасаг ис, уйайу сә рустә әру-агътой кәрәдзийи къәләт хъуыртыл әмә хатгай сә сәртә разыйау батынц. Уйй, әвәццәгән, сә уарзты нысан у.

Цәлхәвәдты астәу цы сындзы къутәртә әмә кәрдзыхтә аzzад, уйдон сә хъәбәр тигътәй нә ауәрдынц къәхтыл. Тонынц буар, судзынц әй. Фәндаг әвиппайды нә разәй фәсаджил. Йә иу къалиу цәхгәр фәзылд әмә бур рувасау фәмидағ и къудзиты бын, Абейи къуылдымәй ма наем фәзынд йә бур къуди. Иннә азылд әфсәнвәндаджы рахиз фәрсты әмә, мадәл әфсургъы фарсмә йә байраг куыд згъора, афтә йә фәдыл ныйярц.

Мах февзәрдыстәм әфсәнвәндагыл. Асинтыл згъорәгау, гәппуадәй згъорәм спъалытыл. Уйй фәстә рельситыл сләу-уыдыстәм әмә кәрәдзи къухтыл хәңгә цәүәм.

Сырданцъиуты къордау фәрвыты къохәй сәууон уәлдәфмә пырхәй стахтысты нә хъомгәсү уадынды зәлтә. Хуры тынтау әхсызгонән ахъардтой нә фәллад уәнгтү. Рәсугъд мелодимә хъусгәйә фәтагъддәр и нә сәпп. Әрфәндиди нә, базыртә ныл куы разаид әмә куы ныпәррәст ласиккам.

Агаджы фале къәхәнгонды сәрмә дынджыр пәләхсар бәласы цонгыл абадти дыууә хъәддаг бәлоны. Ахъахъәдтой сә алывәрстәм, әмә сәм хәстәт тәссагәй куы ницы уыд, уәд сә бырынчытә кәрәдзимә баивәстөй.

— Уара, кәс-ма, уыцы бәләттәй бәлас куыд фәфида!

— Цымә уйдон хицантәй дәр афтә рәсугъд уаиккой? — дәр рустә фәткъуиайу фәссырх сты.

— Иунәгәй хъәлдзәг ничи вәййи. Әз наехимә чысыл дәр хәдзаргәс куы аззайын, уәд ме ‘мбәлтты фәмысын, тынгдәр та... дәу.

— Әз дәр уәдә! — фәхъәр кодтон әз.

— Бафәлладтән, — сабыргай сұзырдтай ды.

— Уәртә уым абадәм. Арвәрдын дәр кәд...

Базылдыстәм обауырдәм. Йә сәрмә схызыстыстәм.

Кәрдәг — астәумә. Йе ‘мбәхст хъәбысәй хъуысы цъыс-цъысәгтү уасын. Цима алы сыйтәр, алы дидинәг дәр йәхәдәг зары. Ризы уыгәрдән.

Клеверы фәлмән тауәй стыдтон мә армыңдаг, ноджыдәр... Кәрдәг мә хъәбысы нал ңәуы. Әркалдтон ай дә къәхты бын. Мә къурткә йыл зыгъуыммә дыдагъәй әрытыдтон. Әрбадтыстәм. Дә зәнджы хъарм сәмбәлди мә уәрагыл...

Махәй чысыл дәлдәр каконджынаәй райхъуист уәрццы уасын: «Къәрцц фәңзы! Къәрцц фәңзы!» Адагәй йын дзуапп радта иннә уәрцц: «Къәрцц нә уыд! Къәрцц нә уыд! Уый ләг уыд! Уый ләг уыд!»

— Әвәццәтән, уәрццытә дәр кәрәдзи әвзаг әмбарынц. Сәхицән агурынц хәләрттә.

— Уәдә! Иухуызон мыртә кәмәй хауы, уыдон дын кәрәдзий ма әмбарой!?

— Диссаджы араэл у, әвәдза, цәрәгойты дуне! Каес-ма мәнә ацы мыдыбынձмә, хур дәр наәма фәзынд, афтәмәй ие ‘ргъом цәттәе у. Хъәддзуа Гәдоиы хуызән у, уый дәр әхсәвыйщәстәй әд суджы уәрдон афтә әрхәццә вәйиы Дурджен комы бәрzonдәй.

Әз фәкастән. Тымбылкъухы йас сырх дидинәгыл хъуыддаг-хуызәй фәхилы тәнбазыр дывдываг. Дидинәг ын айтыгъта йә тәрттә. Дидинсыфты бынәй рабырыд дыккаг мыдыбынձ. Башылд ие ‘мбалы цурмә. Әркастысты сә кәрәдзи хәссинәгтәм, сә бырынчытә андзәвыйсты әмә иумә стахтысты.

— Кусынмә дәр дыууәйә хуыздәр у, — мә къәбут аныхгәйә кастән сә фәдыл.

— О, фылдәр әнтүсы. Гъе стәй адәймаг афтә тынг нә фәллайы.

— Уара, зәгъ-ма, наә сыхы чызджытәй искаимә куы слымән уаис, уәд хуыздәр наә уайд?

— Әмә мын исты хәләрттә наәй? Әз сә бирә уарзын.

— Әз дәр наә сыхаг ләппути бирә уарзын, фәлә алкәд дыууәйә цәмән фәхицән вәйиәм?

— Нә зонын. Афтә мәм фәкәсү, цыма демә куы наә уон, уәд цыдәр хъуаг дән. Куы бахәрын, уәддәр ма мын әххор-маг вәйиы.

— Чи фәтәхы, үыңы мыдыбынձытән әвзаг куы уайд, уәд уыдон дәр афтә дзуриккой.

— Цәмәй йә зоныс, кәд фәдзурынц, уәд та?

Әз мәхимә хъусгә бazzадтән. Кәм, стәй кәимә бадтән, уый мә айрох. Иуафон фәңудыдтон, дымгә мә цыма тасаг бал бәласы цъуппәй фесхуыста.

— Уара, цәуыл ахъуыды кодтон, уый дын зәгъон?
 — Зәгъ.

— Гъер, арвәрдьыны сәрты куы ахизай әмә дыууәйә дәр ләппутә куы уәм, уәddәр ма кәрәдзийл афтә әнувыд уыдзыстәм?

Ды фестъәлфыдтә, дә дзых фәхәлиу, фәлә дзурын ницы сферәзтاي. Иу кәрдәджы хал стыдтай, дәндагәй йын йәхъәдыл ныххәңцидтә, сләууыдтә. Әз бадтән әнәдзургәйә. Әрәджиау мәм дә күх әрбадардтай. Раргъәвтай мә әмә сләууыдтән дә фарсмә. Дыууәйә дәр кастыстәм арвәрдымә. Уый йә дыууә хъулон къахыл ләууыд дард кәмдәр әмә әдзынәг кости маҳырдәм. Йә бәзджын ахорәнтә бынтон стәнәг сты, сәхуыз фәңцид.

— Нал хъәуы мах арвәрдын! — дә цъәхснаг хъәләс ныйиазәлыйд әгуыппәг бидыры астәу. Цыма сын уыңы хъәрмә әмгъуыд уыдис, уйайу мигъты скъуудтәй хәххон әхсәрдзәнтау әркалдысты хуры тынтә. Цыма талынг ныккәндәй рахызтыстәм, уйайу ныррухс и наә алыварс. Арвәрдымә уадзыгәй ахаудта тар хъәды баәләстүл.

Нәхирдәм цәуәм астәумә кәрдәджы. Алыхуызон дидиндҗытә наәм уыгәрдәны хуртуанәй кәсүнц хәләттәнгә. Әз дын ацахстон дә кәстәр әнгүйләд әмә йә уәгъед нал суагътон. Уый фынәй кәсагау йәхі нылхъывта мә армы. Риуы мидәг турыы цыдәр судзаг әмә йын бынат нал фаг кәнен...

1968

АЕЦАЕГ ЛӘЕДЖЫ КЪУХТАЕ

Еңәг ләгән дәрзәг вәййынц үә къухтә,
 Дзәбүджы ‘нгәс, дынджыр әмә хъәбәр,
 Фәлә рәевдауын хорз зонынц уәддәр.
 Рәевдауәджы арм — сойәвдышләд әдзухдәр.

Ләг чи хоны йәхі, уый хъуамә царды
 Йә дыууә къухән ма дәттә әңцой,
 Дыууә галау ын сабыр күист кәнной.
 Йә къухтәй ләг куы нал куса, уәд мард у.

Аңағ ләгән тәппәлтты фәз — йә къухта,
Хъәддаг ми йын у исқәй цәвүн, давд,
Пылы сгуытау ын уымән ысты ставд.

Әндөныл сә әруадз әмә әдзухдәр
Аерцьыккысонау калдзысты цәхәр.
Күистуарзаг ләг, сәдә азы фәңәр!

ДОНЫ ФАЛЕ — ТУТА

Сәрд әрләууыд, цу та
Фен, куыд хорз у хъәд.
Доны фале тута
Адджын у, рәгъәд.

О, фәлә мәгүир дән,
Райдайын хъуыды, —
Мемә, мыйиаг, уырдаәм
Нал уайыс ныр ды.

Раздәрау мә армы
Нал судзы дә арм.
Къалиуты бын хъармы
Сбызыртт и мә царм.

Тута бәлас махән
Арәх уыд хәдзар,
Уарзта нын наә сагъәс —
Раст цымас хәлар.

Рухстау мәй дәр зоны,
Цас ыл кодтам цин,
Уый сызгъәрин доны
Цас надтам наэхи.

Не стәм ныр наә уагыл,
Не стыр цин әртад.
Н' амонды фәндагыл
Сау гәды әруад.

Амондæй дæн хицæн,
Мастæй тоны сæр, —
А зымæг дæхицæн
Равзærтай æндæр...

Доны фале тута
Мах уындумæ бæллы.
Гъе-ри-ра, мæ уд та
Удхарæй мæллы.

* * *

Бæрæг нæ уыд, мæн хур æви ды тавтай.
Ды дондзау уыдтæ,
Уæлкъуыппæй дæм кастæн.
Дæ бедратæй мæм дон æрттывта афтæ,
Сæ мидæг цыма фараст хустай.

КÆЙДÆР ХУРЫ ТЫН

*A*цы хабар мын радзырдта Цорәты Мæңыхъо, Гацыры ærvад. Æххормаг аз скодта 1933 азы. Арвæй иу æртак не 'рхаудта æнæхъæн сæрд. Хур зæххыл атылд, æмæ бæстæ бахус, хор не 'рзад. Адæм рæссыдисты æххормагæй, мardысты. Мах-иу дыууæ 'фсымæрæй бонизæрмæ Цæлыччы быдыры хуыскъæл фækъахтам салд зæххæй куы иу бедрайы дзаг, куы — дыууæ. Фæлæ-иу сæ куы бастыгътам, уæд ма дзы-иу бедрайы æрдæг исты аzzади. Нæ мад-иу сæ насхæфæнæй ныххæфта æмæ сæ гуylтæ фыхта тебæйы. Иу гуyl дын сихорæн дæр æмæ æхсæвæрæн дæр. Мæ ныххас ууыл у, æмæ Ирыхъæуы цардысты Цорæты Гацыр æмæ Чабæханы бинонтæ. Цотæй сын уыди дыууæ лæппуйы æмæ чызг. Ахæм тыхст рæстæг Гацыр цæмæндæр вагзалмæ баftыди. Кæсы, æмæ иу сывæллон кæугæ рацу-бацу кæны, æмæ йын иу тæригъæдгæнæг нæй. Кæнæй йæ поездæй райстой, кæнæ та йæйæ мад ныuuагъта. Гацыр сывæллоны систа йæ хъæбысмæ. Уый йæ тыццыл цæнгтæ лæджы хъуырыл ærbатыхта, йæ сæр ын йе uæхскыл æræвæрдта, цыма раст йæ фыды хъæбыс ссардта, уыйай æмæ йæ кæуынæй фенцад. Бирæтæ сæм æдзынæг каст кодтой, сывæллон йæ фыды ссардта, зæгъгæ.

Гацыры зәрдә нал бакуымдта сабиый ныууадзын әмәе йә сәхимә ахаста. Әмәе йә схүйдтой Артур. Бахәрын ын кодтой, әмәе саби хъарм хәдзары хъәлдзәг бинонты 'хсән цоты кәстәр Зәлинаимә хъазыныл фәци. Асәй та раст фаззәтты хуызән уыдысты.

Гацырән уыд хорз әрдхорд, Батыр, зәгъгә. Кәд әм хәстәг нә цард, уәддәр ын арах бәрәг кодта йә хәдзар. Цот ын нә уыд әмәе Гацыры сывәлләттимә йәхи ирхәфста. Иу бон та сын хъазәнтә балхәдта әмәе сәм бауади. Гацыр кәрты цыдәртә күиста. Зәлина әмәе Артур та йә цуры хъазыдысты. Батыр ләппуиы куы федта, уәд әй афарста, ай та дын кәй ләппу у, зәгъгә. Гацыр ләджы мидәмә бакодта әмәе йын хабар радзырдта. Батыр Гацырмә дзуры:

— Дә цотән сә амонд уәлахиз уәд әмәе дын кадимә рәзәент. Әз мәгуыр әвәд ләг, цотәй цух. Ратт мын ацы ләппуиы, кәд мә дәхицән знаг нә хоныс, уәд! Мә бынтән дын се 'мбис мәнә дә гыщыл чызг Зәлинаейыл фыссын.

— Ды мын дәлә мә дыууә ләппуиы — Барис әмәе Тотырадзы — куы курай, уәддәр цы мә бон у, әңәг афтә макуы зәгъ Артурәй, уәлдайән мын әй радтай әмәе йә макуы бафхәр! — ныффәдзәхста Гацыр.

Әмәе Артуры цингәнгә аласта Батыр.

Бонтә цәуынц, рәстәг ивы. Уәдмә Гацыры цот дәр рахъомыл сты. Тотрадз, кәстәр ләппу, къуыдиппарәзт, горәтуарзаг. Барис та йә фыдән рахиз къабазы хуызән әххуысхъом, фылдәр хатт хәдзар — йә бәрны. Гацырән ма Хъобангомы уыд хәдзар, зымәгәй-сәрдәй йә фос кәм уыдысты, ахәм кәрт, әмәе-иу бинонтә сәрд фылдәр рәстәг уым әрвистой. Барисмә хорз каст хъәдрәбын. Ныр ын уәдә бинонты хъуыдаг бакәнынафон дәр у, әмәе йын әрхастой хъобайнағ рәсугъд чызг Мәдийи.

Иу сабаты Тотрадз Хъобангоммә фәраст и, ме 'фсымәры фенон, зәгъгә. Барис та гыщыл раздәр Дәргъәвсмә ацыд хуынды. Чындың йә тууы хабәртәй афарста әмәе йә хорз суазәг кодта. Уалынмә әризәр. Чындың архайдта фосы зылд рухсәй фәуыныл, цалынмә Барис не 'рцыд, уәдмә. Тотрадз дәр ын әххуыс кодта, фәлә сонтзәрдә ләппу рәдиаг у, чындыз хәрзконд уәнгты кондмә йә зәрдә бахъазыд. Аивәй йәм февнәлдта, сирвәзт дзы, цы не 'мбәллы, ахәм ныхәстә. Чынды ын йә къух

әркүүрдта, дæ къухтæ дæхимæ дар, де 'фсымæрæн дæхи ма нæмын кæн, зæгъгæ. Імæ Тотрадз хъуыддаг хъазынырдæм аз-дæхта. Інафонмæ Барисмæ әнхъæлмæ фæкастысты, фæлæ лæг не 'рцыд. Чындз йæ тиуæн уаты хуыссæн бакодта, йæхицæн та хæдзары әмæ йæ хуыссæны бавæрдта мутакан. Барисы хъама къулæй әристæ, артæ әнгүйлдзы бæрц ай сласта йæ кæрддзæмæй, базыл ай әрвæрдта әмæ сæ хъæццулæй бамбæрзта.

Бирæгъ йæ кæнон зæнджы састьл нæ уадзы. Лæппуйæн дæр йæ зæрдæ нæ фæлæууыд, әмæ чындзы уатмæ бацыди. Кæсъ: хуыссæны — чидæр, фæлæ дзы улæфт нæ хъуысы. Хъæццул байгом кодта, хъама систа, ардаæгмæ йæ сласта йæ кæрддзæмæй, иуцасдæр алæууыд, Хуыща зоны, цы хъуыдтыæ уыд йæ сæры, стæй йæ ныттæыста йæ кæрддзæмы әмæ йæ фæстæмæ бавæрдта. Уаты змæлæг куы нæ уыд, уæд ацыд әмæ бахуыссыд.

Чындз райсомæй федата: хъама йæ фистонмæ тъыст, хъæццулы кæрон дæлæмæ уагъд, хуыссæны бæрæггæнæнтæ хæлд. Уалынмæ Тотрадз дæр рацыд, әмæ чындз, зæгъгæ, куы сдзырдта, уæд ай фæурæдта:

— Чындзы ном тиуы дзыхы рæсугъд фидауы, аæцæг ай ка-димæ хъахъхъæнин хъæуы. Тиу әмæ чындз хъуамæ хо әмæ әфсымæры хуызæн уой, аз та, чындзы ном хъахъхъæнгæйæ, дысон роддоны бахуыссыдтæн, ды та...

— Әфсымæрæн-иу мацы зæгъ, — бакодта ма Тотрадз.

— Әфсымæры сæр хъуыды кæнин хъæуы, афтæ чындзы кад дæр.

— Мæ сæр мын ракодтай, фæлæ мæ зонды фæндагыл сарæз-тай, — йæ пъалто кæнгæйæ загъта Тотрадз әмæ уый адыл ацыд. Уалынмæ фæзынди Барис әмæ йæ фыщаг фарст уыд: сыхæгтæ афтæ куы зæгъынц, Тотрадз ам и, уæд кæм? Мæди Ыын хабæрттæ сæрæй бынмæ ракодта. Барис иуцасдæр әнæдзургæйæ алæууыд, стæй сдзырдта:

— Уымæн йæ цæст акъахын хъæуы.

— Цалынмæ цæрай, уæдмæ йæ зон: аз ардæм цæстытæ къа-хынмæ не 'рцыдтæн, фæлæ мæ кад хъуамæ хъахъхъæнон, — әфсæрмхуызæй загъта Мæди.

Уалынмæ Гацыр ссыди, кæртыл йæ цæст ахаста, бинонты азууæлтæм әркаст әмæ Барисы афарста:

— Исты тызмæг ныхас, мыйяг, рауд ye 'хсæн де 'фсымæ-римæ? Ардыгæй куы ныццыд, уæд йæ дзауматæ сæмбырд кодта

әмә кәдәмдәр фәраст, әнә искәмән исты бамбарын кәңгәйә.

Әмә йын Барис хабәрттә радзырдта. Уәд Гацыр, чындзмә бакәсгәйә, загъта:

— Ахәм цас бәстыл нә уа, уыйас хуыздәр, әңдәг аңы хабар наәдәр дәхионтә, наәдәр мәхионтәй, күйдничи зона, афтә, науәд нә худинаджы хъәр айхъусысдзән.

Гацыр сәхимә әрцид әмә Чабәханән хабәрттә радзырдта. Ус йә уәрдҗытә фәхоста, әнхъәлдән, нә худинаджы хъәр хъусысдзән, зәгъгә.

* * *

Батыр Артуры әрласта сәхимә, кусарт акәнын кодта әмә хәстәджытәм, сыхмә арвыста, ләппу нын райгуырд әмә уә күывдәмә хонәм, зәгъгә.

Бонтә цыдысты, Артур дәр рәзыд, уыди зәрдәргъәвд, коммәгәс, әнәзивәг. Батырән уыд хорз зонгәтә — сомихаг цырыхъгәндҗытә. Ләппуйы сәрән әвнәлдтытәм күй бакастысты, уәд Батырән загътой:

— Махмә йә рауадз әмә дзы рауайдзән стыр дәсны, фәсмон нә фәкәндзынә, уадз әмә рагаңау царды фәндаг бамбара.

Батыр сразы, әмә Артурай цыбыр рәестәгмә дәсны цырыхъгәнәг рауад. Цы-иу бакуиста әхца, уый та-иу стъолыл әрәвәрдта, мәнә мә фәллой, зәгъгә, әмә дзы Батыр сәрыйстыр уыди.

Иу бон Батыр ракуырдта ләппуйә, цәмәй Гацырән дыууә цырыхъхы баҳуя. Уәд Артур афтә бакодта: Зәлинәйы туфлитә әрдәгхуыд сты. Гацырән дәр баҳуыйон әмә сә иумә баҳәсдзыстәм. Зәлинә туфлитә йә къәхтыл акодта, йә зәрдәмә фәңғысты әмә, әвәццәгән, зәрәйтә уым нә уәвгәйә, Артуры русән ба дәр акодтаид... Чи зоны, Гацырмә хардзау әркаст, ахәм гуырд кәй баләвар кодта, уый.

Батыры зәрдә та бонәй-бон тынгдәр рухс кодта әмә Хуыцаумә күывта: мәнә мын кәйдәр хуры тын мә хәдзар күйд баҳъарм кодта, зәгъгә. Ныр Артур зәронд хәдзәртты фарсмә әрцараЙта әртә уаты. Бинонты хъуыддаг кәнын афон дәр ын у әмә нылләууыд: кәд мын курут, уәд Зәлинәй! Фәлә күйд баминәвар кәна Батыр Гацырмә, кәд дыууә әфсымәры цард кәнынц, уәд²

Үәddәр иу бон ссыди, Гацыры фарсмә әрбадт әмәз загъя:

— Рагәй цәрәм хәларәй. Артур әмәз Зәелинә түгхәстәг не сты, уарзыңц кәрәдзи. Ди Артуры зоныс, аз — Зәелинәйы, уарзын ай мәхъабулы хуызән. Мах җард фестәм әмәз сын ма фехаләм сә рәсугъд фәнд. Мах та, Җалынмә цәрәм, үәдмә үыдзыстәм уарzon хәстәджыта.

Әмәз сә ныхас фидыдмә әрпци.

Рәстәг кәм цәуы, уым амонд дәр рәзы. Артур әмәз Зәелинәйән фәзынә зәрдәләүүән хъәбул Беллә. Әмәз йын афәдзы гуыл куы скодтой, уәд йә уәрджытыл быргәйә әппәт хъазәнты 'хсәнәй систа пинцет. Ныр, аңағдәр, ахуыр кәнен дохтырыл — хорз бәрәтгәнәнтимә.

* * *

Тотрадз Одессәйы әрфысым кодта ие 'рдхордмә. Паспорты йә мыгагән йә «а»-йә «о» сарәзта әмәз Цорәтәй рауд Цоротәй, афтәмәй баңыди күистмә хъәдгуысты фабрикәмә. Уым ын радтой иу уат. Уыди қаддажын кусәгыл нымад. Тынг фәсмонаи вәййи ие 'нәрхъуыды мийил. Цы цәстома ма хъуамә равдиса йә әфсымәрмә, йә фыдмә? Фәлә фат куы фехсай, уәд ын раздахән нал ис. Үәдә иунәгәй дәр кәдмә тухәнтә кәна! Әмә, Ирә, зәгъгә, иу чызгимә базонгә. Сә җард байу кодтой. Бонтә дәр згъорыңц. Ныр хәдзары тъәбәртт кәныңц дыууә ләппуый — Тимур әмәз Барис. Ирә арәх фәзәгъы Тотрадзән, цом, дә ныйиарджыты бабәрәг кәнәм, сывәлләтты аласәм әмәз сәхионты зоной, зәгъгә, фәлә ләг әфсонтә ссары — цы цәстомимә ссәуа, цы хуызы сраст кәна йәхі?

Иу сихорафон Тотрадзән йә тәрх цыдәр кодта әмәз иемә архайдата. Уыцы рәстәг чидәр рухс ссыгъта, тәрх скүиста, Тотрадзы рахиз къух ацахста әмәз ын ай йә уәхсчы онг баууылдта. Ләдженә Җалынмәрынчидонмә ластой, үәдмә үәт фәңцид, әмәз ын дохтыры бол ницыуал баци. Тотрадзы чырыны үәлхъус Ирә хъарәг кодта: кәдәм дын арвитон дәмад, де 'фсымәртәм, кәм сты, уый дәр мын куы никуы загътай, үәд?

Ирә бazzади сидзәргәсәй йә дыууә ләппуимә. Тимур йә ахуыр нә ныууагъта. Ныр кусы арәстады прорабәй, йә мадән у стыр ныифс әмәз аххуысхъом.

* * *

Батыр әмә Азау дәр ақыдысты се 'цәг дунемә. Хәдзар бazzад Артур әмә Зәлинәйы бар. Әмә, кәрәдзийы әмбаргәйә, кәрты фарн кадимә хъахъхъәдтой. Сә чызг Bellә ахуыр фәцис, әмә йә кусынмае арвыстой Одессәмә. Әрыгон дохтыр йәхи хорз равдыста күисты, рынчынтае дәр әй бирә уарзтой.

Иу бон рынчындонмә әрбацыди аразджыты къамис, йә сәргъы Тимур, афтәмәй. Әрзылдысты, әркастысты, әрнымадтой әмә сарәзтой бадзырд. Тимур кости Bellәйы рәсугъд уәнгты кондмә әмә, куыд фәзәгъынц, фыццаг фемдзастәй йә зәрдәйы ныххызт.

Ныр райдытой цалцәг кәнин бәстыххәйттә. Тимур арәх әрбауайы арәстадмә. Хинымәр фәхъахъхъәны Bellәйы, ныхасмә йә куы фенид, бәргә, фәлә чызг фылдәр вәййы рынчынты уәлхъус.

Иуахәмы Тимур кусдҗитимә ныхас кодта, афтәмәй Bellәйә цуры фегуырд. Тимур йә ныхас фәурәдта әмә сагъдауәй аzzад.

— Тимур! Мәнән дәр мә уат чырыәй цәгъдинаг у, әмә сәйраг дохтырән зәгъон әви дәхәдәг сарәхсдзынә чырыәй-цәгъдәг барвитынмә? — афарста Bellә.

Тимур уырыздыйау фәсырх, стәй загъта:

— Дә уат чырыәй цагъдыл нымай, әңгән нын, кәм ис, уый бацамон.

Цыбыр рәстәгмә Bellәйы цәрәнуәттә дәр цалцәггонд уыдысты.

Тимур әмә Bellәйы әхсән кәд уарzonдзинад әнхъызыти, уәddәр чызг иуахәмы ләппуйән загъта:

— Әз дәр дә уарзын, фәлә мәнән ис хорз мад әмә фыд, ды дәр къулы хүйнкъәй нә рапхызтә, әмә хъуамә уыдоны сәр хъуыды кәнәм. Ссу әмә мә ныййардҗытән дәхи фененин кән, стәй хъуыддаг йәхи амондзән!

Тимуритә әртә ләппуйә абадтысты хәdtәхәдҗы әмә иуафон Артуры кәртыдуармә әрхызытысты. Ирон адәммә уазәг каджын у, әмә сә баузәг кодтой. Цәвиттон, хъуыддаг фидымә әрцид. Сыхәгты устытә Зәлинәйән арфәтә кодтой Bellәйы амонды тыххәй. Уаты фидауджытә әнхъәлмә кастысты фидыды чыритәм.

Уалынмæ Беллæйы кæстær хо Аллæ къамты альбом радавта æмæ йæ уазджыты цур авæрдта. Тимур бафишпайдта: мæнæ ахæм къам маҳмæ дæр ис, æцæг егъаудæр истæй, мæнæ бинонтæ æмбырдæй кæм сты, уый. Аллæ сагъдауæй аzzад, стæй йæ мад Зæлинаемæ базгъордта æмæ йын хабар радзырдта. Мад рауади, Тимурмæ бакаст:

— Мæ хæдзар бахорз, Тотрадзы лæппу ма у?

Тимур дæр джихæй лæууыд, стæй загъта:

— Ээз дæн Цороты Тотрадзы лæппу Тимур!

Тимуры æмбæлтæ дæр, хабæртæ куы бамбæрстой, уæд бахъæлдзæг сты. Сыхмæ фæдзырдтой, æмæ фидыды хъуыддаг куывдмæ рахызти. Эхсæвы сæ фæллад суагътой уазджытæ, бонæй афардæг сты Одессæмæ.

Цасдæры фæстæ Зæлинæ Артурæй бар ракуырдта йе 'фсымæр Тотрадзы ингæн бабæрæг кæнныны тыххæй. Эмæ йæ кæстær чызг Аллæимæ ацыдысты Одессæмæ. Уым сыл Ирæ сæмбæлд стыр цинимæ. Фынджы уæлхъус бадтысты иу бинонтау, Тимур æмæ Беллæ дæр — уым. Райсомæй ацыдысты Тотрадзы ингæн бæрæггæнæг. Тотрадзæн сай мармæрыл — йæ къам, йæ бынмæ фыст: Цороев Тотрадз Гацирович, погиб трагически.

Ирæ Хъуппеты чызг уыд, æмæ уæлмæрдтæй æмбырдæй ацыдысты Хъуппетæм. Уым хæстæджытæ кæрæдзийы бамбæрстой зæрдæйæ. Тимур æмæ Беллæйы уарzonдзинад та раивта хо æмæ æфсымæры æгъдаумæ.

ЦАРДИ АМАНАТИ

* * *

Сәртә-бунтә уинун
Нæ Раestæги айдæни.
Ниммаэ уозæ, уæ Цард,
Фуди руни авдæни.
Куд бауон әмбауæр
Æносон мæрдирæнхæн.
Ци наебал æргъæвон
Гүшпурсар лæгти рæнгъæ.
Сærзелæггун фусау,
Мæ пудбæл куд фækкеуон.
Салд бæласи цъонгбæл,
Халонау, куд фæггеуон.
Гъæди сау, хонхи уорс
Къамаззилд куд кæноңцæ.
Æстонг сирд, тæхæг маргъ
Мæ унбæл куд кæуонцæ.
Бамæ уозæ сабур, —
Фунти горцъей мæ стохæ.
Мæ авдæнæ — дæ кой, —
Даргъ фæндагмæ мæ стахæ.
Ниммаэ римæхсæ арф
Дзæгъæйлаг идард Гандзай.
Мæ кæуги мæ уæддæр
Некебал æргъос кæндзæй!

2006.14.04

* * *

Нирругæ ‘й,
Ниггеруз æй нæ Зæнхæ.
Сор æргъеу мумийау,
Дор фестадæй æ реу.
Нæ фæндур никкодта
Мæтъæл цæгъдæ.
Арв дæр нæбæл
Нинхуærста фудæнхæ:
Ниххæлеу æй нæ догъ, —
Нæбал ин ес æреу.
Гæбæтдзæгъдæ кæнæн,
Зæбæтдзæгъдæ!..

2008.10.12

* * *

Тарæ коми — гъæди къум,
Гъæди къуми — цадæ-хъум.
Цадæ-хъуми — хъурроï хъаз,
Хъурроï хъаз нæ, — кизгæ хъуаз.
Сахир рæсугъд — хъазæ хъур,
Хъазæ хъурæй — уазæ мур.
Уазæ мурæн — къæрцæг гъос.
Зæнхи фæлдесондæй — боз!

2005.14.12

* * *

Тар æхсæвæ, æхгæд дуæрттæ,
Æлвасуй сай суг ме ‘тæрттæ
Фæннигъулун цъонгъуз гъоргъи,
Цæвettонги — калми хорхи.
Арв — уæзис мæбæл, ниууæзи, —
Сугъд авдæни мæ ниууози,
Зуст уэтитæ, фуд æнсудтæ.
Тæходуй æмæ еу цъундæ...
Ах, фестадтæн фунти бæсти,

Фал низдухст дæн тунти бости, —
Фуни дær кæнун фудхилтæ.
Мæ гъудитæ — къумæлхийтæ...
Фæндæүй мæ аэригъал ун,
Мæ къумæлхийтæ рæйхалун.

2009.20.02

* * *

Рæхцуй изæр рæзбуни;
Хъал мæргътæ зард фæцæнцæ,
Ай-сатæги сæ фуни
Стур дессæгтæ стæфдзæнцæ.

Æрмæст нурма не' ргъос æй
Еу сонт мæлгъæ и фæзи.
Уой фæндурмæ нийгъосуй
Итигъд будур, — ни 'й фæнзуй.

Еу мормæ дær не 'рдаруй
Арви таруг къæбæстæ.
Зæллангдæрæй нийдайуй,
Не 'рфæлкъуæруй æ цæстæ.

Æндагъд гæнгæй æ зартæ,
Стур дессаг æй æ гæдзи.
Уарзон мæлгъæн æ зæрдæ
Тæлтæг нæма 'й, æвæдзи!..

2006.06.05

Мæ МИНКЪИЙ ЗАРАГОЙ

Нæ фæсдуарæй,
Æмбæхст тарæй,
Æрцæй заруй
Цъæраæхснæг.
Ба мæ тавуй,

А́р мæ царуй,
 Хори туни
 Тæмæн суг.
 Цæвettontæ...
 Сабий бонтæ
 А́ртактæнцæ
 Пæр-пæрæй;
 А́мпурсунцæ,
 Мæн бурсунцæ, —
 Фæббуна́й ун,
 Фæссæрæй.
 Идард æрхун...
 Исцæй тæхун,
 Сæнтцъæх арви
 Фæттæхун.
 Ке бæраги
 Дæн мæ уаги? —
 Нæдæр асæг,
 Нæдæр фун.
 Уæдæй сармæ,
 Дæ рохс зармæ,
 Мæ зæрди уаг
 Исæрхун.
 О, цъæрæхснæг,
 Хæрдгæ рæхснæг, —
 А́р мин цардтай
 Мæ æрхун!...

10.07.2007

* * *

Кæркуасæнтæ,
 Кæркуасæнтæ, —
 Ахсæвæй бон
 А́ртасæнтæ.
 Нийазæлдæй
 Нæ уасæнгæн
 А́ цагъди зар,
 Илла гæнгæ.

Үой фэнзунцæ
Фæлахс гуртæ,
Сæрвасæн гопп
Хъудас хъуртæ, —
Исаҳит æй
Зард кæркдæнтти,
Исрæхсбиттæй
Рохс тар кæмтти...
Нæ уасæнгæ
Кæд нингъæл æй:
Бон уой фæрци
Æригъал æй!..

2007.09.11

ЗÆРБАТУК

Саумелæ — дæ фæсонтæ,
Уорс хелæ — дæ дæлахъур.
Дæ тахти ци бæрzonд дæ,
Дæ зарди — ци æнахур.

Сæудари дæ базуртæ
Æртæхи исæртайи, —
Фæттæхи зуртæ-зуртæ,
Ис дууæ, ис æртæ уи.

Ниффат уи телтæ-телтæ,
Иссери думги цитæ.
Фæссори бор хъæндeltæ,
Æйяфи цъуз-биндзитæ...

Уæдмæти æрхун бадæ
Кæнунцæ дæ бæдæлттæ.
Æртæхи, — æхцул батæ
Кæнунцæ дин бæдæлттæ.

2006.02.04

КАЛМИ САГЬАС

Ци аёй мæ цард, дессаг,
Ку нæ мин ес хеуон?
Нæ мæбæл ес спесæг,
Ме 'носми цард — еу ун.

Уæртæ бабæй ме 'знаг,
Тилеф кæнун, хелун.
Æ цæвгæнæн — гъесæг, —
Ме 'взаг имæ телун...

Ци аёй мæ цард, дессаг,
Тæргæй цæрæ, хетæ?
Æгас цæуай, ме знаг,
Ду мин уæддæр ке дæ!

* * *

Арв — унгæг æма туzmæг,
Мегъæ — арц-ауиндзæг.
Дон истаси аёй — хузмæг,
Зæнхæ — аркъаui дзаг.

Уадæ-сонт — тохуй тулæй,
Таги — æрвдунги цæлхъ.
Хумзæнхæбæл ратулуй
Уардæ — Ойнони цалх.

2005.30.08

НÆУÆГ МÆЙÆ

Ци нирдунаэ 'й уæларви? —
Хуарелдари æхсирф.
Æрвти хумæн æ арфи
Ци сихъ кæнуй, ци 'хсет!

Стæмæн аёй, иссурх зинг æй
Е 'ндон æхсирф — золахъ, —
Фесхъиудтай уингæ-зингæй, —
Уазай цъонгбæл — зæлланг!

2006.04.04

* * *

Нæ райгурди —
Авдæни хъадамати;
Нæ къаехтæ — баст,
Нæ гуртæ — 'лваст.
Райсуй нæ Цард
Æносмæ аманати;
Нæ цъухтæ — баст,
Зæрдити — маст.
Хæссæн æргъон.
Цалдæн цæрæн, уæдмæ
Ци ранхуæрсæн, ци уæргътæ!
Лæг рамæлуй...
Уой хуарзæнхæн уæд ма
Ци сасодзæн цирæгътæ?...

2002.06.07

ÆРÆГВÆЗЗИГОН СÆУМÆ СУРХ-ДИГОРИ

Приближалась довольно скучная пора
А. Пушкин

Бор зæлдæбæл — сæу-æстъалу,
Фæллад лæгæн — уæздан фун.
Фæлорс халаси изæлу
Хори тунти æстæфун.

Сурхрос сувæллон гъæбеси, —
Ходаэндзаст æма æллау.
Мæргъти балцитæ — æмбеси,
Мæтъæл уасунгъæр — уæлияу.

Кирси рохс горцъе ме 'нгаси,
Сифти уарундзæг ме 'ккой.
И асаæ фунæй не 'ртаси,
Æрхунæн нæййес æ кой...

Арв рæсог, тæлфуй æ феси,
Нæ бæрагæ — фæрнуг цард...
Бон ци ‘йдзулд æй ци, æ деси,
Нæ, нæ фалæ ма ци ‘нкъард!

2006.10.11

* * *

Кæнун æрвтæмæ гъæлагæсæ,
Цума нур райгурдтæн, уоййау.
Цæрун дуйнебæл æруагæсæй,
Уинун стур дессæгтæ уæлиау.

Ду дæр стьалу-бæстæй идзули,
Уогæй а Зæнхи дæ хъаун.
Æз ба зæнхон — дæуæй изоли, —
Дæумæ ‘стæхун, фал æрхаун...

2007.10.09

* * *

Барæг, сæнт сай рехи,
Хонхбæл æрбæхбадт æй.
Барæн, и цъæх ехи
Дæ бæх æдзæфхат æй.

Барæг æ хевастæй
Тахтæй æдзæфхæттæй.
Арвбæл дон феваст æй, —
Къæвда ниссæххæт æй.

2005.04.07.

МАДÆ

Ампъæзгай мæ æдзох
Рохсмæ сайгæ фæццудтæ.
Ra мæ кодтай уæлхонх,
Гъе уæдта æрбадумд дæ.

Рауээтәй мәбәл тар,
Мегъи сау мә нимбарзта.
Тузмәгәй мәбәл арв
Æ уәззау уаргъ нинхуәрста.

Куд кәнон, ци фәууон,
А над мә күмә хәсдзәй?
Ранәхстәр уон, цәуон, —
Къах зәнхәмә не ‘хәссүй....

Нә! Нә рапгъавтон над, —
Раерваэтән хәнхули.
Зонгә-зонгәй мә, атт,
Куд багәлстай туфули!

2007.17.02

ХӘЕМЫЦАТЫ Юри

ФАЗЗӘГ

Кәрдәг дымгәмә ныссүйтә,
Кәм цъәх у, кәм та фәбур.
Худынц атагъатәй цъуйтә, —
Пуцәлттәй әрттиви хур.

Хъәдыл бахәцыд әрхәндәг,
Гомгәрпцәй тыхсы, беңау.
Раздәр цъиутәй уыд ызмәләг,
Ныр йә уәлә мигъ — уәззау.

Фәzzәг, афонты рәдаудәр,
Мах йә бәркәдтәй хынцы.
Күсәг, амондимә бацәр, —
Ехх, цы къухтә дын ис, цы!

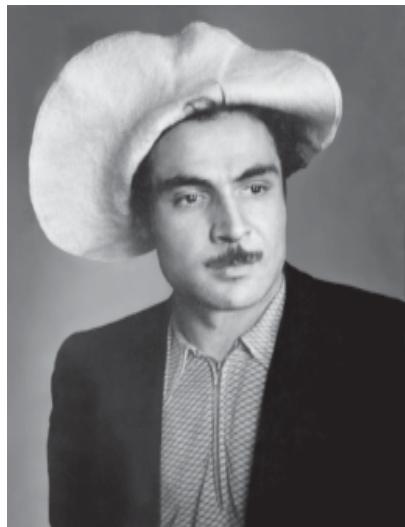
ЦАЕРИКЪАТЫ Мәйирбет

АХӘМ ҮҮД АЗАНБЕГ

Ирыстоны разагъды ныvgэн-джыты кой кәнгәйә, мәнмә гәсгә, Тугъанты Махарбеджы фарсмә фыццаджы-фыццаг әрәвәрын әмбәлү Дзанайты Азанбеджы. Канд ирон культурә әмә аивады нә, фәлә әндәр рәтты дәр ахәм хәдхүүз сഫәлдыстадыл арәх нә сәмбәлү адәймаг. Азанбеджы курдиат афтә бирәвәрсыг үүд, әмә ахызти хуызнывкәнүнады, графикәйи, скульптурәйи арәнтәй әмә йыл бафтыди сценаристы, режиссеры әмә киноныvgэнәджы арахстдинад. Цы жанртә ранымадтам, үүдонайын алқаңыйы дәр иттәг дәсны әрмдзәф кәй ис, уый бәрәг у йә уацмыстәй. Азанбег йә аивадон стильмә гәсгә ләууу бәрзонд реалистон әмвәза-дым. Суанг йә фидәны күстытәм цы эскизтә скодта, үүдон дәр ахадынц хицән уацмысты хуызән.

Адәймаг дисы аныгъуылы, ныvgэнәг-иу йә иу февнәлдәй куыд бәлвырд әмә раст ацарәзта хицән детальтә, алкәй дәр-иу дзы йә гаччы куыд абадын кодта. Уый тыххәй-иу әй на-турә дәр никуы бахъуыд — адәймәгты, бәхтү, әндәр цәрәгтойты әмә предметты фезмәлдтүтә, вазыгджын раив-баивтә-иу йә цырен зәрдәйи җәстыгтә уайсаҳат ацахстой әмә-иу гәххәттыл цардәгасәй фегуырдысты.

Йә әрмадзы-иу куы үүдтән, уәд мын фыццаджы-фыццаг ме

'ргом сәхимә здәхтой йә эскизтә, дис кодтон — куыд уынаг у йә цәст, куыд арф әңкъары йә уд, куыд рәстәдзәвин у йә арм!

Йә авналәнтә парахат әмә дәрдтыл әххәссынц Азанбәгән. Хуызнывкәннынады әмә графикәйи къабәзтә йын иууылдәр коммәгәс сты: цардәй ист ныв, пейзаж, сурәт. Уымә, зәгъәм, цардәй ист нывты уынәм темәйи парахат масштабтә, персонажты композицион әнәаипп равәрд.

Дзанайты Азанбәг ныв «Алантә» йеддәмә куы ницы сарәзтаид, уәд дәр йә ном әнусмә бazzадаид нә культурәйи. Ацы нывы ирдәй разынд йә профессионалон тых, йә курдиаты парахат авналәнтә дзы уынәм бәлвырдәй. Әмә иу әмә дыууә ахәм нывы нә сарәзта Дзанайы-фырт. Ранымайдзыстәм дзы Җалдәр: «Плиты Йссәйи бәхджын әфсад», «Демонстраци Батумы», «Хәстытә Джызәлбынымә», «Чындызы рахуынд». Нарты қаддҗытәм гәсгә цы иллюстрацитә скодта, уыдон Тугъанты Махарбеджы нәртон сериимә иумә систы ирон национ графикәйи сыйгъәрин фонд.

Сурәттә фыссыны аивады Азанбәджы курдиат әппәтәй тынгдаә рабәрәг Хетәткәты Къостайы әмә Тәбәхсәуты Балойы фәлгонцты. Афтә арәхстджынәй архайдта нывгәнәг скульптурәйи дәр. Ацы жанры йә хуыздәр күстытә сты «Барәг», «Зәронд ләгтә», «Богәлттә» әмә әнд.

Йә курдиат бирәвәрсыг әмә ахадгә кәй уыд, ууыл дзурәг у, Азанбәг кинематографийи цы сарәзта, уый. Профессионал нә уыд, афтәмәй йын иу февнәлдән бантыст сценари ныф-фыссын әмә әххәстметражон аивадон киноныв «Ирон легендә» сисын. Әвдистой йә әппәтәдисон экрантыл дәр. Кино фәлдисгәйә йын стыр ахъаз фәсис йә нывгәнәджы курдиат — нывтә исгәйә дәр, костюмты хабәрттә кәнгәйә дәр. Кинойыл адәм сәмбәлдисты тынг әхсызгонәй, хорзыл әй баннымадтой профессионалон критиктә. Азанбәджы уый сразәнгард кодта ног кино сисынмә — ацы хатт ирон адәмон хъәбатыр Чермены тыххәй. Сценари цәттә уыд, афтә Дзанайты нывгәнәджы хъустыл әрцыди, фыссәг Плиты Грис, дам, студи «Гуырдзыстон-фильм»-имә ныхас кәнси йәхি сценаримә гәсгә Чермены тыххәй киноныв саразыныл. Нывгәнәг әмә фыссәджы 'хсән рауди хъаугъя, хъуыддаг хъуамә суанг тәрхондонмә дәр бацыдаид. Партийи обкомы уәды секретарь Хъәбәлоты Билары фәрцы тәрхондоны онг нә бахәццә хабар:

аив нæ уыдаид, дыууæ номдзыд лæджы быцæу æнæхъæн республикæйыл куы айхъуыстаид, уæд. Азанбеджы фæндыди рæстдзинад сбæræг кæнын, æмæ Хъæбæлойы-фырт йæ фæнданыл куы 'рлæууыд, уæд ын тынг хъыг уыд æмæ йæм сæргагонд фыстæг барвыста — йæ зæрдæйы цы маст сæмбырд, уый иууылдæр скалдта. Ацы хабæрттæ æз бирæ фæстæдæр базыдтон. Нывгæнджыты цæдисы сæрдарæй куы куыстон, уæд мæм иуахæмы Министрты Советы сæрдары хæдивæг Узегаты Солтан телефонæй ærbædзырдта. Хъæбæлоты Билар, дам, куры, цæмæй уæ цæдисы ærdzурой Абойты Зауырбеджы каджын ном «Цæгат Ирыстоны адæмон нывгæнæг»-мæ бавдисыныл.

Зауырбеджы æз хорз зыдтон, йе сфæлдыстадимæ зонгæ уыдтæн, кæд уый Мæскуйы цард æмæ куыста, уæддæр. Аргъын кодтон куыд адæймаг æмæ куыд нывгæнæгæн — каджын ном ын радтой, уый ныхмæ нæ уыдтæн. Фæлæ Нывгæнджыты цæдисы правленийы ацы фарстайыл куы дзырдтам, уæд ма дзы æндæр фæндон фæзынди: Дзанайты Азанбеджы та, дам, УСФСР-йы адæмон нывгæнæджы ном раттынмæ бавдисæм. Уыцы дыууæ фæндоныл сразы сты нывгæнджытæ, æмæ æз ха-бар Узегаты Солтанæн бамбaryн кодтон.

Иуцасдæр рæстæджы фæстæ мæм Солтан ærbædзырдта æмæ мын афтæ, Хъæбæлоты Билар, дам, Азанбеджы каджын номмæ бавдисыны ныхмæ у — цæмæн, уый дæр мын цыбырæй загъта.

Нывгæнджыты цæдисы правлени ацы хъуыддагмæ цы цæстæй ракастайд, уый мæ цæстытыл ауад, æмæ сфæнд кодтон Биларæн йæххиимæ адзурын. Бацыдтæн æм йæ кусæнуатмæ. Билар мын бамбæрста мæ цыды сæр æмæ æвиппайды афтæ: «Кæд Дзанайы-фырты тыххæй æрбацыдтæ, уæд ын æй рага-цау зæгъын — хъуыддагæй ницы рауайдзæн». Уæддæр мæм, зæгъын, байхъус. Æмæ ын ракодтон Азанбеджы хабæрттæ сæрæй кæронмæ, уыцы номы аккаг кæй у, уый дæ, зæгъын, бауырнæд. Билар мæм кæронмæ байхъуыста, стæй афтæ, уыцы номы аккаг кæй у, ууыл, дам, нæ цæуы ныхас, фæлæ йæхи куыд дары, уый у хъуыддайаг. Æмæ мын райхæлдта йæ зæрдæйы рис. Стыр аргъ, дам, кодтон Дзанайы-фыртæн, бæрzonд, дам ын æвæрдтон йæ курдиат, киноныв «Ирон легендæ» куы арæзта, уæд æм фæкастæн кинопленкæйæ, оператортæй, транспортæй. Ноджы, дам, бæрнон бынæтты чи куыста, уыдонæн бафæдзæх-стон, алцæмæй дæр æм фæкæсут, æххуысхъуаг æй ма уадзут.

Уыдæтты фæстæ, дам, мæм ахæм гуымыры, æфхæрæн ныхæстæ куы ныффиыста, уæд дисæй куыннаæ амардтæн! Билары хъæлæсы маст уыйбæрç нæ уыди — фыдæнхъæл кæй фæци, ууыл тыхстї тынгдæр. Фæлæ уæддæр фæстагмæ загъта: «Курдиатæн бирæ хъуыддæгтæ барстæуы, гъемæ Дзанайы-фыртæн дæр барст фæуæд». Нæ ныхас зынтæй цыди, фæлæ Хуыцауæй разы, йæ кæрон хорз рауад. Гъе æрмæст ацы темæ ууыл нæ алыг. Цасдæр рæстæг куы рацыд, уæд дын кæсын æмæ иу бон мæ кусæнуатмæ, мæстæй цæхæртæ калгæ, куы 'рбалæбурид Азанбæг. Чидæр ын фехъусын кодта, обкомы бюро, дам, уынаффæ ракаста, дæуæн кадджын ном «УСФСР-йы адæмон нывгæнæг» раттыны тыххæй. Йæ пырх мыл акалдта, ме 'вастæй, дам, мæ цæмæн бавдыстат уыцы номмæ. Мæ сæр нæ ахста, афтæ тынг цæуыл смæсты, уый, цалынмæ мын нæ бамбарын кодта, партииы къухæй мæ ницы исын фæнды, зæгъгæ, уæдмæ.

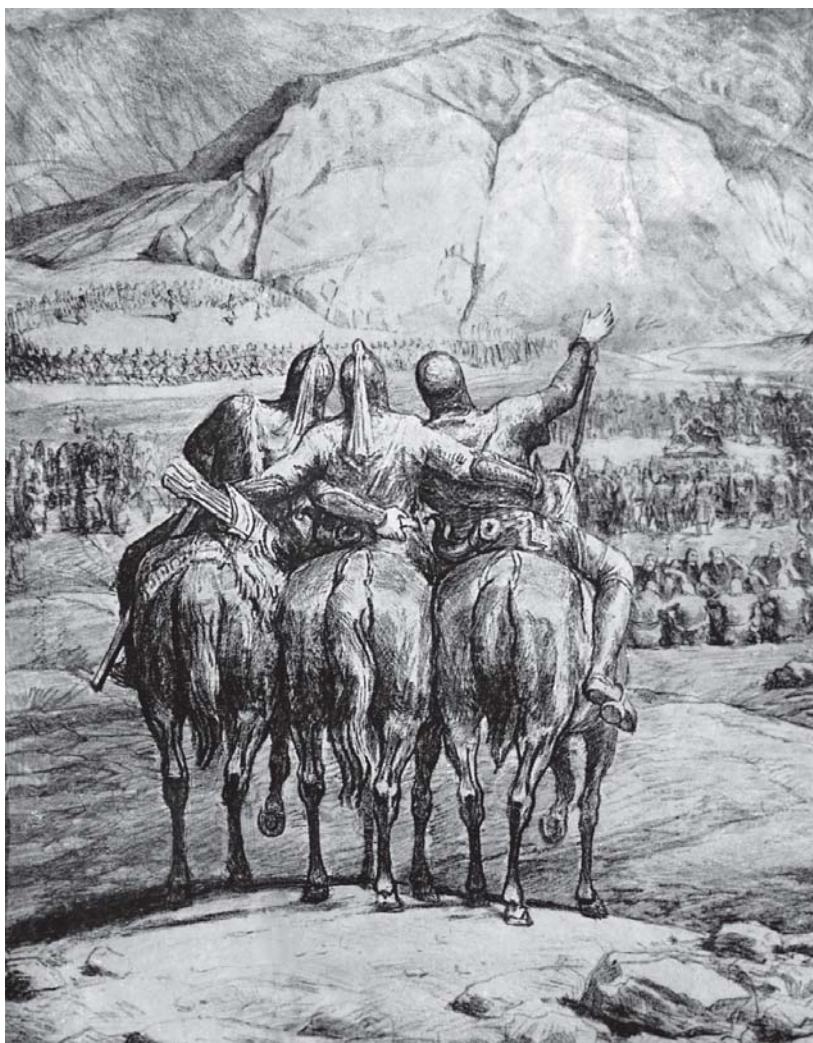
«Омæ дын цы кодта партий?» — бафарстон æй æз. Æмæ мын радзырдта, Плиты Грисимæ се 'хсæн цы рауад, уый. Билар, дам, партииы номæй ме знаджы фарс радзырдта. Цæмæй хъуыддæгтæ кæронмæ базыдтайн, уый тыххæй мæ ие 'рмадзмæ бахуыдта æмæ мæм радта, Хъæбæлойы-фыртмæ цы фыстæг ныффиыста, уый къопи. Стыр дисы куыннаæ аныгъуылдаин, йæ бафхæрæгмæ цытæ ныффиыста, уыдон куы бакастæн, уæд: эпитетты тækкæ карздæртыл нæ бацауæрста, скaldta йæ мæстытæ иууылдæр. Фыстæджы мидис та, мæнæ уырыс цæйай акæнынц, «уадтымыгъ — агуывзæйы», æндæр дзы ницы уыди.

Хъæбæлойы-фырты фæндыди, дыууæ дзырдзæүугæ лæджы 'хсæн цы быцæу рауад, уый бамынæг кæнын, цæмæй культурæйы кусджыты цауды койтæ адæмыл ма апырх уыдаиккой. Уыдæттæ Азанбæгæн фæдзырдтон, фæлæ йæм цыма мæ ныхæстæй ницы бахъардта. Фæстагмæ афтæ дæр ма загъта, цы ном мын радтой, уый райсынмæ дæр, дам, нæ бацæудзынæн. Æмæ, æцæг, диплом дæттынмæ куы 'рциди хъуыддаг, уæд йæхи фæтылиф кодта. Уый фæстæ мæм Сæйраг Советы президиумæй фæдзырдтой, æмæ диплом ракастон, Азанбæгæн йæ хæдзармæ бацыдтæн, кад æмæ радæй йыл æй сæмбæлын кæнон, зæгъгæ. Цæй кад æмæ рад! Диплом райста æмæ йæ тумбочкæмæ баппærста, мæнæн та афтæ, иу сыкъа, дам, баназ. Æз ын сæфсон кодтон, цыдæр хъуыддæгтæ мæ ис, зæгъгæ, æмæ рацыдтæн.

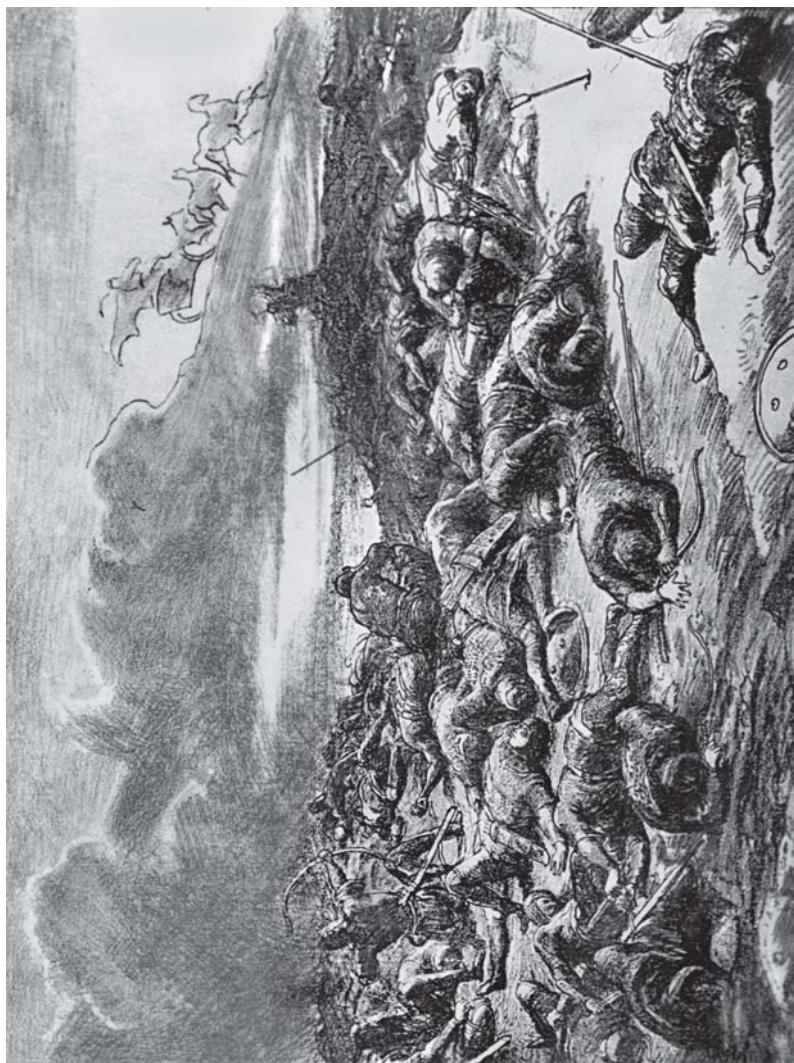
Гъе ахæм уыди Дзанайты Азанбæг — галиу митæ нæ барста,

уыди цәхгәр принципиалон, йә позицитыл ләууыд иттәг фидарәй, мәнг демократийә ўе сәфт уыдта, кәйдәртау алыхуыз он наемтәм, регалитәм нае тырныдта. Әнәуи царды та уыди сывәллонау хәларзәрдә, әнәхин. Худгә стәм хатт кодта, фәлә-иу куы баҳудт, уәд-иу әнәхъәнәй фергом йә сәйраг миниүәг — адәмуарзондзинад. Йә царды тыххәй ма иу ахәм хабар: дзаумайә дәр, хәринагәй дәр әххәст никуы уыди, стәй уымә тырнгә дәр нае кодта. Йе сфәлдыстадон куысты тыххәй-иу исты капечытә куы райста, уәд сә әлхәдта профессиалон литературә, стәй кино исынән цы хъуыд, уыдәттә. Уымә гәсгә әдзуҳдәр әййәфта әхцахъуаг, фәлә фәрәзта мәгүир цәрдтытән. Бынтон зын уавәры-иу куы баҳауд, уәлдайдәр әм-иу уазджытә куы фәзынд, уәд-иу әфстай дәр райста. Йә әрмадз Нывгәнджыты цәдисы кәрты уыд, әмә мәм-иу хаттай әрбауади мә куыстмә, иучысыл мын әхца авәр, зәгъгә. Ноджы-иу бәлвырд әмгъуыд скодта, уәд дыл сәмбәлдзәни, цы дәр райсон, уый, зәгъгә. Иу ахәм хабар дәр нае хъуыды кәнүин, әмә афоныл ма бағыстаид ўе 'фстая. Фәлә уый сәйраг нае. Нывгәнджыты цәдисы уыди сәрмагонд хыгъд — сфәлдыстадон әххуыс. Иуәй-иутә әгәр арах дәр ма пайда кодтой уыци хыгъдәй. Азанбегән-иу куы загътам, курдиат афысс, зәгъгә, уәд-иу ўе къух ауыгътта. Куыддәр әм әгад каст әмә иунәг хатт дәр нае ныффииста баҳхуысы тыххәй курдиат.

Мә цыбыр мысинәгты кәрон ма уый зәгъинаг дән: кәд Азанбег нае аивады ахъazzаг фәд ныууагътта, уәддәр ўе 'ппәт сфәлдыстадон хъарутә равдисын йә къухы нае бафтыд — әнафоны мәләт әй не 'хсәнәй атыдта. Бирә фәндтә ма ўәм уыди, бирә цыдәртә саразынмә тырныдта, фәлә йын нал бантости. Цы бынтаре йын бazzад, уыдонән дәр кәронмә аргъонд наема 'рцыд, әмә уый та нае аивадиртасджытәм хауы.

Æртæ нарты.

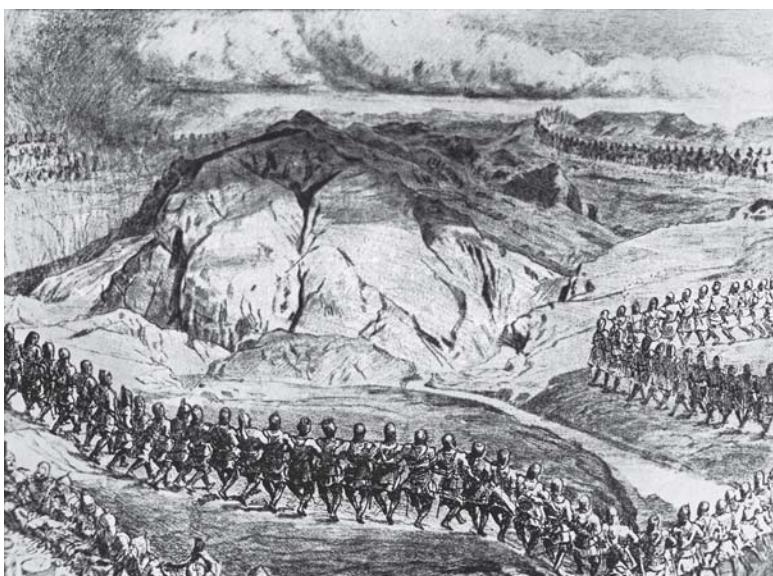
Цикл «Нарт»-әй.

Батырадз аэмә Тыхы фырт.

Сослан Мәрдтыйбәсты.

Нарты симд.

Алантæ.

Сарсуртæ.

Цикл «Нарт»-әй.

РӘСТӘГ – РӘСТӘВЗАРӘН

КОСТЫ Ингә

«АЭЗ КУЫ АӘРЫЗДӘХОН»

«Ирон фарста» – ома фәтәгты зондәй иу адәмы ңәгат әмәх хуссарыл адих кәнүн – хорз әвдиси советон царды ңалдаәр миниуәджы. Зәгъәм, советон барәнтәм гәстә, адәмтәй иутән сә нымәә афтә чысыл уыд, әмә сын стырдәр нациты әмсәр-әмбар скәнән нә уыд. Иннә хабар та — тыхмийы фәрцы ассимиляци кәнүн.

Косты Ингә сәрмагондәй газетән интервью райста ирон сүсәг патриотон организаци «Рәстдзинад»-әй.

Ницы логикон хъуыды дзы уыд, афтәмәй, Советон хиңаудзинад Гуырдзыстоны куы ‘рфида, уәд Хуссар Ирыстоң автономон обләсты хуызы хаст әрцыд Гуырдзыстоны республикәмә. Уәвгә, ницы логикә уыд инна Советон республикәты әмә автономиты арәнтә бәрәг қәңгәйә дәр. «Национ фарста» лексиконәй әппәрст әрцыд. Райдыта ног историон иугонд «Советон адәм»-ы арәзтад.

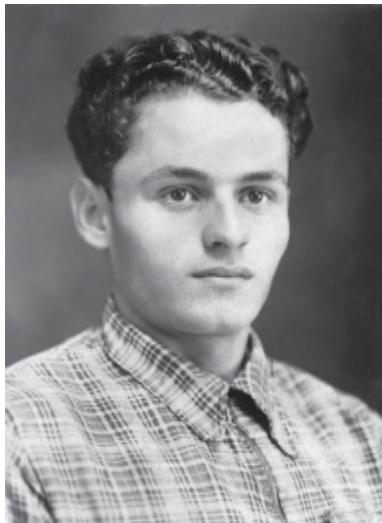
1936 азы размә Ирыстоны фыссынад уыд латинағ дамгъәты бындурыл. Уый фәстә Җәгаты ирәттән равзәрстөй кириллицә, уый та әвзагыл, куыд әмбәлы, афтә нә бадт. Хуссар Ирыстоны та 1939 азәй фәстәмә латинағ алфавит ивд әрцыд гуырдзиагәй. Уым та ирон әвзаджы ңалдаәр мыры нәй. Ахәм уавәр скодта, әмә ңәгаты әмә хуссары ирәттән иу фыссынад нә уыд. Дардәр, 1945 азы, Гуырдзыстоны компартийы ЦК-йы уынаффәмә гәстә, Гуырдзыстоны әппәт ирон скъюлатә дәр әхгәд әрцыдысты, ахуыр ңыдис уырыссаг әмә гуырдзиаг әвзәгтыл. Ахәм архайд ирон адәмы дәсгай азтә фәстәмә аппәрста йә рәзты фәндагәй. Рауагъдон къләсты бирә ахуырдзаутән афәдзмә сә бон не сси нәдәр уырыссаг, нәдәр гуырдзиаг әвзаг сахуыр кәнүн. Уыдан нә райстой аттестаттә, иннатән та сә бон баңауын нә баци уәлдәр ахуыргәнәндәттәм, уымән әмә дзы туырдзиаг әвзагыл фәлварәнтә дәттын хъуыд. Техникумты, училищәты, пединституты әмә скъюлаты ахуыргәнджытән сә куыст ныссуйтә.

Адәм разы нә уыдысты, фәләс ‘нәразыдзинад сәйрагдәр әвдыштой студентон аудиториты әмәхәдзары. Скъолаты ахуыргәнджыты ‘хсән уыңы ныхас къаддәр цыд — кәрәдзиуыл не ‘ууәндыйсты, уымән әмәуавәрәй пайда кодтой әнәджељеттәдәйтә. Уыдон сә мастистой, сә удхәссәг кәмәй уыдтой, уыдонәй. Әмәе райдытой репресцитә. Ацы ран Солженицыны «Архипелаг Гулаг»-әй скъуыдзаг ирдәвдисән у уыңы хъуыддәгтән: «Центр Ирыстоны чекисттән баһәс кодта, җәмәй аәрцахсой әмәе амарой 500 буржуазон националисты. Уыңы рәстәджы Ирыстонәй ссыдкурдиат: 500 махән чысыл у — бафтаут ма йәм 250».

Уый уыди культурон геноциды рәстәг. Әвдисәнты ныхасмәгәсгә, ивддинәйтә аәрцид царды әппәт къабәэты дәр, аивтой суант Къостайы номыл ирон драмтеатрмә бацәуәны сәрмәфыст дәр. Ныффыстой дзы гуырдзиага: «шесавали — гасавали» («бацәуән — рацәуән»). Директорәй дәр дзы әвәрд аәрцид гуырдзиаг. Ленингоры районы газет Җәуын райдытада гуырдзиаг әвзагыл, уым та цардысты 70 проценчы ирәттә.

Уыңы Җаутә ләгъзәй нә цыдысты, хъуыддәгтә хорз чиәмбәрста, уыдон фидарәй дзырдтой ассимиляцийы ныхмә, кәд-иу әвирихъяу аәфхәрдтыты баҳаудтой әмәе йә сә цардәй фыстой, уәддәр.

1949 азы ноябрьы Щинвалы цыппар әвзонг ләппуы, сә сәргъы Уанеты Владимир, афтәмәй сарәзтой сусәг патриотон организаци «Рәстдзинад». Уыңы къордмәе бацыдысты Гәбути Хазби, Гасситы Лев, Джиоты Зауыр. Тызмәт конспирацийы уавәртү 18 — 19 аздыд ләппутә ахуыр кодтой Ирыстоны истори, Җәттә кодтой Хуссар Ирыстоны тыххәй документтә. Тәккә тәссагдәр уыди листовкәтә хәлиу кәннын. Фыстой сә къухәй мыхуыры дамгъяташ әмәе сә ахсәвигон ныхәстий горәты уынгты.

Гәбути Хазби.

Үйдөн әнхъәлдтой, цыма Мәскуыйы нә зоның автономиты әңгәр хъуыддәгтә, әмә әнхъәлмә кастысты сәрмагонд къамисы әрцидмә. Ома уыңы къамис рәстдзинад йә гаччы сбадын кәндзән. Афтә сәм кости, цыма ирон адәмь әппәт фыдбылызтә дәр цәуынц гуырдзиаг чиновник-националисттәй. Үанеты Владимир басаст ахсты фәстә, стәй ноджы фәстәдәр, лагеры, бамбәрста, џавәр реppрессивон машинәты ныхмә әрләууынмә хъавыдисты, уый: «Уый үйдис ирәтти ныхмә халән политикә, цәугә та кодта уәлләгтәй — Берия әмә Сталинәй. Сталинәй та абор дәр ме ‘мзәххонтәй бирәтә аразынц Хуыңау әмә йә хоның әппәт рәстәджыты әмә адәмты «зындгонд ирон». Нә зәрдә дардтам, Хуссар Ирыстоны листовкәты тыххәй Кремльмә кәй фехъусын кәндзисты, әмә мах цәттәе үйдистәм, рәстдзинад куы фәуәлахиз уа, уәд нәхи кәй ракром кәндзистәм».

Листовкәты автортә канд ирон адәммә нә сидтысты, фәлә Мәскуымә дәр, уәлдәр разамындиmә — әгъдау сәвәрыны тыххәй. Листовкәтә хәлиу кодтой бәрәгбәтты: 7 ноябрь, Сталины гуыраен бон...

Организийи штаб уыд Гәбүты Хазбийы хәдзары. Мад фылдәр кусгәе кодта, цәмәй йә сывәлләттән къәбәр самал кәна. Үйдис ма дзы бынтон къаннәг кәстәр хо, уымә гәсгәе сусәгкуыстгәнджыты ничи хъыгдардта. Стыр хәдзары уыд сәри-бар уат. Уым-иу әрәмбырд сты, сәхиуыл-иу дуәрттә сәхгәдтой, чингуытә-иу равәрдтой, цыма ахуыр кәнның. Афтәмәй ахуыр та алы рәттү кодтой. Үанеты Валодяйыл цыди 19 азы. Уый ахуыр кодта Кусәг фәсивәди скъолайы. Кәд раздзог уыдис, уәддәр ье ‘мбәллтыл уәләехох нә кодта, уымән әмә әмбәрста: къорды кусгәйә, алкәй цардән дәр тас у. Сә иунәг домән се ‘пәтмә дәр уыдис, мацы әргом кәннын, макәуыл әүүәндиын, къордмә ног адәймәгты ма кәннын. Әвзонг конспиратортә ахәм гадзракатәйдәуәгән тәрхон дәр әрхъуыды кодтой — марыны тәрхон. Фәлә цалдәр мәйи фәстә иу әмбырдмә Гәбүты Хазби әрбакодта ног адәймаджы. Уый уыдис Бекъойты Георги, се ‘мгар әмә рагон зонгә. Ләеппутә смәсты сты. Георгийи цәсгомыл бәрәг уыд, къорды куыст рагәй кәй зоны, уый. Хазби та ье ‘пәт хуызәй әвдиста, мәләтмә цәттәе кәй у, фәлә Георгийи тыххәй йә цардәй дзуапп кәй дәттү, уый. Сә ардахәрд фехәлдтой, фәлә Георгийи сә рәнхъытәм райстой. Мәнә цы зәгъы Үанейы-фырт: «Зәгъын хъәуы уый, әмә мах организимә

әрбацәуын кәйдәрты кәй фәндыйдис. Фәлә әз райдианәй уыттаң нә организаци фәуәрәхдәр кәныны ныхмә. Нә размә цы хәстә әвәрдтам, уымә гәсгә нә стыр организацийы сәр нә хъуыд, фәлә ма уыдис иу әфсон — бәрнондзинад. Георгийи нә райсын нә бон нә уыд, уымән әмәй йыл уыд әүүәндән. Әз загътон: «Абон уа, райсом уа — әрцахсдысты нә, әмәй хъумә уымә җәттә уәм. Зонут, фондз адәймаджы дәр фондз трагедийи сты, сәдә адәймаджы та адәмы трагеди у». Мах хуытой «ирәттә-националисттә», уый тыххәй та карзәй әфхәрдтой. Хәдәгай, Георги сси организацийы тәккә әнәфәцүдгәдәр уәнг, зәрдиагдәр әмәй әүүәнкәджындәр әмбал».

«Рәстдзинад» йә күист дардәр кодта дыууә сәйрагдәр хъуыдагыл: Мәскуымә бахәцә кәнын хъуыди Хуссар Ирыстоны уавәры тыххәй рәстдзинад. Йе стырдәр хәс та уыдис Цәгат әмәй Хуссар Ирыстоны байу кәнын. Фондз ләппүйи архайдтой сәхәхәст кәныныл. 40 азы фәстә, Советон Цәдис куы фехәлд, уәд әппәт ирон адәм дәр равдыста йә тирнындзинад байу уәвүйнмә. Уыцы ног, иумәйаг тохы 1991 азы Гуырдзыстон әмәй абухгә автономийи ‘хсән быцәуы фәмард мин адәймагәй фылдәр.

Фәсивәдон организацимә, кәй зәгъын әй хъәуы, топпы кәсәнәй кастысты. Чысыл горәты се сбәрәг кәнын зын нә уыд, фәлә оргәнтә се ‘р҆цахсыныл нә тагъд кодтой, әвәцәгән, хъавыдысты фылдәр адәм әрцахсын – раздзәуджыты, рәнхъонты әмәй әввахс уәвдҗыты. Уанеты Владимиры әрцахсыны тыххәй ордер фыст әрцид 1951 азы 10 майы, фәлә йә әнәхъән сәрд нә ахстой.

13 августы райсомәй Валодя, иннә хәттытау, ацыд обләстон библиотекәмә. Журналтә рапста әмәй кәсыныл сбадт.

«Уыцы рәстәдҗы мә ныхмә сбадт әнәзөнгә адәймаг, — зәгъы Валодя. — Абадтис, афәлдәхтыйтә кодта мә журналтә әмәй ацыд. Әз та ма афәстият дән, суанг ма йә рох дәр фәкодтон. Библиотекәйә куы рацыдтән, уәд әй федтон әрбахизәны. — Әнхъәлмә каст мәнмә, мән та нә фәндый ууыл хъуыды кәнын. Капитан Бететы Лади йә хәдзары раз ләууыд мәнмә. Фәдзырдта мәм.

— Да Уанейы-фырт дә? — бафарста Лади.

— Диссәгтә, — загътон, — әз дә сыхаг куы дән.

Уый мә машинәйи сбадын кодта. Уым уыди библиотекәйи уыцы «кәсәг». Мә сәрил мын йә худ әркодта, цәмәй мә

уынгәй ма уыдтаиккой, әмә араст стәм милицәмә. Милицәйы бәстыхайы раз ләууыц «сау халон». Уым мә сбадын кодтой әмә мә Тбилисмә аластой. Автономон обләстән национ фарстатә әвзарыны бар нә уыд, әвзәрстый сә Тбилисы».

Цасдәр рәестәджы фәстә къорды уәнгтә иууылдәр ахст әрцыдисты. Джиоты Зауыр уыцы рәестәджы әфсады службәе кодта Ныгуылән Украинаейы әмә йыл уым әрхәңдисты. Гасситы Левмә баңдысты сә хәдзарма. Гәбуты Хазбийы әрцахстый Орджоникидзей горәты. Бекъойты Георгий та, театры артисты, әрурәйтой Къостайы хъәүү, спектакль аластой, афтәмәй.

Валодя: «Ныр әэз зонын, чи нә нымыгъта, уый. Фәлә ма уымән цы нысаниуәг ис, йә цард амондджын нә уыд, нә лагерон хъизәмәрттимә абаргәйә. Куыд рабәрәг, афтәмәй нә хъуыддаг әрцахсыны размә паргом кодтой. Мах размә ма әрцахстый цалдәр әндәр әвзонг ироны: Бекъойты Сашәйы — Георгий әфсымәры, Джиоты Катаяйы әмә Тедеты Валодяйы. Уыдоны тыхнад кодтой, цәмәй нә организацийы уәнгты базонай. Әвәцәгән, не ‘ууәндысты, фондз йеддәмә кәй не стәм, ууыл. Сашәйы йәк къехтәй сауыгътой, афтәмәй йә хостой. Се ‘ппәтән дәр стәрхон кодтой әмә сә лагерьтәм арвыстой. Катя тарнизаәй фәрынчын әмә бирә нал ахаста. Махмәта нә бавнәлтой — хъуыддаг әххәстәй фергом.

Нә хъуыддаджы слестгәнәг уыд цавәрдәр Джапаридзе. Әз бадомдтон, цәмәй мә хъуыддаг әвзарджытәй ирәттә дәр куыд уа, фәлә Джапаридзе әрбахаста цавәрдәр фыстәг әмә мын ай мә разы әрәвәрдта. Уый уыди Хуссар Ирыстоны Фысдҗыты цәдисы сәрдары фыстәг Гуырдзыстаны прокурор Микадземә (уый дәр, Паддзахадон әдасдзинады министр Рухадзейи хуызән фехстой Сталины амарды фәстә). Уым дзырдауды, зәгъгә, фәстаг рәестәджы Хуссар Ирыстоны сарәх сты националистон змәлдтыйтә. «Мах уыдоны архайджытән домәм тәккә карздәр тәрхон», — сидтис уыцы фыссәг. Мән йә мылгаг зәгъын дәр нә фәнды.

— Цәй цы, ирон дын ссарәм, уый дә фәнды? — бафарста Джапаридзе. Әз мә бар мәхи бакодтон, суанг адвокатыл дәр мә къух систем. Паддзахадон әвдакатыл мәхи кәй атигъ кодтон, уый мын мә азым фәкарзәр кодта — «советон хиңаудзинады әнәбасәтгә знаг». Уымәй мын 15 азы раттыны бәстү тәссаг уыд 25 азы стәрхон кәненәй».

Тәрхоны размә Уанейы-фырты камерәмә бахызт сылгоймаг аәмә загъта, кәй ис баҳхуыстәнән әппәт организацийән дәр.

Уый тыххәй йәе рәедыдыл кәй сәтты, ууыл дзурәг тексты бынмә хъуамә йәе къух бағысса. «Кәд бағыссай, уәд дын фондз азы йеддәмә нә ратдзысты, де ‘мбәлттән та афәздзтәй фылдәр нә. Кәд нә, уәд та уын, 25 азы стәрхон кәндзысты». Уанейы-фырт гәххәтт бағыссыныл не сразы.

Тәрхон бирә нә ахаста. Зылынгәнән хатдзәджы загъд уыдис, къорд Советон хицаудзинады ныхмә гәрзифтонг растад кәй цәттәе кодта, уый. Радхәссәг хистәр лейтенант зылынгәнән кәронбәттән ныхас күс каст, уәд ныххудт, гәрзифтонг растады тыххәй кәм дзырдәуыд, уырдәм күс ‘рхәццә, уәд. Тәрхонгond кәмән әрцид, уыдоммә каст аәмә фырхудтәй йәе цәссыг акалд. Валодя ма уый фәстәе бирә хъуыды кодта, уый сәе цәмән хъуыдис, уый тыххәй. Әвәццәгән, къорды күсст национ фарстайы тыххәй статьямә не ‘ххәссыд, уымән аәмә хицаудзинады ныхмә нә уыдысты, әрмәст күсредтой, цәмәй сын сәе мадәлон әвзаг раздахой, уый та фаг нә уыд 58-әм статьямә гәсгә стәрхон кәнинән.

Георгийән радтой 8 азы, Зауыр, Хазби аәмә Левәйән – дәсгай азтә, Валодияйән стәрхон кодтой 25 азы аәмә йәе арвыстой тәккә тызмәтдәр концентрацион лагерьма Воркутамә. Уәдәй фәстәмә ном нал хаста. Уыдис ын әрмәст лагерон номыр: АШ-191. Иннәе адәймәгтәе-номыртә йәе не ‘рхъуыды кодтой. Әрмәст аәм иу әрбаңыд – Иосиф Ильяйы фырт Шелест аәмә бафарста:

— Цал азы дыл цәуы, ләппу?
 — Иу аәмә ссәдз, — дзуапп радта уый.
 — Ды мән раивдзынә, — загъта аәмә скүыдта. Уый лагеры уыди 1930 азәй нырмә.

Хәдзармә фыссын нә уагътой фыщаг аз. Афәдзы ‘рдәджы фәстәе Валодя йәе мадмә фыстәг арвитын бәргәе сферәнд кодта, фәләе йын ай байстой, йәхи та йын 5 суткәйы карцеры бакодтой.

Валодя: «Адәймаг аңәмәнг исты дәсныйадыл хәст хъумә уа. Ахәмтән лагеры аңцон уыд — цырыхъгәнджытән, аразджытән, токуадзджытән. Уыдон қүстөй лагеры мидәг, иннәтә та — кәнә шахты, кәнә та горәтү арәзтәдтү, уазәлттә 60 градусмә күс хызтысты, уәд дәр. Мән уайтагъд

шахтәмә арвыстой. Із бамбәрston, ме ‘мгъуыдмә гәсгә уым кәй фесәфдзынән, уый, әмә нә бакуымдтон, кәд шахтәйи уынгәй хъармдәр уыд, уәddәр. Күистмә нә акомын та хи амарынәй уәлдай нә уыд – уый тыххәй әхсгә кодтой. Фәлә мә фервәзын кодта, шахтәйә фәстәмә кәмфәнды кусыныл дәр разы кәй уытән, уый.

Цасдәр рәстәджы фәстә мын ахстытәй иу загъта:

— Да хъул сах абадт, хорз күист дын ссардтой.

— Цавәр күист? — бафарston әз.

— Ныгәнджыты бригадә, — загъта уый.

Алы бон дәр лагеры мард 20 — 30 адәймаджы. Хәринаг фаг ләвәрдтой, фәлә тыхдҗындәртә зәрәйтә әмә рынчынты къәбәртә истой. Уыдон та сәхи бахъахъәнән нә уыдысты. Іххормаг зектә къахтой бирәттә, ссардтой-иу дзы кәсаджы сәртә, әндәр баззайәцәттә. Нуазгә та цъымарайы дон кәй кодтой, уымә гәсгә губыннис стыхдҗын.

Ныгәнджыты бригадә, чи амард, уыдоны әмбырд кодта, сә дзаума сын сә уәләйә ластой, ластой сә лагеры әddәмә әмә сә әндәр бригадәмә ләвәрдтой. Мах лагерәй әдәдәр нә уагътой. Күист кәд зәрдәмә нә цыд, уәddәр әнцондәр уыд 60 градусы тъәндҗытәгәнгә уазалы дзыхъхъ къахынәй. Фәлә дзыхъхъ къахын әнцондәр кәй уыд, уый иу рәстәджы уәddәр бамбәрston. Мәрдты сәмбырд кодтам, уәрдоны сә вахтәмә әрбаластам, әмә уыцы рәстәджы сфаңд кодтон фенни, кәдәм сә ласынц, стәй цы ис кулдуары фәстә.

Федтон: мәрдты әндәр уәрдонмә истой, сә сәртә-иу сын бәлдойә ныщавтой, афтәмәй. Із фырдиссагәй фәкуыддәр дән, нә йә ‘мбәрston, цәмән афтә кәнинц, уый. Уый фәстә мын загътой, афтә, дам, уый тыххәй кәнинц, кәд исчи йәхি мардәффсон скодта, зәгъгә. Мәныл ссәдз азы йеддәмә нәма цыд әмә мын уыцы әвирхъаудзинад зын бамбарән уыд. Афтә фәтарстән, әмә мәхимә ныххъуыстон, фәлә ныгәнәджы күист кәй нал кәндзынән, уый зәгъыны ныфс мәм фәзынд.

Ныгәнджыты командајы бригадир уыдис Саратовы институты ректор, профессор Нудельман. Шахтәйи фесәфдзынә, зәгъгә, мын загъта, фәлә уәddәр мәхимә фәнд атардтон. Мә бынат мын әндәр чидәр уайтагъд бацахста».

Сталины амарды фәстә Сталины хъуыддәгтәм цыди ногәй каст. 1954 азы январы Валодя хъаст ныфыста партийы ЦК-мә.

Уйй размæ дæр фыста, фæлæ йын 10 боны фæстæ дзуапп лæвæрдтой, тæрхондоны уынаффæ раст кæй у, уйй тыххæй.

Ацы хатт мæйæ фылдæр дзуапп нæ уыдис. Уйй ууыл дзурæг уыдис, æмæ йын йæ хъуыддагмæ кæй æркастысты.

СЦКП-йы ЦК хъуыддаг арвыста Генералон прокурормæ. Уйй ныхмæ кæй рацыд, уымæ гæсгæ Советон Цæдисы Сæйраг тæрхондон къорды уæнгты се ‘ппæты дæр сраст кодта. Äрмæст ма Хазби не ‘рыздæхт. Норильски бынмæ лагеры ахст адæм сызмæстой, æмæ дзы фæмард, Хазби-иу арæх кæимæ быцæу кодта, уыцы провокатор. Уйй Хазбийы аххос фæкодтой æмæ йын æхсыны тæрхон ракастой. Раст зæгъгæйæ, баивтой йæ 25 азæй, стæй та йæ прокуроры ныхасæй æрæппærстой 10 азмæ. Хазби дæс азы дæр кæронмæ фæбадт.

Валодя: «Галичы зарæджы куыд загъдæуы, ома, æз куы æрыздахон... Хъыгагæн, зæгъæн ис, нæ диссагдæр хъизæмæрттæ, куы æрыздахтыстæм, уæд райдæттой Бынæттон хицæуттæ нæ хынджылæг кодтой, се ‘нæуынон фестæм. Уæлдæр ахуыргæнændonмæ мæ нал истой, кæд фыщæг курс иттæг хорз бæрæтгæнæнтыл каст фæдæн, уæддæр. Ректор мын афтæ: «Раст цыма Фыдыбæстæйы сæраппонд дæ туг нык-калдтай!» Фæсаууонмæ ахуыр кæнæн дæр мын нæ уыд, уымæн æмæ мын куист никуы лæвæрдтой. Фæлæ уæддæр пединститут каст фæдæн. Äнаехъæн афæдз мын куист нæ уыд. Ацыдтæн дард хъæу Бендермæ æмæ куистон райдиан кълæсты ахуыргæнæгæй. Äз æмбарын, се ‘нæуынон çæй тыххæй уыдистæм, уйй: мах тох куы кодтам, уæд уыдон та хицæуттæн сæ зæвæттæ сдæрдтой. Мах уым кæй уыдистæм, уымæн сæ кад сæ къæхты бынмæ хаудта. Хъыг уйй уыдис, æмæ ирæттæ кæй уыдисты, йæхи интеллигент чи хуыдта, уыдон».

Кæд ирон æвзаг Ирыстонмæ здæхт æрцид, уæддæр Хуссар Ирыстон Гуырдзыстоны нымад уыд национ фæсвæд раныл, æмæ баиу уæввын нымад уыдис æнæмæнгхъæугæ хъуыддагыл. Уыцы фарстайы тыххæй тагъд кæнын хъуыдис Хрущевы рæстæджы, уымæн æмæ уйй фæзынд зæрдæдargæ уыд ацы хъуыддаджы. 1960 азы «Рæстдзи-над»-ы уæнгтæ Хрущевмæ ныфысты фыстæг Ирыстон баиу кæннын фарстамæ æркæсыны тыххæй. Бекъойты Георги ахуыр кодта Мæскуйы театралон институты æмæ фыстæг радта Хрущевы æххуыс-гæнæгмæ. Уйй æрмæст фыстæг нæ уыд, фæлæ 30 сыйфыл æнæхъæн петици организацийы номæй. Хрущев йæхимæ фæсиidти партийы Цæгат Ирыстоны обкомы фыщæг секретарь Хъæбæлоты Билар æмæ Хуссар Ирыстоны ахæм секретарь Козайы-фыртмæ. Уыдон

Хрущевән загътой, гуырдзиәгтимә хорз кәй цәрынц әмәе ираәтты баиу кәнныны сәр кәй нә хъәуы, уйй. Уымәй уәлдай Уанейы-фырты әрцахсыны тыххәй дәр ма сә ныхас бапшәрстый.

Цәрүн та стәссаг ис. Владимир йәе гәххәттитә иууылдаәр хъәдмә ахаста әмәе сә уым банағәдта. Уйй фәстә ма сә бәргә агуырдта, фәлә сә нал ссардта, фесәфтысты. 1991 — 1992 азты Гуырдзыстонимә хәстү фәстә Уанейы-фырт 10 азы дәргүн фәархайдта, Сталины репресситы рәстәджы Хуссар Ирыстоны алы адәмхәттитәй цы 500 адәймаджы бацаралфтыд, уыдоны тыххәй чиниг раудзыныл.

«Рәстдзинад»-ы организацийы аәртәтомон уголовон хъуыдаг фергом 1980-әм азты кәрон, фәлә Гуырдзыстоны баззад. Гуырдзыстоны националистон змаелды раздзог Звиад Гамсаҳурдия не сразы хъуыдаг Хуссар Ирыстоны наукон-иртасән институтән раттыныл.

«Рәстдзинад»-ы тыххәй документтә, чинигән иннәе аәрмәджыты хуызән, къорды уәнгтә әмбырд кодтой сәхәдәг. 2005 азы Уанеты В. чиниг «Адәм, уә зәрдыл нә дарут» уагъд аәрцыд Цхинвалы рауагъдад «Хуссар Алани»-йы.

Гасситы Левә әмәе Джиоты Зауыр нал сты. Гәбүты Хазби иунәгәй йә царды бонтә әрвиты. Фыссы әмдзәвгәтә әмәе прозаикон уацмыстә.

Бекъойты Георги бирә азты фәкуиста дыууә Ирыстоны паддзахадон драмтеатрты, сси Цәгат Ирыстоны сгуыхт артист.

Уанеты Валодя у филологон наукәты кандидат, Хуссар Ирыстоны наукәйы сгуыхт архайәг. «Æз бафәлладтән», — дзуры Валодя. Фәлә йә зәрды ис сталинон репресситы амәддәгтән ие ‘мбәлттимә Хуссар Ирыстоны цыртдзәвән сәвәрын. Уымәй уәлдай Бекъойты Георгиимә әрәмбырд кодтой сә мысинаеттә уыцы фыдрәстәджыты тыххәй. Къухфыст у 1400 сыфы әмәе әнхъәлмә кәсиси йә раудзәгмәе. «Махән бирә куист ис», — загъта раздәры ахст ләг АШ-191.

Гасситы Левә.

РЕАБИЛИТАЦИ ЙӘ ХЪӘХХЪАГ АДИМӘ

1954 азы сентябрьы, әппүнфәстаг, мә хәдзарыл сәмбәлдтән. Сәрибардзинад, Райгуырән бәстәйи хәрзәф! Хиуэтты, хәстәджыты, хәләртты цинтә, хъәбыстә... Раст цыма сә кой дәр нә уыд лагерты саумылазон бонтән, цард цыма афтә дзырдат: «Дә риуыздаг уләф, куыстај дә зәрдә райәд, цәрын ногәй райдай!» Ахәм хъуыдытә уыди мәнмә дәр, фәлә тызмәг дуне домдта йәхиуәттә.

1954 азы Хуссар Ирыстон бәрәг кодта, фыщаг ирон спектакль сценәйыл әвәрд куы ‘рцыд, уәдәй 50 азы кәй раңыд, уый. Уыцы џау уыд Дауы. Театр куыста бәрәгбоны программәйыл. Арфәтә, зарджытә, әмдзәвгәттә... Хъуысайы-фырты пъесә «Адәмы фырт»-әй ист чысыл нывы архайдтон әз дәр. Иу ныхасәй, уыцы мадзал хъуамә сүйдаид Цхинвалы әмә Хуссар Ирыстоны зынгә фәзынд. Әмә, әңгәгәй дәр, афтә рауад. Газеты разыры әрмәдҗытә фәзындис. Әрмәст дзы Бекъойы-фырт архайәг кәй уыд, уый кәмәндәрты йә тъәнгтә џагъта. Горәты чиновниктә нымадтой: раздәры политахәст ахәм џауы архайыны аккаг нәу. Уый мыйиаг исты куы расайа, зәгътә, хъуыды кодтой къәләтдҗынтыл бадджытә. Диссаг фәкәсдзән ныртәк-кәйи фәлтәрмә, фәлә уыцы рәстәджы уый хъазын нә уыд. Бар раттын ын нә хъәуу! Уый уыд әхсәрфарсы Җафуа, әмә абон дәр цыдәр уәззау әнкъарән мә зәрдәйи пъәрайау бады.

1955 азы уалдзәг. Фыщәгәм май. Адәм цыма әнә фәстәмә фәкәстәйә, бархийә бәрәг кәнүнц бәрәгбон, «къәлиндары сырх бол». Әз ләууын театры фәзы әмә кәсиси демонстрацимә. Иуафон мә фарсмә февзәрд мә хәлар Цоциты Къәдзәхмәт. Уый уыд парахат әмә сыртъдәг зәрдәйи хицау. Кәрәдзийән салам раттам, кәрәдзимә цалдәр ныхасы баппәрстам, ныххъус стәм. Әз рахатыдтон, Җауылдәр кәй тыхсы, уый. «Цы кәнүс?» — фәрсын әй.

«Ниңи, афтә әнәуый», — йәкъүүлүк аудио көмүкүүлүк. Стәй әнәнхъәләджы сраңыгъыттар: «Паддахады әдасдзинады комитетмә мәм фәдзырдой. Аныкс кәнәнмә». Әз алцы дәр уайтагъыд бамбәрстон. «Фарстой дә, дә хәлар Гоги күйдә тә цәрәп? Советон хицаудзинадмә хәрам наә кәнәп? Истәмәй цух айиафы ави наә?» — загътон әз. Къәдзәхмәттың цымасынан даңкорәй ныщавта. «Ды уый зыдтай? Кәеңәй?» «О, уый үәлдәр математикә наәу, нырма мәм фәдзурдзысты. Мызд истәй тыххәй исынц», — загътон әз амә ныххъұс дән.

Цыбыр ныхасәй, хицауда раздәрау хәңгәйдис «цауты тугда-дзинил». Әз уый әнкъардтон бирә азты фәстә дәр, 70-әм азты.

Фәләе үәддәр чысыл наә уық, әдильдизинәдтимә чи наә фидытта, царды рәестдинад чи агуырдта, ахәмтә. 40-әм азты райдианы Ирон театрының труппасынан гуырдзиаг труппа. Тбилиси кәмәдәр афтә кастис, цымасы Гуырдзыстоны административон арәнтының сыйғадәг Ирон театрән үәвән наәй. «Ағымасын уды» фидардзинады тыххәй хъәуы администривон уагыл иу театрының коллективына саразын. Фәләе «гуырдзиаг труппа» ие «нтыстдинәдтәм гәсгә драмкъордән дәр наә бәззыд. Сценәйни чи хъазыд, уыдан театрдзаутай фылдәр уыдысты. Фәләе үәддәр сәхи үәлбикъонының бинаны әвәрдтой.

Әз гуырдзиаг литература әмә драматургийи әнтыстытә дәлдзиниг наә кәнән. Кәуылты сты, зәгъәм, дунеон күлтүрәйән Руставелийы, Табидзе, Думбадзе, рәенхъытә. Фәләе Ирон театрының труппасынан гуырдзиаг труппа цәмән арәстор, уый зын бамбарән у. Цәвиттон, Тбилиси разамындай кәйдәртүү наә фәндүйдү Хүссар Ирыстоны национ-культурун размәңди.

Фәләе ахәм үавәрәй разы наә уыдысты, Ирыстоны театрагалон хъуыддагмә профессионалон цәстәй чи каст, уыдан.

Уанеты Владимир.

1970 азы Ирон театры коллектив нынѣфтыста СЦКП-йы обкоммә, цәмәй театры цы уавәр сәвзәрд, уымә әркәсой әмә дыууә сәрибар коллективы араэст әрцәуа. Мән фидарәй уырны, уыңы фарста әвәрцәг хуызы араэст күң ‘рцыдаид, уәд гуырдиаг труппа тагъд бампылдаид.

Фыстәг областы комитеты бакастысты, әмә хуыздәр ницы әрхъуыды кодтой, Бекъойты Г. әмә Джиоты З-мә Паддахадон әдасдзинады комитетмә фәдзурынәй дарддәр. Уым нын наэ зәрдил әрләууын кодтой наэ ахасты азтә әмә бадомдтой, цәмәй коллективон фыстәджы наэ къухфыстытә мауал уой. Фәлә ууыл дзурын дәр наэ хъуыд. Цыбыр рәстәджы фәстә уыд обкомы бүрөйи әнәрадон әмбырд. Курдиат чи бафыста, уыдоны се ‘ппәты дәр әрхуытой. «Цәмән батагъд кодтой?» — бафәрсдзыстут сымах. Хъуыддаг уый мидәг ис, әмә ирон труппа коллективон фыстәг бафидар кодта курдатәй. Уым фехъусын кодта, зәгъгә, театры фәхицән кәныны фарста цалынмә лыггонд әрцәуа, уәдмә йә күистмәничи-уал рацәудзән. Әмә уый стыр тасы бафтыдта хицәутты.

Әппәт лыстәг хъуыддәгтил наэ дзурдзынән, әрмәст уын иу цәвиттон әрхәсдзынән. Обләххәсткомы разамонәг Джиоты Константин дзурын райдыта знаггадзинады тыххәй. Стәй хъәрәй фехъусын кодта, интеллигенцийи ‘хсән рәзы фәнд Хуссар Ирыстоны Гуырдзыистонәй рахицән кәныны әмә йә Цәгат Ирыстонимә байу кәныны тыххәй, зәгъгә. «Цәгат Ирыстонимә байу нын цы ратдзән?» — тыфылтәкалгә дзырдта мәнән. «Цы ратдзән, цы ратдзән цы кәңис? Дзидзайы хъәрмұхыпп хәрдзынә!» — загътон әз. Джиойы-фыртыл цима исчи дон бакалдта, афтә әндзыгәй бazzад.

Дзуапп раттын йә бон күң не сси, уәд мәм йә мастисан ныхәстә әрбаппәрста: «Бекъойы-фырт, дәу кәд ахастон не сраст кодта, уәд дә ницыуал сраст кәндзән!».

Бирә азты фәстә та наэ хъысмәт сәмбәлын кодта. Әмә кәм әнхъәлут? Дзәуджыхъәуы, пенсимә рады ләугәйә. Цыдәр худәг мәм фәмидағ әмә йын загътон: «Цәй, күңд у, Къоста, ныр пенси кәм исис, 20 азы размә тыфылтә кәуыл калдтай, уыңы әнәдихгәнгә Гуырдзыистоны әви Цәгат Ирыстоны?» Уый ныхъхъус, цима әз әндәр исқамә дзурын.

Афәдзы фәстә Гуырдзыистоны сәйраг горәтү уыдис ирон күльтурәйи декадә. Цәмәй бамбарат, Тбилиси җәрджытә

Бекъойты Гоги йә фырт Артуримә.

әмә театралон критикә не спектакльтәм цы ңастьәй ракастысты, уый тыххәй фаг у Гуырдзыстоны уыцы азты мыхуырмә әркәссын. Гуырдзыстоны культурәйи министрад театры актерты әмә режиссерты иу къорды бавдыста кадджын нәмттәе әмә хорзәхтәм. Әз хъазыдтән ىалдәр спектаклы сәйраг ролты, уымә гәсгә диссаг нә уыд, мән дәр уыцы номхыгъдмә қай баҳастой, уый. Фәлә хүссарирыйстонаг чиновники архайдәй мә мыггаг уыцы номхыгъдәй фәңдиәр. Тбилиси фехъусын кодтой, зәгъга, политикон әғъдауәй раст нәу Цәдисон республикәйи сгуыхт артисты ном раздәры политахәстән раттын. Мән 1953 азы қай сраст кодтой, уый сә ферох. Ахәм әфхәрдән нә бабыхston әмә театрәй аңауыныл ныллау-уыдтән: ахәм уавәрты әмә ахәм зәрдәйи уагимә кусын мә бон нә уыд.

Раст зәгъгәйә, ме ‘мкусджытән уыцы әфхәрд әхсызгон нә уыд, бирә мын фәләгъстә кодтой, фәлә гәдымитәй мә удхәссәг уыдтон. Мә фәнд нә аивтон әмә мә бинонтимә аңыдтән Цәгат Ирыстонмә.

Ам базыдтон ىымыдисаг истори. Җинвалмә әрцид курдиатджын тбилисаг режиссер Нодар Думбадзеый пьесә «Урс тырысатә»

сәвәрыны тыххәй. Фыңғаджыләр бафарста, актер Бекъойы-фырты хъысмет күйд у, уымәй. Мә аңды аххосаг күй базыдта, уәд йә дисән кәрон нал уыд. «Адәмымыггаг театры афтәе ничи кәнә, — загъта ма уый. — Агурын хъәуы, сәйраг ролы чи ахъаздән, әндәр ахәмәй».

Иу хатт «ивгъуыды әндәргтә» фәхәццә сты мә фыртмәе дәр. Уый мидәфсәдты сәрмагонд дәлхайады службәе кодта уәд. Йә службәе ахицән, күйд әмбәлә, афтәе. Алцы дәр хорз уыд, цалынмә сәрмагонд службәтү уәлдәр ахуыргәнәндөнмәе цәуынвәнд не скодта, уәдмәе. Ам әй суыдтой, уәдә цы уыдаид. Фәдзырдтой-иу әем сәрмагонд хайдамә әмәе йә фарстой йә фыды тыххәй. Уый сын бамбарын кодта, цыппорәм азты хъуылдәгтә партийи 20-әм съезды әхгәд кәй әрцыдысты әмәе йын йә фыды кәй сраст кодтой, уый. Фәләе уыдан уыдәттәе ницәмә әрдәрдтой, әмәе йын загътой, цәмәй йә балц ферох кәна. Раст зәгъгәйә, әффсонән ма реабилитацийы тыххәй документы къопи әрцагуырдтой, фәләе уый ницыуал феххуыс.

АХУЫРГЕНЕТКІН ӘХХУЫСЕН

МЗОКТЫ Асләнбет

КЪОСТАЙЫ РАДЗЫРД «ДЗӘБИДЫРДЗУАН»

Къостайы прозаимә скъоладзаутә фыщаг хатт зонгә кәныңц 6-әм къласы. Йә прозаикон бынта бирә не сты. Зынданнадәр дзы у — радзырд «Дзәбидырдзуан», фыст әрцид уырыссаг әвзаты.

Ирон әвзат әмә литературағы программамә гәсгә, «Дзәбидырдзуан» сахуыр кәнынән ләвәрдәуы дыууә сахаты. Уымәй уәлдай ма Къостайы сфералдыстадәй 6-әм къласы ахуырдзаутә базонгә вәййыңц йә әмдзәвгәтә «Балцы зарәг», «Сидзәргәс», «Марходарәг», «Әй-джиди!», әмбисонд «Хъазтә» әмә «Всати»-имә (фәсурокты кәсынән).

Къостайы уацмысты әххәст әмбырдгонды (М., 1959 — 1961) «Дзәбидырдзуан» мыхуыр цәуы дыккаг чиньджы (228 — 239 ф.). Ам «Радзырдты фиппайнәгты» кәсәм: «Мыхуыр цәуы журналај «Детское чтение», Санкт-Петербург, 1893 аз, № 3, 243 — 254 фф., радзырд фыщаг хатт рацыд ам. Йә къухфыст бәрәгт нәу. Кәд әрцид фыст, уый дәр нә зонәм. Ирон әвзагмә йә фыщаг хатт раивта Тотиты А. әмә мыхуыры фәзынд газет «Кермен»-ы 1920 азы № 44 — 46. Беттырбухы, цы журналы мыхуыргонд әрцид, уым ма радзырдмә ләвәрд уыдисты нывтә» (2 том, 362 ф.).

«Хетәгкаты Къостайы цард әмә сфералдыстады азфыст» куы рафәлдахәм (5-әм том, 407 ф.), уәд уым дәр нә цәуы амында, кәд әмә кәм әрцид фыст «Дзәбидырдзуан». Әрмәстдәр загъдәуы: Къоста Стъараполы гимназы куы ахуыр кодта, уәд ныффиста уырыссагау радзырд «Зима» («Зымәг») 43 фарсы әмә скодта сәрибар тәлмац И. В. Гетеин әмдзәвгә «Ләг әмә ус». Радзырд «Зима» ничима ссардта. Әбәрәгәй бazzад Къостайы роман дәр, уымән нәм фәхәщә әрмәст йә кой, кәй фесәфт, уый тыиххәй зонәм газет «Казбек»-ай (1902 аз, № 1245, 18 январь).

«Дзәбидырдзуан» ахуыргәнгәйә, наә размә ахәм нысантә ис: скъоладзауты базонгә кәнын поэты прозаимә, уацмыс къласы бакәсүн, йә мидис аәмә идеин хъуыды бамбарын кәнын; хәхбәсты мәгүыр царды нывтә фенени аәмә хъайтарты удыхъәды сәйраг ми-ниуджытә базоның; фыссәджы ахаст йә уацмысы персонажтәм раиртасын; радзырдәй иу скъуыздаджы тәлмаңтә кәрәдзимә абарын; радзырд џавәр литературон уацмыс у, уый базонын, литературон тесттән радзырдмә гәсгә раттын раст дзуапшытә.

1-аг урок: Къостайы радзырд «Дзәбидырдзуан». Хәхбәсты әвадат царды нывтә аәмә рагон ирон хәдзары фәтк радзырды.

Урочы эпиграф:

Ирон цуанәтты цард, сәе цуаны
нысан, сәе тызмәг ёгъдәуттә аәмә
хъысмәт әххәстәй наә базондзынә,
Къостайы трагикон радзырд «Дзә-
бидырдзуан» куы наә бакәсай, уәд.

Хъесаты В.

Фәйнәгыл урочы темә, эпиграф аәмә ирон ныvgәндҗыты нывтә: Дзанайты Азанбеджы ныв «Әртә нарты саджы фәдил цәугәйә», Дзантиаты Юрийы ныв «Сусәг әргәвст. Сусәгдзуангәндҗытә», Тугъанты Махарбеджы конд иллюстрацитә Къостайы «Всати» аәмә «Дзәбидырдзуан»-мә аәмә йә ныв «Зәйластыты агурынц», Дзиуаты Батразы аәмә Хъаныхъуаты Умары иллюстрацитә радзырдмә, Дзбойты Михалы конд скульптурәйы хуызист — Всатийы сурәт.

Йә разныхасы ахуыргәнәг радзурдзән ахуырдзаутән хәххон адәмь әвадат царды уавәрты тыххәй. Зебаты хъауы цәрдҗытән (әәмә канд уыданән наә) цуан уыд сәе царды сәйраг фәрәз. Цуаны цы фәндәгтүл цыдысты, уыдан уыдысты тәссаг аәмә әвирхъя зын. Цуанәттәй-иу бирәтә сәе хәдзәрттыл нал сәмбәәлдысты: кәнә-иу сәрсәфән биләй ахаудысты, кәнә та-иу зәйы бын фесты. Къоста хорз зыдта хәхбәсты адәмь цард, сәе уәззазу уавәр, ёгъдәуттә, сәе ахастдзинәйтә кәрәдзимә. Уыданы тыххәй фыста йә этнографион очерк «Особа»-лы дәр.

Цуаноны тәссаг хәххон фәндәгтә, сәе зын аәмә хъизәмайраг күист әвдышт әрцыдысты Къостайы радзырд «Дзәбидырдзуан»-ы («Охота за турами»). Абон наә урочы мах бакәсдзыстәм ацы радзырд Дзасохты Музаферы тәлмаңгәй.

Къостайы радзырд асәй егъяу нәу. Уымә гәстәй йә әппәтәй дәр әмбәләы къласы бакәсүн, фәлә уый къухы күңе бафта, уәд әй скъоладзаутә кәронмә бакәсдзысты хәдзары.

Радзырды текст бакәсүны агъоммә хъәуы дзырдуатон-frageologion күңст бакәнүн, зынәмбарән әмә әнәзонгә ныхастән раттын сә нысаниуәг:

Айнәджы цъассыты — хәхты әрфыты.

Гәмхетт кәрчытә — фыдуында, фыдхъуын кәрчытә.

Халас пъәззыйау ныббадт — халас йәхи нал исы.

Нырхән мәйи кәрон — рухән (сентябрь) мәйи кәрон.

Къәдзәхты цыргъ цъуппыта тә гәнәхтау фәзыныңц — мәс-гүйтау фәзыныңц.

Минмырон хъәләс — алыхуызон, бирәхъәләсон.

Мызыхъхъарәзт ләг — бәзәрхыг, фидар ләг.

Ерәдзыш — уәды рәстәдҗы әппәтә каджындәр әмә зынаргъдәр хәцәнгарз, топп, хъrimag.

Уафс — ирон дзабыры әрчъиаг бын.

Әрчъи, әрчъитә — къахыдарәс койгонд стурвосы цармәй.

Хатән — цәрәнуат, къум.

Әффәг — иу хохәй иннәмә ахизән, араң.

Нымдгәнгәйә йә фыды цур әрбадт — әфсәрмыгәнгәйә әрбадт.

Әмхәрд фахсыл суайын — цәхгәр хәрды суайын.

Къәдзәхты рәдзәгъдтә — цалдәр къәдзәхы кәрәдзийи фарсма.

Уысм — рәстәдҗы бәрц, цәстыфәныкъуилд.

Фәнык къусбар кәнүн — әнәмәтәй хәдзары бадын, ницә-уыл хъуыды кәнүн.

Әгүүппәгдзинад — әгомыг, әнәсүм, әнәсүбыртт, әдзәм.

Адыли — дәргъы бәрц, 0,71 м.

Бон ивайын райдыцта — бон цъехтә кәнүн райдыцта.

Әрдзедзыкка — әрцауында зәг.

Тәрхәттә кәнүн — уынаффә кәнүн, хъуыддагыл ныхас кәнүн, ам — цуаныл ныхас кәнүн.

Рында — цъупп, хауән был.

Әнәдизәрдигәй — әнәгуырысхойә.

Сә фәсонәрхәдҗы дәр наә уыди — сә хъуыдыйы дәр наә уыди.

Анәхъола — әнәчетар, әнәаив, әнәджелбетт.

Мәңгәвәдәг — хәңгәнгарзы әргъяевән.

Сылкъи — сываз, ам — тәрсаг, тәппуд, әнәныифс.

Хуыздәр уайд, ахуыргәнәг къласы радзырд йәхәдәг күй бакәси, уәд. Әмә ма фиппайнәгтә дәр күй скәни (ома, зынәмбарән ныхәстә әмә дзырдбәстыты нысаниуәг кәсгәкәсын күй амонид).

Уый фәстә ахуыргәнәг саразы беседә, скъоладзаутә радирыды мидис ңас арф бамбәрстой, уый базоныны тыххәй. Ахуыргәнәг әмә ахуырдзауты ныхас бацайдагъ уыдзән ахәм фарстыты фәдил:

1. Цавәр цәрән бынат равзәрста йә радзырды хъайтартән Къоста? Куыдәй уайы уә цәстытыл Зебаты хъәу? Ссарут тексты Зебаты хъәуы әмә йә цәрдҗыты царды әрфыист әмә йә ләмбынаәг бакәсүт (65 — 66 ф.).

2. Литературон уацмысы тынг ахадынц әрдзы нывтә — пейзаж. Цавәр пейзаж уынәм мах радзырды? (Зебаты хъәу нырхәны мәйы кәрон). Кәсәдҗы зәрдәйы цавәр хъуыдыта әмә әнкъарәнтә әвзәрын кәны ацы хәеххон хъәууон пейзаж?

3. Цавәр аивадон мадзәлттәй пайда кәны Къоста, Җәмәй равдиса Зебаты хъәу әмә йә цәрдҗыты цард?

4. Цы базыдат Тедо әмә йә хионты царды тыххәй?

5. Тедо, Сабан, зәрөнд Зураб, Зәлинә, Зауырбек сты радирыды архайджытә. Ис сын әрмәстдәр наемтта. Куыд хъуыды кәнүт, ҇ауылнаә радта фыссәг йә хъайтартән мыггәгтә әмә ҇әимә баст у уый?

6. Чи уыд зәрөнд Зураб? Цы цәстәй кости ләгдзинадмә? Цавәр хорз миниуджытә ма йәм уыди?

7. Къостайы радзырды уынәм мәгуир, фәлә кәрәдзиуыл әнувиyd Тедойы бинонты цард әмә фәтк. Цавәр ирон әгъдәуттә әмә бинонты 'хсән ахастанадтә равдыста йә радзырды? Ранымайт сә.

8. Зәлинә — Тедойы әрыгон ус, дзидзидай сывәллоны мад. Җәмәен уыд әнкъард Зәлинә? Җәмәй тарсти Тедойән? Цавәр хәдзары күистытә кастысты Зебаты хъәуы сылгоймәгтәм?

9. Җәмәй тәссаг уыд дзәбидыртыл цуан кәнын?

10. Цавәр фәндагыл ацыдысты цуанәттә әмә Җәмәен равзәрстой ацы фәндаг?

11. Ссарут тексты Мыствәндаджы әрфыст (70 — 72 ф.). Цавәр аивадон мадзәлттәй пайда кәны ам Къоста, цәмәй кәсәг ирдәрәй бамбара Мыствәндаджы тәссаг әмә сәрсәфән уавәр?

12. Цавәр миниуджытә хъуыди Тедо әмә йе 'мбәлтты, цәмәй айнәг къәдзәхты зына-нәзына тигътыл, зыхъхыртә әмә әнхъырдтыл хәңгәйә, фаллаг фарсмә бахызтаиккой, уымән?

13. Радзурут-ма, цуанәттә куыд бахызтысты ләбырды сәртү, къахвәндат кәм әrbaiscäft, уыцы ран?

14. Цавәр цуаноны миниуджытәй хайджын уыд Тедо? Куыдәй равдыста фыссәг Тедойы цуаны заман?

15. Цәмән әруагъта йә ерадзыпп Тедо, дзәбидырты хәст куы федта, уәд?

16. Къоста фыссы: «Цы дзәбидыры равзәрста (Тедо. — М. А.), уымән сыйкъаты хәст бацайдагъ. Ахәм хәст фенен стәм цуаноны къухы әфты». Куыд әмбарут радзырды ацы ныхәстә?

17. Ләмбынәг бакәсүт радзырдәй скъуыдзаг «Дзәбидырты хәст» (74 — 75 ф.). Цавәр ног миниуджытә паргом кодтам Тедойы сурәтү?

18. Радзурут-ма, куыд әмә цәмән фесәфт Тедо?

19. Фәстаг дыууә абзацы хъуыдыйәдты кәрон радзырды арах фенән ис бирәстъәлфыгтә:

«Алы гыццыл дур дәр йә фәдил сайдта мингай әндәр дуртә... Дурты тыхджын нәрын әмә гуыр-гуыр комәй коммә азәләйдисты... Рыг әнәхъән ком мигъяу бамбәрзта...»

Дурты зәй банцад... Йә фәстаг уынәр кәмдәр комы арфы әрмынәг... Рыг әрбадт... Тедо цырындыл ләууыд, уымән йә фәд дәр нал аzzад. Бынхафт, бынсәрфт әй ныккодта...»

Әнәнхъәләдҗы пайда кәны Къоста ам әрхәңән нысантәй? Цәмән равзәрста фыссәг ахәм аивадон мадзал радзырды кәронән әмә цы амоны уый?

Урочы ахуыргәнәг пайда кәндзән Къостайы иннәе уацмысәй — әмдзәвгә «Джук-тур»-әй. Ацы әмдзәвгә мыхуыргонд әрцид фыццаг хатт газет «Северный Кавказ»-ы 13 июля 1893 азы № 46, йә бынмә уыд къухфыст «Коста». Әмдзәвгә фыст у уырыссагау, йә кой ма ис Къостайы писмотәй иуы — Цәләйккәти Аннәмә (1898 аз 6 декабрь): «Затем я был выслан из Владикавказа... Попал в трушобы Карачаевских гор, на серебро-свинцовый рудник... Бестрепетно, гордо стоит на откосе джук-тур

круторогий в застывших снегах, — старался я передать свое чувство, действительно, как тур, скитаясь по неприступным скалам центрального Карабая...»

Ахуыргэнэг хъуамæ рагацау бацæттæ кæна ахуырдзауты аив касть иу дзы раздæр кæсдзæн æмдзæвгæ «Джук-тур» уырыссагау, уый фæстæ йæ иинæ бакæсдзæн иронau — ратæл-мац æй кодта Хаджеты Таймураз.

ДЗÆБИДЫР

(Къостайæ)

Адæрсгæ, сæрыстырæй митæвдылд фахсыл
Зырнæйзылд дзæбидыр уæнгрогæй лæууы.
Ысчæцыд ыл халас... Уæд судзы æгасæй
Налхъуытау сæууон хуры тынтæм йæ хъуын.

Йæ сæрмæ паддзахау зæрин налмас худы
Нырттивы æрвон рухсмæ Саты хох — уаз;
Дæлдæр та лæгъз айнæгыл хъал дон фæцууды,
Рæумигыы фæздæджы ныгъуылы Кавказ.

Нæ арф кæмтты кæрдæг фæцыди мæстагæй,
Хъуыдызастæй сонт сычъи дардмæ нымдзаст...
Кæсы мæм, æрдхæрæны нывмæ кæсгæйæ,
Фыццаг хатт æрæмбæрстон хъыг æмæ уарзт.

*Мыхуыргонд цæуы чиныгæй: Хаджеты Т. Урс хæхты зар-
джытæ: Амдзæвгæтæ. Дзæуджыхъæу: Ир, 1991, 87 ф.*

Цæмæй скъоладзаутæ æмдзæвгæйы идеин он æмæ аивадон хъуыды арфдæр бамбарой, се 'нкъарæнта фæтыхджындæр уой, уый тыххæй уроучы пайды кæндзысты музыкæйæ — байхъус-дзысты Гæбæраты Ильяты романc «Джук-тур»-мæ. (Пластинкæ 33 Д — 034859 ГОСТ 5289–69) (Цæгат Ирыстоны Паддзахадон симфонион оркестр — дирижер Павел Ядых).

Ацы музыкалон уацмыс у романc-пейзаж, романc-сагъæс. Гæбæраты Илья йæ сæйрагдæр хæсыл нымадта йæ музыкæйы зæлты равдисын адæймаджы, уарзондзинад æмæ æнкъардзинад, ахæм адæймаджы уавæр æмæ 'нкъарæнтаен романсы ныхмæвæрд сты алæмæты хæхты нывтæ.

- Фарстытә әмә хәсләвәрдтә әмдзәвгәмә:
1. Уә зәрдәмә фәңғысты Къостайы әмдзәвгә әмә Гәбәраты Ильяйы романсы? Цәмәй?
 2. Куыд равдыста йә әмдзәвгәйи Къоста ныхасәй әмә Илья йә романсы зәлтәй адәймаджы миддуне, йе 'нкъарәнтә?
 3. Цавәр аивадон мадзәлттәй пайда кәнынц поэт әмә композитор сәе уацмысты, цәмәй ирдәрәй равдисой лирикон хъайтары зәрдәйи «хъыг әмә уарзт»?
 4. Ссарут әмдзәвгәйи антitezә – ныхмәвәрд. Зәгъут уә хъуыдыйтә уый тыххәй.
 5. Куыд цәуы әвдышт әмдзәвгәйи әмә музыкәйи дзәбидыры сурәт?
 6. Цавәр нывтә ауади уә цәсттыыл, әмдзәвгә әмә романсмә куы хъуыстат, уәд?
 7. Цы у әмдзәвгәйи әмә романсы музыкәйи сәйраг хъуыды?
- Хәдзармә күист:** кәронмә бакәсын радзырд; радзырды ныххәстәй саразын пълан кәнә текстмә хәстәг сахуыр кәнын радзырдәй скъуыддзаг «Дзәбидырты хәст» кәнә «Тедойы әрцәттә дзәбидыр ахсынмә».

2-аг урок. Тедо – фәлтәрд цуанон; йә фәлгонц әмә йә сәйраг ахууәлтә. Хәэхон әрдзы рәсугъддинад, йә бархъомыс адәймаджы царды.

Урочы эпиграф:

Цуанон ләг мәрдтәм
Хәстәгдәр цәры,
Йә мард та уәлмәрдтәм
Нә хәццә кәны.

Къоста. Чи дә?

Дыккаг урочы райдиан ахуыргәнәг базоны, скъоладзаутә куыд сәххәст кодтой, хәдзармә сын цы әрмәг ләвәрд уыд, уый. Цалдәрәй бакәсынц радзырды текстмә гәсгә хәдзары арәэт пълан. Пъланыл дзургәйә, ахуырдзаутә ногәй әрләүүин кәнынц сә зәрдыл йә сюжет әмә йә хъайтарты. Дәлдәр хәссәм ахуыргәнәгән аххуысән «Дзәбидырдзуан»-ы пълан, сарәэтой йә иумә ахуыргәнәг әмә сабитә.

I. «Зебаты хъәуы нымадәй әртүндәс хәдзары йеддәмә нә уыди».

II. «Ацы хъәуы цардысты ир, цардысты тынг мәгуыр».

III. «Нырхәнү мәйи кәрон иуәй-иу хатт скәны хур бонтә».

IV. «Иу ахәм изәр кәройнаг хәдзары дуармә әрләууыд иу ирон ләшпүләг».

V. «Тедойы тъәпәнсәр хәдзары уыд дыууә хатәны... Уыдон уыдысты... Тедойы бинонтә: йә фыд, йә ус әмәй үә чысыл ләппү».

VI. «Мәйрухс әхсәв дзәбидыртә дәлдәр әрхизың. Мыстәндагыл куы аңауат, уәд боның тәхтүл сә размә фәуыдзыстут».

VII. «Әхсәвәр сәттә... Хуыцауәй курәгау дә курын: уыцы әлгъыст фәндагыл ма аңу, — ләгъстә йын кодта Зәлинә».

VIII. «Мыствәндагыл цәуын әнәуи дәр тәссаг уыд, уәлдайдәр та әхсәвыйгон».

IX. «Әңгәйдәр, уыцы ран къахвәндаг әрбайсәфт... Фәлә цуанәттә әмә къахвәндаджы әхсән уыдис... әмуырдыг дурын къул».

X. «Сабан фәбыйрыд, фәлә үе 'мбәлтә ахәм хъуыдагмә цәттә уыдысты: фидар хәңзысты бәндәнүл».

XI. «Уалынмә әмбырдгәнән бынатмә схәццә сты... Цуанәттә тымбыл әрбадтысты әмә аходән хәримә бавнәлдәй..., тәрхәттә кодтой сә дардәрү цуаныл».

XII. «Цуан кәнныны рәстәт дәр әрхәеццә. Тедо үе 'мбәхсән бынатмә фәцәйхәццә кодта. Йә ракизфарсырдыгәй иу чысыл фахсыл хызти дзәбидырты әнәхъән дзуг».

XIII. «Тедо ныры хуызән ныфсдҗын әмә цәрдәг никуыма уыд... Уый уыди, ныртәккә кәй бахсдзән, әрмәстдәр уыцы дзәбидыры сагъәс».

XIV. «Рыг әрбадт. Тедо цырындзыл ләууыд, уымән йә фәд дәр нал аzzад. Бынхафт, бынсәрфт әй ныккодта...»

Дыккаг уроочы ахуыргәнәг хъуамә ләмбынәг әрдзура радиры хъайтарты фәлгонңыл, уыдонән раттын хъәуы характеристика. Урокән йә аңу хай мах бәттәм фарстимә: цы у радзырда?

Радзырд – у литературан термин, у прозәйә фыст цыбыр аивадон уацмыс, әвдист дзы әрцәуы адәймаджы цардәй исты цау. Фыссәг радзырды равдисы архайджыты цардәй чысыл ныв. Зәгъәм, Къоста «Дзәбидырдзуан»-ы сәйрагдәр хъайтарән райста, Тедо иу цыбыр рәстәт цуаны куыд аңыд әмә куыд

фесæфт. Тедо уыди мæгуыр хæххон лæг, йæ царды фæræз æрмæстдæр цуанæй кæмæн уыд, ахæм. Йæ фыд Зураб, кæддæр дæсны цуанон, Тедойæн радта йæ фæлтæрддинад, стæй йæ номхæссæны хъримаг – ерæдзыпп.

Тедо æвдышт цæуы фæлтæрд, цыргъзонд, хæрзарæхст цуанæй. У ныфсхаст, хиуылхæцгæ, быхсон, бинонтыл æмæ æмбæлттыл æнувыд. Æхсæвыгон тæссаг фæндæгтыл, лæбырдтыл, сæрсæфæнты сæрты цæуы арахстгай æмæ ныфсхастæй. Йæ фæдыл кæны йе 'мбæлтты дæр. Зын ран сын авæры ныфсытæ, æххуыс сын кæны. Уыцы миниуджытæ фыссæг уый тыххæй æвдисы, цæмæй æргомдæр, бæлвyrддæр цæстытыл ауайа ра-дзырды сæйраг хъйттар.

Фыццаг хатт зонгæ кæнæм тæлмацимæ 6-æм къласы ахуырдзауты. Ахуыргæнæт хъумæ зæгъя, цы у тæлмац, уый, æмæ ахсджиагдæрлы нымайа аивадон уацмыс тæлмац кæныны сусæг-дзинæтæ райхалын, аивадон дзырдмæ скъоладзаутæм æнкъа-рынад рæзын кæнын.

Ахуырдзаутæ хъумæ зоной: тæлмацы аивад тынг зын æмæ вазыгджын у, уæлдайдæр та поэтикон (æмдзæвгæй) тæлмацы аивад. Джусойты Нафи дзæгъæлы нæ зæгъы: «Цæмæй иу æвзагыл фыст уацмыс иннæ æвзагыл ногæй снывæндай, уый тыххæй хъæуы сഫæлдыштадон курдиат, бирæ цыдæртæ зонын æмæ аив дзырды ад æмæ нысаниуæг бæлвyrд æмбарын» (Джусойты Нафи. Ирон литератураЙ. Ахуыргæнæт чиныг астæуккаг скъо-лайы 9-æм къласæн. Дзæуджыхъæу: Ир, 2001, 123 ф.).

Ахуырдзауты размæ гæххæттыл æмæ къласон фæйнæгыл фыст скъуыддзаг Къостайы «Дзæбидырдзуан»-æй æмæ Тоти-ты А., Джусойты Н. æмæ Дзасохты М. тæлмацтæ. Тæлмацгонд текст æмæ оригинал (уырыссаг текст) скъоладзаутæ ахуыргæ-нæгимæ кæрæдзийыл абарынц, раст сæм цы бынæттæ нæ кæсынц, уыдонæн дæттынц сæхи варианттæ. Уырыссаг-ирон дзырдуатæй пайда кæнгæйæ, дзырдты нысаниуæг агургæйæ, ахуырдзаутæ сссарынц æппæты растдæр дзырдтæ æмæ дзырд-бæстытæ.

Къостайы «Дзæбидырдзуан»-æй скъуыддзаг:

Аул Зебат состоял из тринадцати дворов. Сакли его, словно гнезда ласточки, лепились в складках утеса, вздымавшегося до облаков из глубокой теснинь. Бушующий поток на скалистом дне ущелья казался из аула серебряной нитью. Ни кусточка,

ни деревца кругом! Везде скалы, одни скалы, поросшие мхом, и голый безжизненный камень.

Тотиты А. тәлмаң:

Зебаты хъәуы цардис әгасәй әртындәс хәдзары. Арф уынгәг комы сәрмә, бәрzonд мигъты әмвәз, йәх хәдзәрттә уәлиау зындысты зәрватыччы ахстәттау хохы айнәгыл. Бынәй, комы, дон хъәргәнгә уади йә айнәг къәйбыныл, калмау къәдзтәгәнгә дыууәрдәм, әмә дардмә әрттывта әвзист әндахау. Иу бәлас, иу къутәр никуы уыдис. Әрмәст дардыл бәстә бацахстой ихсыд къәдзәхтә әмә дуртә.

Джусойты Н. тәлмаң:

Зебаты хъәуы цардис әгасәй әртындәс хәдзары. Хәдзәрттә, зәрватыччы ахстәттау, сты ныхәст, арф уынгәг комәй әврағъты онг чи фәцыд, уыцы хохы дыдәгътыл. Комы рәбүн дурвәдил абухгә әхсәрдзән хъәумә зыны әвзист әндахау. Иу къудзи, иу бәлас никуы ис әvvәхсты! Иууыл къәдзәх әмә къәдзәх! Хъуына хәхтә әмә гомгәрц әдзард дуртә.

Дзасохты М. тәлмаң:

Зебаты хъәуы нымадәй әртындәс хәдзары йеддәмә нә уыди. Йәх тъәпәңсәр бәстыхәйттә зәрватыччы ахстәттау банаыхәстисты, комы арфәй мигъты онг чи фәцыд, уыцы айнәджы цъассыты. Къәдзәхдурты әхсәнты абухгә дон комы бынәй хъәумә зындис әвзист әндахы хуызән. Бәстыл иу къудзи, иу бәласы мур никуы уыд! Алы ран дәр къәдзәхтә, хъуына кәуыл схәцыд, ахәм къәдзәхтә әмә гәмәх, әдзард къәйдуртә.

Дардәр тәлмаңтимә күист цәуы, дәлдәр цы фарстытә әмә хәсләвәрдтә дәттәм ахуыргәнәгән, уыдонмә гәсгә.

1. Уә размә фәйнәгыл әмә гәххәттыл скъуыдзаг Къостайы «Дзәбидырдзуан»-әй. Ирон әвзагмә йәх раивтой Тотиты А., Джусойты Нафи әмә Дзасохты Музәфер. Ацы тәлмаңтәй уә зәрдәмә кәцы фәцыдис тынгәр әмә цәмән?

2. Дәумә гәсгә цәмәй хицән кәнынц қәрәдзийә ацы тәлмаңтә (стилистикайә, сәх хъуыдиты әүүәлтәм гәсгә, сәх эмоционалон тыхмә гәсгә әмә а. д.).

3. Тәлмаңтәй рагондәр кәцы у? Цәмән афтә нымайыс?

4. Тәлмаңтәй Къостайы оригиналон текстмә хәстәгдәр кәцы у?

5. Чи сты Къостайы прозæ тæлмацгæнджытæ? Цы зоныс ды Тотиты А., Джусойты Н. æмæ Дзасохты М. тыххæй, куыд тæлмацгæнджытæ, афтæ?

6. Раст у, дæумæ гæсгæ, иу uaцмысæн цалдæр тæлмацы куы уа, уый? Хуыздæр нæ уаид, æрмæст дзы иу куы кæсиккам æмæ ахуыр кæниккам, уæд? Дæ хъуыдтыæ рапром кæ, дæ размæ файнæгыл æмæ гæххæттыл цы тæлмацтæ ис, уыдонæй пайдæ кæнгæйæ.

7. Тæлмацгæнджытæй алкæцы дæр йæ хæсыл нымадта Къостайы заман ирон цард æмæ адæмы хъысмæт ирддæрæй равдисын. Äнус æмæ æрдæгæй фылдæр рацыд «Дзæбидырдзуан»-ы хабæрттыл. Тæлмацгæнджытæй кæй къухы бафтыд аивдæрæй равдисын Къоста æмæ йæ хъайтарты заман? Цавæр ныхæстæ æмæ дзырдбæстытæй пайдæ кæны тæлмацгæнæг? Куыд æвдисынц уыдон рагон заман?

8. Дæ ныфс хæссыс тæлмац кæнынмæ? Куыд раивис ды Къостайы «Дзæбидырдзуан» æмæ кæцы скъуыддзаг ратæлмац кæнис?

9. Äнцон у тæлмацгæнæджы куыст? Цавæр адæймаг хъуамæ уа тæлмацгæнæг? Ранымай-ма ирон поэттæй æмæ фысджытæй тæлмацыл чи куыста, уыдоны нæмттæ.

Скъоладзауты сֆæлдыстадон хъуыды рæзын кæныны тыххæй рахиздзыстæм алыхуызон цæстуынгæ аermæгмæ. Спайдæ кæнæн ис Къостайæн йæхи нывтæй дæр «Äрдзон хид», «Зикъярайы æфцæг» æмæ Тугъанты Махарбеджы, Хъаныхъуаты Умары, Дзиуаты Батразы иллюстрацитæй радзырдмæ. Фылдæр æрдзурдзыстæм Дзиуаты Батразы нывты фæдыл: уыдон фæзындысты æрæджы — 2003 азы.

Ахуыргæнæджы ныхас. Ныр та нæ разы Къостайы чиныг «Дзæбидырдзуан». Ацы чиныг дыккаг хатт уагъд æрцыд Уæрæсейы Федерацийы сгуыхт нывгæнæг Дзиуаты Батразы фæрцы. Уий ногæй бакуыста чиныджы иллюстрацитыл. Дыууын иумæ схæццæ «Дзæбидырдзуан»-ы нывты бæрц. Äмæ уий хуымæтæджы нæу. Дзиуаты Батраз зæгъы: «Къостайы базыдтон, скъоламæ нæма цыдтæн, афтæмæй. Чермены хъæуы ма цардыстæм уæд. Нæ цары ссардтон чиныг, фæстæдæр мын куыд бамбарын кодтой, афтæмæй æмбæхст уыд. Кæсын æмæ ныв кæнынæй фылдæр ницы уарзтон, иннае сывæллæттæй-иу алыгъдтæн æмæ-иу ныв кодтон. «Дзæбидырдзуан» куы бакастæн, уæд Тедойæн ахæм тæригъæд кодтон æмæ... Уæдмæ хæхтæ уынгæ дæр никуы фæкодтон, фæлæ uaцмысмæ гæсгæ мæ цæстытыл ауадысты, суанг ма-иу сæ мæ фыны дæр федтон».

Ныvgænæg Mæskuyiyы полиграфион институты куы ахуыр кодта, уәд йæ фыщаг зәрдиаг күистытæ уыдысты «Дзәбидырдзуан»-мæ. Йæ аивадон уацмыстæ әнгом баст сты ирон литературæ әмæ адæмон сферлдыстадимæ. Фылдær уарзы Нарты каджытæ әмæ поэзи. Цы сразæнгард кодта ныvgænæджы хуызджын иллюстрацитæ Къостайы радзырдмæ саразынмæ. Йæхæдæг Батраз дæтты ахæм дзуапп: «Дзәбидырдзуан» куы райсæм, уәд мæ нывтæ фæндыд симфонийы хуызæн равæрын — райдиан, кульминаци әмæ дзы кæрон дæр куыд уа, афтæ. Стæй дзы бавæрдтон иумæйаг хъуыды — адæймаджы философи. Уацмысмæ символикон цæстæй куы æркæсай, уәд у адæймаджы цардвæндаджы хуызæн. Нарæт къахвæндагыл цыма рухсæм тымдзыдтой. Фæндыд ма мæ адæймаджы ас дунейы тыгъдады равдисын, æрдзы хъæбысы уый мæлдзыджы йас фæзыны.

Фарстытæ Тугъанты Махарбеджы, Хъаныхъуаты Умары әмæ Дзиуаты Батразы нывтæм:

1. Уæ зәрдæмæ фæцыдисты? Цæмæй?
2. Арахдæр цавæр хуызтæй пайды кæнынц ныvgæнджытæ әмæ цæмæн?
3. Цавæр аивадон техникæйы фыст æрцыдисты хуызджын иллюстрацитæ?
4. Ныvgæнджыты әнкъарæнтæ куыд æвдыст цæуынц нывты?
5. Дзиуаты Батраз зæгъы: «Ныvgænæгæн йæ зәрдæйы цæф әмæ къухы тых хъуамæ иу уой». Разы стут ныvgæнæджы хъуыдымæ? Куыд фæзындысты Батразы «зәрдæйы цæф әмæ къухы змæлд», на разы цы нывтæ ис, уыдоныл?
6. Цы ис иумæйагæй әмæ цæмæй хицæн кæнынц Тугъанты М., Хъаныхъуаты У. әмæ Дзиуаты Б. иллюстрацитæ?
7. Аєркæсæм Тугъанты Махарбеджы иллюстрацитæм. Куыд равдыста ныvgænæг Тедойы бинонты? Цавæр ирон æгъдæуттæ әмæ бинонты 'хсæн ахастдзинæдтæ базонæн ис Махарбеджы нывты? Цавæр аивадон техникæйы конд æрцыдисты ацы нывтæ?
8. Куыд равдыста йæ нывты Зебаты хъæуы тыхст царды уавæртæ Хъаныхъуаты Умар? Цæмæй хицæн кæнынц Умары иллюстрацитæ иннæты күистытæй?
9. Дзиуаты Батразы нывтæ сты бынтон æндæрхуызон. Сæй-рагдæрлы уый банимадта хæххон æрдзы рæсугъдзинад әмæ йæ бархъомыс адæймаджы царды. Эмæ йæ къухы бафтыди

уый? Цәй руаджы равдыста Батраз әрдзы рәсугъдзинад, Тедойы зәрдәйы 'нкъарәнтә?

10. Дәхәдәт та џавәр нывтә саразис Къостайы радзырдмә әмә џавәр аивадон техникәйи? Да нывты џавәр хъуыдитә әмә 'нкъарәнтә бавәрис?

Дыккаг уроучы кәрон ахуыргәнәт ратдзән скъоладзаутән радзырдмә гәстә арәзт тесттә.

Хәсләвәрд: равзар раст дзуапп.

1. Кәм әрцыд фыщаг хатт мыхуыргонд Къостайы радзырд?

А. Дзәуджыхъәуы.

Б. Мәскүйы.

С. Стъараполы.

Д. Санкт-Петербургджы.

2. Џавәр әзвагыл ныффииста Къоста радзырд «Дзәбидырдзуан»?

А. Ирон.

Б. Уырыссаг.

С. Немыцаг.

Д. Латинаг.

3. Кәй фәрци кәсәм ныртәккә иронau Къостайы радзырд?

Чи у йә тәлмацгәнәг?

А. Мамсыраты Дәбе.

Б. Дзасохты Музәфер.

С. Зәнджиаты Бәбү.

Д. Хәблиаты Сафар.

4. Џавәр хәдзәрттә уыди Зебаты хъәуы цәрджытән?

А. Бирәуәладзыгон хәдзәрттә.

Б. Дурәйамад хәдзәрттә.

С. Тъәпәңсәр хәдзәрттә.

Д. Бетонәйарәзт хәдзәрттә.

5. Фосәй цы уыди Зебаты хъәуы адәммә?

А. Бәхтә әмә хъуццытә.

Б. Сәгътә әмә хәрджытә.

С. Хъуццытә әмә фыстә.

Д. Сәгътә әмә бәхтә.

6. Џавәр къахыдарәс уыдис цуанәттыл?

А. Цырыхъытә.

Б. Къалостә.

С. Батинкәтә.

Д. Әрчъитә.

7. Цәмәй цардысты Зебаты хъәуы цәрдҗытә?
- Зәххы күистәй.
 - Дзәбидырдзуанәй.
 - Базар кодтой.
 - Хәдзары фосәй.
8. Кәм уыд йә хүйссән зәронд Зурабән?
- Хәрдҗытимә иу хатәны.
 - Бәхтимә иу хатәны.
 - Сәгтимә иу хатәны.
 - Бинонтә кәм цардысты, уыцы хатәны.
9. Цавәр хәцәнгарзәй цуан кодтой Тедо әмә耶 'мбәлтә?
- Хәримагәй.
 - Ерәдзыппәй.
 - Дамбацайә.
 - Кардәй.
10. Бардуәгтәй кәңыйыл фәдзәхсын кодта йәхи Зәлиниәйән Тедо?
- Всатийыл.
 - Тутырыл.
 - Уастырджийыл.
 - Фәлвәрайыл.
11. Цавәр фәндагыл аңыздысты цуанәттә мәйрухс әхсәвы?
- Сосәфәндагыл.
 - Дурвәндагыл.
 - Мыствәндагыл.
 - Къахвәндагыл.
12. Цал адәймагәй аңыздысты цуаны Зебаты хъәуәй?
- Әхсәзәй.
 - Авдәй.
 - Астәй.
 - Фондзәй.
13. Кәцы фәндагыл әнәдизәрдигәй бацыд Тедо дзәбидыртәм?
- Уәллаг фәндагыл.
 - Дәллаг фәндагыл.
 - Әввахсдәр фәндагыл.
 - Әдасдәр фәндагыл.
14. Цал дзәбидыры афәлдәхта Тедо иу гәрахәй?
- Иу дзәбидыр.
 - Иу дәр нәе.

- С. Аертæ дзæбидыры.
 Д. Дыууæ дзæбидыры.
 15. Цавæр ирон æгъдау æвдисы фыссæг уацмысы?
 А. Ирон чындзæхсæв.
 Б. Сывæллон авдæны бæттын.
 С. Чындз уырдыг лæууы йæ хицауы раз.
 Д. Хистæр æмæ кæстæры ахаастдзинæдтæ.

Ахуыргæнæгæн раст дзуапптыæ:

1. Д;	6. Д;	11. С;
2. В;	7. В;	12. А;
3. В;	8. С;	13. В;
4. С;	9. В;	14. Д;
5. В;	10. С;	15. С.

Хæдзармæ күист: 1. Ныффыссын цыбыр радзырд ахæм темæйыл: «Цы кæссы Тедойы бинонтæм йæ сæфты фæстæ»? 2. Кæнæ та нывæц «Дзæбидырдзуан»-ы иллюстрацитæм гæсгæ — кæй нывтæ фæцыдисты тынгдæр мæ зæрдæмæ æмæ цæмæй? (Хъаныхъуаты Умары, Тугъанты Махарбеджы, Дзиуаты Батразы)».

Ахуыргæнæг хъуамæ пайда кæна алыхуызон æрмæгæй: Къостайы уацмысты æмбырдгæндтæй, хицæн наукон æмæ иртасæн чингуытæй, газетты æмæ журналты æрмæгæй.

АРВИСТОН

ÆВЗАГ КАНД КИЕВМÆ НÆ — КАВКАЗМÆ ДÆР ФÆХОНДЗÆН

Фарон августы, Хуссар Ирыстоны хæстæй чысыл фæстæдæр, уыдтæн Сухумы. Фембæлдтæн мæ рагон хæлæртимæ. Бабæргæт кодтон И. Г. Папаскирий номыл республикон наукон библиотекæ дæр. Кæсæн залы бирæ адæм нæ уыд, уымæ гæгæгæ мæ цæст æрхæцыд, æддаг бакастæй славийнаджы æнгæстæ чи уыд, иу ахæм лæппуйыл. Уæлдай тынгдæр сçымыдис дæн, йе стъолыл ын абхазаг фысджыты æмæ адæмон сֆæлдыстыады чингуытæ, стæй абхазаг-уырыссаг дзырдуаттæ куы федтон, уæд.

Базонгæт стæм.

— Алексей, — загъта лæппу. — Йошкар-Олайæ. Абхазийы фыщаг хатт нæ дæн. Мæ зæрды ис Ирыстонмæ дæр, сæрмагондæй та Цхинвалмæ ацæуын. Ирон æвзаг цас базыдтон, уый, зæгъын, сбæргæт кæнон.

— Алексей, дæ зæрдæ мыл ма фæхудæд, фæлæ мах рæстæджы фæсивæд, сæ цардæн пайдадæр цы у, ахæм хъуыд-дæгтыл хæст сты — зæгъæм, англисаг æмæ æндæр æвзæгтæ ахуыр кæнынц. Уæд дæу Кавказмæ цы Хуыцау æрбахаста, цы сойтæ смæрздзынæ кавказаг æвзæгтæ?

— Йæ дардыл ныхас циу — кавказаг æвзæгтæ мæ цымыдисы æфтауынц...

Уалынджы æдде ærbайхъуист автоматы къæр-къæр æмæ машинаæты сонт уаст, стæй адæмы дзолгью-молгью, æнахуыр хъæртæ. Фæлæ, диссаг, библиотекæйы кусджытæй ници фæтарст. Уый нæ, фæлæ ма æз æмæ Алексей бахаудтам æнæнхъæлæджы цины хабары.

— Уæрæсе нæ банимадта хæдбар паддзахадыл! — хъуистис алырдыгæй цины хъæртæ.

Цæй куыст æмæ ма цæй цыдæр! Алексеимæ рацыдыштæм денджызы былмæ. Мæнæ Мæскуыйы Рæсугъд фæз 1945 азы 9-æм Майы цины куыд аныгъуылд, афтæ Сай денджызы был-

гэрон уыцы бон тәмәнтә калдта, ради абхазаг адәмы (стәй канә абхазты наэ!) әнәкәрон цинаэй.

— Анаийра! — хъуысти алырдыгәй. Уыцы дзырд та амоны: «Уәлахиз». Әз әмә Алексей хъәләстә дәр байу сты мингай адәймәгты цинимә.

Бәрәгбонән кәрон скодтам чырыстон аргъуаны. Әмә дингәндҗытимә цы сәнәй сахуыстам, уый нәм цәмәндәр уәлдай хәрзадәр фәкасти. Ам Алексеимә кәрәдзийән хәрзәхсәв загътам. Әз ын зәрдә бавәртон, Йошкар-Оламәйын, ирон-уырыссаг дзырдуат, Къостайы әмдзәвгәтә, Нарты каджытә әмә адәмон зарджытә фыст кәм уой, ахәм цалдәр кассетәйы кәй арвитдзынән, уымәй. Фәлә бандероль арвityны размә Лешәйә (Алексей) райстон фыстәг әмә йә дәттын «Мах дуджы» редакцимә. Әмә уыцы иу рәстәг хъуыды кәнын: ам, нәхимә, Ирыстоны, туг әмә стәгәй ирәттә чи у, уыдонәй бирәтә сә мадәлон әвзагыл былысчылтә кәнынц, әндәр рәтты та наэ рагон адәмы Җардыуаг, истори, әвзаг, культурә базонынмә тырнынц. Тынг ахъуыдыйаг у уый махән.

Ныр та мә марийаг хәлар Алексей Андриановы фыстәг.

Тотоонти Израил

Здравствуй, Израил!

Глубоко признателен Вам за помощь в моей познавательной деятельности! Еще недавно я обнаружил очень эффективный способ изучения языка (совершенно любого), который заключается в следующем. Необходимо найти как можно больше текстов песен на языке, который изучаешь. В этом случае убивается сразу два зайца: человек методом погружения осваивает язык (тексты песен в данном случае — образец правильного построения предложений и грамматических оборотов) — и осваивает музыкальную культуру народа изучаемого языка. Иными словами, человек совмещает приятное с полезным. Так вот, в связи с этим, мне бы хотелось иметь тексты осетинских героических песен (в первую очередь), для разнообразия можно и других жанров, но только народных. Во-вторых, крайне необходим разговорник, чтобы иметь под рукой перечень нужных фраз. Об остальном мы уже поговорили по телефону (словари, записи осетинских народных песен). Заранее выражают глубокую благодарность.

С уважением Алексей.

22.10.08

«Æвзаг у адæмы истори. Æвзаг у цивилизаций әмæ культурæйы фæндаг. Уымæ гæсгæ әвзаг ахуыр кæныны әмæ хъахъхъæныны хъуыддæгтæ әвдæлон рæстæджы аразгæ не сты, фæлæ әрвylбоны әвæлмæңгæ куысты фærцы».

Александр Куприн

КУЫ УАИН ДЕПУТАТ

(M. Задорновмæ гæсгæ)

Депутат куы уаин, уæд зæгъин: капитализмы әви социализмы ңæргæ нын у, әви нæ, уый тыххæй быцæутæ ныуудзæм. Уымæн әмæ социализмы нырма иу адæймаг дæр нæма ңарди. Стæй не 'нækæрон бæстæ фæстæзад у, ууыл кæдмæ дистæ кæндзыстæм? Афон у афтæ зæгъинæн: коммунистон парти йæ коммунистон хæстæ әххæст кæнынмæ нæ арæхсы. Йæхицæн дзы пайда чи у, уыдон әххæст кæнынмæ иттæг гæрзарм у, фæлæ мæнæ әцæг коммунистон хæстæ чи сты, уыдоныл та былысчъилтæ кæны. Іїмæ уый бамбарынæн стыр зонд нæ хъæуы. Фыццаджыдæр, партийы уæнгтæ се 'ппæт коммунистtæ не сты — партийы уæнгтæ коммунистtæ бирæ фылдæр сты. Дыккат та уый, әмæ коммунизм дунеуынынад у. Фæлæ дуне кæй уыныс, уый тыххæй дунейы бæстæтæй иуы дæр мызд нæ фидынц. Иугæр дуне уыныны тыххæй мызд фидыс, уæд та нæмттæ дæттын хъæуы: хистæр коммунист, раздзæуæг коммунист, коммунисты хæстæ әххæстгæнæг.

— Чи дæ дæ дæсныйадмæ гæсгæ?

— Сантехник. Мæ зондахастмæ гæсгæ та — коммунист.

— Ды та?

— Ахуыргæнæг. Іїз дæр коммунист.

— Ды та?

— Іїз та коммунист.

— Ома куыд коммунист? Цавæр бæлвырд хъуыддаг аразынмæ арæхсы?

— Іїз? Йæд.. Мæнæ... Омæ йæ дæхæдæг нæ зоныс?

Æмæ ахæмтæ бæстæйы ис 18 милуаны! Министрадты, обкомты, горкомты, райкомты, фабкомты, завкомты әмæ әндæр «комты». Цалынмæ штаттæ нæ фækъаддæр кодтой, уæдмæ әхсæрдæс милуаны уыдысты, куы сæ фækъаддæр котой, уæд та æстдæс милуаны аисты.

Æмæ Советон хицаудзинады аххосджын кæнын нæ хъæуы. Цы нæй, уымæ азым хæссæн куыд и? Цы æхсæнады цæрæм, уымæн ма суанг ном дæр нæй, ном. Иу чидæр, дам, афтæ, дунейы сæфт æрхæцæ. Æмæ йæм ныр иууылдæр æнхъæлмæ кæсынц. Бынтон дзæгъæлы. Сæфты дуджы цæргæ куы кæнæм, уæд ма йæм æнхъæлмæ кæсын цæмæн хъæуы? Фæлæ иу хибар бæстæйы дунейы сæфты уавæр саразæн ис, уый æнхъæл та чи уыди!

Уæвгæ афтæ саразæн дæр и: Советон хицаудзинад фæстæмæ йæ гаччы сбадын кæн, партион аппараты-ма ныууадз æрмæст сыгъдæгзæрдæ, иузæрион коммунисты, ома иу æвддæс æмæ дыууиссæдзы. Фæлæ уæд иннæты та цы фækæндзынæ? Уыдон дæр тæригъæд сты, алкæмæн дæр дзы — бинонтæ, сабитæ.

Зырнæйзилæджы йæ куыстæй куы сисай, уæд æндæр куыстуатмæ бацæудзæн, ахуыргæнæт ахуыргæнæгæй баззайдзæни, фæлæ партийы обкомы иструктор та цы фæуылдзæн? Уый партийы историон уынаффæтæ адæмы хъусы цæгъдын йеддæмæ ницы зоны æмæ та искæцы заводы кæнæ тресты разамонæгæй агæпп ласдзæн. Гъемæ та нæ дуканитæ байдзаг уыдзысты, дæ хилтимæ дын дæ царм дæр чи айса-астигъя, ахæм дасæнтæ, «камазик»-ы цæлхытыл чи æнцайы, ахæм хызынтæй — сылгоймæгтæн æмæ а. д. Иу удæн — иу сапоны джипп, иу комы дзаг дæндæгтæ æхсынæн — иу тюбик. Стæй та прессæ, телевуынæн, радио, агитатортæ, пропагандисттæ ныхæстæ кæрæдзи дзыхæй скъæфдзысты, афтæмæй — гъæйтт-мардзæ! — цъиутау уасдзысты, атæппæт хорзæхтæ уæм партийы иудадзыг аудындзинады фæрцы æрхauынц, зæгъгæ. Уыцы аудындзинад та афтæ æмбаргæ у: сækæр, цæхх, фыдызгъæл, сой зианхæссæг сты, уымæ гæсгæ сæ парти адæммæ æввахс нæ уадзы, йæхæдæг сæ хæры — советон адæмы сæрвæлтау.

Цæвиттон, аппараты кусджыты сæ бынæттæй тæрæн нæй. Фæлæ сæ сæ бынæтты ныууадзын та ноджы тæссагдæр хъуыддæг у. Уыдон суанг тайга дæр Японæн ауæй кæндзысты, атомон станцæтæ дæр, зæхх тынгдæр кæм æнкъуысы, уыцы рæтты сараздзысты, радиоактивон фæлхæрттæ та культурæйы æмæ фæлладуадзæн паркты ныгæндзысты. Сыбыры дæттæ цæгатæй Астæуккаг Азийырдæм фездахдзысты, теуаты та Чукоткæйы смиðæт кæндзысты — сагтыл цуан кæнынæн.

Адæттæ хынцгæйæ фæндон хæссын: саразæм егъяу, иттæг егъяу кусæндон. Раст мæнæ раздæры Агропромы æнгæс. Æмæ...

уыцы кусәндоны бакәнәм әппәт коммунистты-аппартчыты. Уадз әмәе уым, мидәгәй, кәрәдзийи риутыл ордентә ауын-дзой, лозунгтә фыссой, къулы газеттә уадзой. Әрмәст кусгә ма кәнәнт! Ма хъыгдарәнт! Адәмон контролән та бардзырда радтәм, ацы байтамантәм цырддзастәй-къәрцхъусәй кәсүт әмәе сә скаст ма уадзут, зәгъя.

Науәд депутаттәй чидәр ахәм фәндөн дәр баҳаста, дыккаг парти, дам, саразәм. Уый хъуаг ма уыдыстәм, гъе! Уый цыу? Дыккаг Центрон Комитет? Дыккаг обкомтә? Дыккаг горкомтә? Дыккаг райкомтә?

Адәм раст зәгъынц: «Иу парти хәссынәй нә суй әрбрыди. Дыккаг парти хәссын нал бафәраздзыстәм!»

1991

РӘДЫДЫ КОМЫ — ӘХСЫРФӘМБАЛ

Цалдәр азы размә наем мә иу зонгәимә рауади нае ирон әвзаджы койтә. Әмә мын ме 'мбал афтә, әрәдҗы, дам, Ходы Камалән диссаджы дзәбәх ныхәстә бакастән «Рәстдзинад»-ы. Әз уыцы рәстәт үәттәе кодтон «Max дуджы» сәрмагонд номыр әвзаджы тыххәй, әмә мә сәры фегуырд ахәм хъуыды: цымә, зәгъын, Камалы ныхәстә журналы уыцы номырән не сбәэззиккәй? Күистмә куы баңытән, уәд райстон «Рәстдзинад»-ы фәстагдәр номыртә. Иу дзы ссардтон ахәм иумәйаг сәргонд: «Не 'взаг — нае фидән, нае хъысмәт» («Рәстдзинад», 2005, 18 октябрь). Ауыдтон Камалы хуызист дәр йә уацхъуыдимә. Бакастән ай: әңгәтәй дәр амәй-ай ахадгәдәр хъуыдитә. Әрмәст дзы иу дәр Камалы нае уыд — ист уыдысты журнал «Max дуджы» 2003 азы әртүккаг номырәй. Сә автортә та — алыш бәстәты фысджытә, лингвисттә, әхсәны кусдҗытә. Ирон әвзагмә сә маехәдәгәт раивтон әмә сә хорз хъуыды кодтон... Ныр та дын әрәдҗы иу әмбырды бадын әмә трибунаһай хъусын иу зәрдәргъәвд ораторы хъәләс: «Адәмы сцагъяр кәнәны куыст райдайы адәмән се 'взаг марынәй». Ацы ныхәстә загъта нае республикәйи адәмон поэт Ходы Камал».

Цәвиттон, хъуыддәгтә әddәг-мидәг ауадысты. Кәй аххосәй, уый уал азы фәстә хәйрәг дәр нал раиртасдзәни. Камал йә уацхъуыды дзуры: «Әвзаджы тыххәй бирә номдзыд ләгтә

загътой зәрдымдаринаң хъуыдытә». Әмәе фәд-фәдыл нымайы номдзың адәймәгты ныхәстә. Әрмәст сын сәе нәмттә нә зәгъы, сәе ныхәстә дәр дыкъәдзыгты әвәрд не сты. Әмәе газеткәсәг, ай-гъай, әнхъәлы, сәе автор Камал у, зәгъгә. Цәмәй рәстәдзинад йәе гаччы сбада, уый охыл афоризмтә мыхуыр кәнәм ногәй, Камал сәе куыд ранымадта афтә.

Xъ. Ә.

Әвзаг у, литератураң кәм цәры, уыцы дуне.

*P. Барт,
францаг литературәиртасәг*

Әвзаг у адәмы национ уд. Кәд ахәм уд ис, уәд адәм дәр ис.

*Ш. Ядвигин,
белоруссаг фыссәг.*

Әвзаг куы нә уа, уәд нәдәр хицән адәймагән, нәдәр адәмән әнәхъәнәй нә бантысдзән йәе хъуыдытә, йе 'нкъарәнтә иннәтән, уәлдайдәр та фәстәдәры фәлтәртән, бамбарын кәнын.

*X. Абовян,
сомихаг фыссәг*

Әвзаг цардәгас адәймаг у: адәймаджы уд, йәе миддуне, йәе «әз» баңдаудың мырты хуызы, уымә гәсгә, сәе политикон хәдбардзинад кәмән фәистәуы, уыцы чысыл адәмтә афтә удуәлдайә уымән фәтох кәнынц се 'взаджы сәрвәлтау.

*Ж. Бюффон,
францаг әрдзиртасәг*

Адәмы сцагъар кәныны куыст райдайы адәмән се 'взаг марынәй.

*B. Белов,
уырыссаг фыссәг*

Кәңүфәндү әвзаг дәр у, истори джиппы кәй раугъята, ахәм майдан.

*A. Ривароль,
францаг фыссәг*

* * *

Николæ Гунчев у зынгонд болгайраг спортсмен. Цæуы йыл 66 азы. Æрыгон ма куы уыд, уæд йæ къухы стыр æнтыстытæ бафтыди рог атлетикæйи. Уæвгæ ныртæккæ дæр архайы ветеранты ерысты æмæ бирæ хæттыты бацахсы фыццаг бынæттæ. Фæлæ йын спорты хуызтæй æппæты уарzonдæр у альпинизм. 35 азы размæ йе 'мбæстæттæй цалдæрима схызти Сæнайы æмæ Элбрусы цъуппытæм. «Цъæйы ком фыццаг хатт куы федтон, уæд дзы цардæрæнбонтæм мæ уд баззад. Уый у дзæнæты къум», — зæгты Николæ. Нæ хæхбæсты базонгæ беслæйнаг ирон чызг ыкагъаты Ларисæимæ, æмæ фæстагмæ сæ цард байу кодтой, райгуырди сын дыууæ чызджы — Белянæ æмæ Николинæ. Ирыстоны уæвгæйæ Николæ хæхтæм ма ацæуа, уымæн уæвæн нæй. Ноджы йемæ æнæмæнг ахæссы хуызисæн аппарат.

Фарон фæzzæджы дæр та дыууæ къурийы бæрç фæцис ам — фæзылди Санiba æмæ Куырттаты кæмтты, схызти Цъæйы цъитимæ. Цъæйы сæмбæлд йæ рагон хæлар Гокъинаты Алыхандримæ — уый ам кусы Æнæнхъæлæджы уавæрты министрады ирвæзынгæнæгæй.

Нæ болгайраг æфсымæр у рæстзæрдæ, уæздан, цæстуарзон, æмгары тыххæй йæ уд дæр нæ бавгъау кæндæни, зæгъгæ, кæмæй фæзæгъынц, ахæм. Ацы къамтæ систа Цъæйы уæвгæйæ.

Николæ Дзæуджыхъæуы.

Цъэйы цыитийы өвзаг.

Цъэйы дэллаг цыити.

Николаев мәмә Гокыннаты Алыксандр.

НИКОЛÆ ГУНЧЕВÆН

*На высоте, где небеса так сини,
Я вырезал в полдневный час сонет
Лишь для того, кто на вершине.*

Иван Бунин

Дæ туг, дæ монцты цинбазыр бæллонтæй
ды сонты бонтæй абонмæ цæрыс,
болгайраг зæрдæ баззади бæлонæй,
фæлæ йæ ныфс... хæххон цæргæс — йæ ныфс.

Нæ Уаза 'мæ Чырыстийы Бæрzonдæй
бæллццонараæтæй разыны дæ хуыз.
Нæртон Кавказы знæт ирдгæты ронгæй,
бæрzonд лæг, ды дæ дойнытае сæттыс.

Æмæ уынын: йæ цæст та дæм ныкъулы
æргом Хур, уæлхохмæ дыл æртыхст,
ærbайсæфта дæ рыст æмæ дæ тыхст.

Æмæ цæуыс, æмæ кæнис дæ куыст:
Ирыстоны цъæх цъититыл, Николæ,
уынын, дæ уды рухс ныхæстæ — фыст.

2008.06.11

Xæодзаты Ахсан

Цъары фәрстыл **Дзанайты Азанбеджы** нывтә:

- 2. Къоста.**
- 3. Сослан әмәе Балсәджен цалх .**
- 4. Дзерассәйы хъарәг *Аксар* әмәе *Аксартәгыл*.**

* * *

Өөхнический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы аэрмәг рацәуа, уымәй әндәр мыхуырон оргән күы пайды кәна, уәд хъуамә амынд уа, «Max дуг»-әй ист кәй у, уый.

Журналмә цы къухыстытә цәуы, уыдан редакци рецензи нә кәнны, стәй сәе автортән фәстәмә нә дәтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств, Государственное учреждение «Литературно-художественный и общественно-политический журнал “Max дуг”

Подписано к печати 28.09.09. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта MyzL. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 6,95. Тираж 1100 экз. Заказ № 1263. Цена свободная.

Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.

Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.

E-mail редакции: mahdug@mail.ru

Отпечатано в ОАО Республикаんском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

Индекс 73247